

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

DOĞU TÜRK YAZI DİLLERİNDE YETERLİLİK FİİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Fulya AKMAN**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara - 2012

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

DOĞU TÜRK YAZI DİLLERİNDE YETERLİLİK FİİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Fulya AKMAN**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL**

Ankara - 2012

ONAY

Fulya Akman tarafından hazırlanan “Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili” başlıklı bu çalışma, 12/07/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

.....

Prof. Dr. Emine YILMAZ(Başkan)

[İ m z a]

.....

Prof. Dr. Yakup KARASOY

[İ m z a]

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

ÖNSÖZ

Bu çalışmada birleşik fiillerden yola çıkılarak tarihî Türk yazı dillerinde yeterlilik fiilinin kullanım ve formları; bu fiilin dönemler içerisinde olumlu ve olumsuz yapılar da gösterdiği değişiklikler ile bu değişikliklerin öncelik sonralık sırasının tespiti ele alınmış ve bütün bunlar dilbilim yöntemleriyle incelenip bilimsel ölçütler ışığında değerlendirilmiştir.

Tarihî Türk yazı dillerine ait eserler aracılığıyla yeterlilik fiilinin kullanım ve formlarını dilbilim yöntemleriyle incelemek, işaretleyicilerini belirlemek, işlevlerini açıklamak, varsa daha önce değinilmemiş noktalara ulaşarak bilimsel ölçütler ışığında ele alınacak olan yeterlilik fiilinin bundan sonraki çalışma ve araştırmalarda değerlendirilmesine katkı sağlamak; bu tezin amacını oluşturmaktadır.

Bu amacı gerçekleştirebilmek için başladığımız çalışmamızda; ilk olarak Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemleri ile sınırlandırdığımız ve Batı Türkçesine geçilmemesi yönüyle tezin ismini de *Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili* olarak şekillendiren tarihî Türk lehçelerine ait eserlerde yeterlilik fiiline örnek teşkil eden cümleler fişlenmiştir. Kullanılan yeterlilik formlarını tespit edebilmek için seçilen eserlerin, dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtabilecek tarzda olmasına dikkat edilmiştir. Tarama esnasında eserlere yönelik yapılan indeks çalışmalarından yararlanıldığı gibi; Türkiye Türkçesine aktarılmış her bir eser üzerinde de titizlikle durulmuştur. Türkiye Türkçesine aktarılmış bu eserlerden tespit edilen örnekler çevirileriyle birlikte; aktarımı olmayan eserlerden seçilen cümleler ise olduğu gibi verilmiştir.

Tezin giriş kısmında *Yeterliliğe Genel Bir Bakış* başlığı altında yeterliliğin tanımı, birleşik fiil sınıflandırmaları ile bu sınıflandırmalar içerisinde yeterlilik fiili, yeterliliğin bazı kiplik anlamları ve yabancı kaynaklardaki kiplik sınıflandırmalarında hangi başlıklar altında ele alındığı gibi konulara

değinilmiştir. *Taranan eserler* başlığı altında ise yeterlilik formlarını tespit etmek için incelenen eserler üzerinde durularak kısaca bilgi verilmiştir.

Giriş kısmından sonra tezde her bir dönem ayrı bölümler hâlinde incelenmiş; böylece bu çalışma giriş ve sonuç kısımları hariç altı bölümden oluşmuştur. Bölümler ise yeterlilik fiilinin olumlu ve olumsuz formlarına göre iki ana başlığa ayrılmıştır. Bu başlıklar altında, yeterlilik fiili formüle edilerek verilmiştir. Gerek yeterlilik ifade etmede kullanılan yardımcı fiillerin gerekse bu yardımcı fiillerden önce gelen zarf-fiil eklerinin çeşitliliği yeterlilik kurulumlarının formüle edilmesinde dikkat edilen kıstaslardır. Sonuç bölümünde yaptığımız değerlendirmeler incelenen tarihî Türk lehçelerine göre maddeler hâlinde sıralanarak verilmiştir.

Yeterlilik fiilinin tarihî Türk lehçelerindeki kullanımlarını tespit etmek için incelenen her bir eserin transkripsiyon alfabesine bağlı kalınmış ve fişlenen örnekler bu eserlerde geçtiği şekliyle verilmiştir. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserlerden *Töre Bitigi* ve *Armenian Qypchaq Psalter*'da ise örneklerin daha rahat anlaşılabilmesi için transkripsiyon sistemlerine yönelik değişikliğe gidilmiştir.

Son olarak; çalışmamın her aşamasında ilgisini benden esirgemeyen hocam Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel'e ve bu süreç boyunca beni destekleyen aileme teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Fulya AKMAN

Ankara- 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	vii

GİRİŞ

0. 1. Yeterliliğe Genel Bir Bakış	9
0. 2. Taranan Eserler	21
0. 2. 1. Köktürk Dönemine Ait Eserler	22
0. 2. 2. Uygur Dönemine Ait Eserler	23
0. 2. 3. Karahanlı Dönemine Ait Eserler	25
0. 2. 4. Harezm Dönemine Ait Eserler	26
0. 2. 5. Kıpçak Dönemine Ait Eserler	27
0. 2. 6. Çağatay Dönemine Ait Eserler	30

BİRİNCİ BÖLÜM

ORHUN TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ	32
1. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	33
1. 1. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/ü, -ı/-i} + u- + zam/kip + şahıs eki	33
1. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	35
1. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/ü, -ı/-i} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	35

İKİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ	36
2. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	37
2. 1. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i} + u- + zam/kip + şahıs eki	37
2. 1. 2. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + u- + zam/kip + şahıs eki	38
2. 1. 3. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + u- + zam/kip + şahıs eki	41
2. 1. 4. U- fiilinin Olumlu İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı	42
2. 1. 5. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + bol- + zam/kip + şahıs eki	43
2. 1. 6. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar	45
2. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	48
2. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	48

2. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gâli} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	50
2. 2. 3. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	53
2. 2. 4. U- Fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı	54
2. 2. 5. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gâli} + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	55
2. 2. 6. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar	57
2. 2. 7. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + bil- + {mağın / meğın} olumsuz zarf-fiili	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ62

3. 1 Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	64
3. 1. 1. U- Fiilinin Olumlu İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı	64
3. 1. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde eklenmiş {-u-} + zam/kip + şahıs eki	67
3. 1. 3. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki	68
3. 1. 4. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + zam/kip + şahıs eki	71
3. 1. 5. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar	73
3. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	80
3. 2. 1. U- Fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı	80
3. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde eklenmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	82
3. 2. 3. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	85
3. 2. 4. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	86
3. 2. 5. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	87
3. 2. 6. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar	89

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAREZM TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ93

4. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	95
4. 1. 1. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki	95
4. 1. 2. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki	97

4. 1. 3. Ana fiil + {-a/-y} zarf-fiil eki + al- + zam/kip + şahıs eki	98
4. 1. 4. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar	99
4. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	105
4. 2. 1. U- fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı	105
4. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde eklenmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	106
4. 2. 3. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	108
4. 2. 4. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	111
4. 2. 5. Ana fiil + {-a/-y} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	113
4. 2. 6. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	115
4. 2. 7. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar	116

BEŞİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ.....118

5. 1 Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	120
5. 1. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki	120
5. 1. 2. Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki + bol- + zam/kip + şahıs eki	122
5. 1. 3. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar	124
5. 2 Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	127
5. 2. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	127
5. 2. 2. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	130
5. 2. 3. Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	131
5. 2. 4. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	134
5. 2. 5. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar	137

ALTINCI BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ.....139

6. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili	141
--	-----

6. 1. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki	141
6. 1. 2. Ana fiil + {-a/-e/-y} zarf-fiil eki + al- + zam/kip + şahıs eki.....	142
6. 1. 3. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar	144
6. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili	145
6. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde eklenmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki.....	145
6. 2. 2. Ana fiil + {-a/-e/y} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	147
6. 2. 3. Ana fiil + {-a/-e/-i/-y} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki	148
6. 2. 4. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar	152
SONUÇ	154
KAYNAKÇA	159
ÖZET	166
ABSTRACT	167

KISALTMALAR

AH	: Atebetü'l Hakayık
Alm.	: Almanca
AY	: Altun Yaruk
BD	: Bâbü'r Dîvânı
Bknz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CC	: Codex Cumanicus
ÇB	: Çaçtani Bey Hikâyesi
Çev.	: Çeviren
DB	: Dantipali Bey Hikâyesi
DLT	: Divânü Lûgat-it-Türk
Fr.	: Fransızca
GT	: Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi
İKP	: İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İM	: İrşâdü'l – Mülûk Ve's – Selâtîn
İng.	: İngilizce
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l Enbiyâ
Kİ	: Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk
KİP	: Kuanşı İm Pular
Krş.	: Karşılaştırınız
M	: Maytrısimit
MB	: Maymunlar Beyi Hikâyesi

ME	: Mukaddimetü'l Edeb
MN	: Mecâlisü'n-Nefâ'is
MT	: Mukaddes Tavşan Hikâyesi
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
OA	: Orhun Abideleri
QP	: Armenian Qypchaq Psalter
s.	: Sayfa
ŞHD	: Şiban Han Dîvânı
TB	: Töre Bitigi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TH	: Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üİ	: Üç İtigsizler
Vb.	: Ve Benzeri
Yay.	: Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

0. 1. Yeterliliğe Genel Bir Bakış

Yeterlilik kelime anlamı ile “yeterli olma durumu, yeterlik”, “bir işi yapma gücünü sağlayan özel bilgi, ehliyet” ve “görevini yerine getirme gücü, kifayet” ifadeleriyle tanımlanmaktadır (TDK Türkçe Sözlük: 2005, 2174). Herhangi bir konu üzerinde sahip olunan bu özel bilgi, güç ve kifayet; yeterlilik fiili ile ifade edilmektedir. Yeterlilik fiili ise; “fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını göstermek için olumlu durumda *bil-*, olumsuz durumda bugün eriyerek kaybolmuş Eski Türkçe *u-* iktidar fiilinin anlamını üzerine alan zarf-fiil ekiyle kurulmuş tasvirî fiil” olarak tanımlanır (Korkmaz, 1992: 172). Başka bir deyişle yeterlilik; “konuşurun bir eylemin olup olmayacağı konusunda, eylemi gerçekleştirenin potansiyeline yönelik subjektif yaklaşımını ifade eden tam anlamıyla gramatikal bir kurulum düzenliliğine sahip tüm zaman ve kip işaretleyicileri ile kullanılıp paradigmalar içinde yer alabilen bir kiplik kategoridir” (Mehmet, 2007: 81).

Tasvir fiilleri ya da birleşik fiiller olarak adlandırılan yapılar içerisinde yer alan ve bu çalışmanın asıl konusunu teşkil eden yeterlilik fiiline ilişkin hususlara değinmeden önce; birleşik fiiller ya da tasvir fiilleriyle ilgili yaşanan adlandırma karmaşası ve sınıflandırma çalışmaları üzerinde durmak; buna ek olarak fiil birleşmeleri hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Kaynaklarda geçen farklı adlandırmalar şu şekilde kategorize edilebilir:

Tasvir fiili: Korkmaz¹, Banguoğlu², Topaloğlu³

Birleşik Fiil: Ergin⁴, Bilgegil⁵, Ediskun⁶, Ercilasun⁷

¹ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1992, s. 146.

² Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, İstanbul, 1974, s. 488.

³ Ahmet Topaloğlu, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, Ötüken yayınları, Ankara, 1989, s. 140.

⁴ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1989, s. 386-389.

⁵ M. Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi, Dergâh yayınları, İstanbul, 1984, s. 280-283.

⁶ Haydar Ediskun, Türk Dilbilgisi, Remzi Kitap Evi, İstanbul, 1985, s. 228. Ediskun bu fiilleri bileşik fiil başlığı altında verir; ancak açıklamalarında fiillerin yardımcı fiil kısımlarını tasvir fiili olarak adlandırır.

⁷ Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-, Gazi Üniversitesi yayınları, Ankara, 1984, s. 45-87.

Ulaçlı Birleşik Eylem: Hatiboğlu⁸, Hengirmen⁹

Özel Bileşik Eylem: Gencan¹⁰

Birleşik Eylem: Bozkurt¹¹

Birleşik Eylem Grubu: Eker¹²

Karmaşık Fiil: Deny¹³

Bu kaynaklardaki adlandırmalardan yola çıkarak *tasvir fiili* ifadesinin işlevsel; *birleşik fiil* ifadesinin ise yapısal adlandırma olduğu; bununla beraber adlandırmada yaşanan karmaşanın birleşik fiillerin sınıflandırılmasına da yansıdığı söylenebilir. Bu noktada; gerek birleşik fiiller gerekse tasvir fiilleri için yapılan tanımlamalara bir kez daha göz atmak faydalı olacaktır.

İng. *compound verb, complex verb*; Alm. *zusammengesetztes verbum, komplexes verbum*; Fr. *verbe composé, verbe complex* olarak adlandırılan birleşik fiil ile ilgili olarak Ergin, “bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime gurubu” tanımını yaparken; yardımcı fiilin başına getirilen unsurun isim veya fiil olmasına göre birleşik fiilleri; *isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller, fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller* olmak üzere ikiye ayırır. Ergin, isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller bahsinde *et-, ol-, eyle-, bulun- ve yap-* fiillerini ele alırken; fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller olarak *bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-* fiillerinden söz eder (Ergin, 2004: 386).

Banguoğlu, birleşik fiil konusunda iki ana başlığa yer verir. Bunlardan ilki *karmaşık fiiller (verbe complexe)* olarak adlandırılmış bazı sıfat-fiillerle *ol-* yardımcı fiilinden oluşmuş yapılardır. Bu yapılar *ol-* yardımcı fiilinden önce gelen sıfat-fiilin fonksiyonuna göre *öncelik fiilleri, başlama fiilleri ve niyet fiilleri*

⁸ Vecihe Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1969, s. 84

⁹ Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Engin yayınları, Ankara, 1998, s. 268-272

¹⁰ Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1979, s. 310-318

¹¹ Fuat Bozkurt, Türkiye Türkçesi, İstanbul, 1995, s. 366-369

¹² Süer Eker, Çağdaş Türk Dili, Grafiker yayınları, Ankara, 2005

¹³ Jean Deny, Türk Dili Grameri, (Çev.: A. Ulvi Elöve), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 465-478

olmak üzere üç grupta ele alınmıştır. İkinci ana başlıkta ise {-e} ve {-i} zarf-fiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarına yani tasvir fiillerine yer verilmiştir. Banguoğlu, bu ikinci grupta zarf-fiilin anlamının esas olduğunu ve bu grubun sahip olduğu bu özellik nedeniyle başka birleşik fiillerden ayrıldığını ifade eder (Banguoğlu, 2004: 482-494).

Ercilasun, birleşik fiilleri kelime gurubu olarak ele alır. Ona göre kelime gruplarında esas; manaca bir bütünlük teşkil etmek, cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar asıl manalarından az veya çok farklı olarak yeni ve tek bir mana ifade etmek üzere bir araya gelirler. İşte bahsedilen tüm bu hususlar birleşik fiiller için de geçerlidir. Çünkü ister iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar (Ercilasun, 1984: 48).

Korkmaz birleşik fiillere yönelik olarak; “bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türü” ifadesini kullanmış ve birleşik fiilleri dörde ayırmıştır. İlk başlıkta bir ad veya sıfat ile *et-*, *eyle-*, *yap-*, *kıl-*, *ol-* ve *bulun-* yardımcı fiillerinin birleşmesi ele alınmış; *karmaşık fiiller* diye de adlandırılan ikinci başlıkta bir yanı sıfat-fiil bir yanı yardımcı fiil (*ol-*) olan birleşik fiillere yer verilmiştir. Karmaşık fiilleri *ol-* yardımcı fiilinden önce gelen sıfat-fiillerin bağlı bulundukları zaman dilimine ve yüklendikleri işlev ayrılıklarına göre *öncelik fiilleri*, *alışkanlık fiilleri*, *niyet fiilleri* şeklinde tasnif eden Korkmaz; üçüncü başlıkta İng. *descriptive verb* şeklinde ifade edilen bir yanı zarf-fiil bir yanı fiil olan birleşik fiilleri yani tasvir fiillerini ele almıştır. Yeterlilik, tezlik, süreklilik, yaklaşma ve uzaklaşma yardımcı fiilleri olarak da bilinen yapıların ele alındığı üçüncü başlıktan sonra iki ayrı fiilin belirli biçim kalıpları içinde bir araya gelip anlamca kaynaşmasıyla oluşan dördüncü başlığa yer verilmiştir (Korkmaz, 2003: 791-863).

Eker; “biri asıl eylem, diğeri yardımcı ad veya eylem olan iki sözcüğün birbiriyle yapı ve anlamca kaynaşması ile oluşan grup” olarak tanımladığı birleşik eylem grubunu iki alt başlıkta inceler. Bunlardan ilki *tasvirî (betimsel,*

deskriptif) eylemler iken; diğeri *adla yapılan birleşik eylemler*dir (Eker, 2005: 474-475).

Deny, konuya ilişkin *katmerli ve birleşik fiiller* ana başlığını *katmerli veya yardımcı fiiller* ile *birleşik fiiller* alt başlığına ayırmış; ilk başlıkta hem sıfat-fiil hem de zarf-fiillerle kurulan; ikinci başlıkta ise bir isimle *et-*, *eyle-*, *kıl-*, *buyur-*, *ol-* yardımcı fiillerinden oluşan yapıları ele almıştır (Deny, 2012: 437).

Başkurt ve Tatar Türkçesine ait malzemelerden yola çıkarak hazırladığı çalışmasında birleşik fiilleri ele alan Yuldoşev; gerek zarf-fiil gerekse sıfat-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelen yardımcı fiillerle oluşmuş birleşik fiil yapılarını inceleyen bir diğeri isimdir (Yuldoşev, 1965: 274).

K. H. Menges, Türkçedeki fiil terkinin esas olarak iki türlü olduğunu ifade eder. Birincisi isim-fiil zamanı (nomina-verbale tem-poris), İngilizcedeki “to be” anlamı taşıyan yardımcı fiille meydana getirilen terkiptir; ikincisi ise işlevini bir gerundium -ki bunlar sadece {-a} ve {-p} gerundiumudur- ve bir yardımcı fiille yerine getiren isim-fiil terkipleridir. *Tur-* “dur-, ikamet et-, ol-”, *yori-* (>Karakalpak, *cür-*) “koş-, yürü-”, *ber-* (Türkiye Türkçesi > *ver-*), *yat-*, *kal-*, *koy-* “koy-, yerleştir-”, *sal-* “bırak-”, *ket-* “git-” ve bunlar gibi çok sayıda fiil, kendi asıl görevlerini ve anlamlarını kaybetmeksizin birer yardımcı fiil olarak kullanılabilirler. Her iki kategorideki fiil terkipleri en eski Türkçe metinlerden beri kullanıla gelmektedir ancak kadim dillerde birinci kategorideki yardımcı fiiller, tasvir fiilleri olarak da adlandırılabilir olan ikinci kategoridekilere nazaran daha yaygındır (Menges’den aktaran Bacanlı, 2002: 615-626).

A. von Gabain, “Türkçede Fiil Birleşmeleri” adlı makalesinde fiil birleşmelerini üç başlık altında incelemiştir. Birinci grupta yardımcı fiil, asıl fiil ile çekim şemasına giren verbal bir ifade meydana getirir. Asıl anlam esas fiildedir. Birleşimin ilk parçası isim hükmündedir. Bu grupta *-i*, *ol-* ve *bulun-* yardımcı fiillerinden oluşmuş birleşik yapılar ele alınır. İkinci grup; logique bir esas fiil ile ona eklenen bir deskriptif (tasvir) fiilden oluşur. Bu grupla birinci grup arasındaki en göze çarpıcı fark, esas fiilin bir verbum finitum olmayıp, {-

a}, {-i}, {-u} veya {-p} ile yapılmış konverbal bir şekil olmasıdır. Deskriptif fiil aslında fiil birleşmesinde kendi manasını hemen tamamıyla kaybetmiş normal esas bir fiildir. Bu fiil, birleşmede esas fiilin kılınış çeşidini göstermeye yarar. Gabain, bu grupta *dur-*, *gel-*, *git-*, *var-*, *kal-*, *düş-*, *ko-*, *tut-*, *ver-*, *yaz-* tasvir fiillerini ele almıştır. Üçüncü grupta ise; J. Marouzeau tarafından “verbe semi- auxillaire” olarak adlandırılan, Almancada “modales Hilfsverb (modal yardımcı fiil)” olarak geçen fiil grupları ele alınmıştır. Gabain bu fiil gruplarının adlandırılmasına yönelik iki tabiri de uygun görmemekle birlikte daha iyi bir tabir bulamadığı için *modal yardımcı fiil* tabirini kullanmıştır. Fiil birleşmelerinde deskriptif fiillerin tersine olarak, modal yardımcı fiiller manalarını tamamıyla muhafaza ederler; *logique* esas fiil –a...’lı şekilde geçer; bugün bu birleşme az kullanılır. Gabain, “başka bir grup” başlığı altında incelediği yapılarda ise *tamir et-*, *tamir kıl-*, *tamir eyle-* örneklerinde görüldüğü gibi asıl yardımcı fiillerle karışmasını engellemek için *sözde yardımcı fiiller* olarak adlandırdığı yapıları ele almaktadır (Gabain, 1953: 16-28).

Yukarıdaki tanımlamalar ve sınıflandırma çalışmaları incelendiğinde birleşik fiillerin sınıflandırılmasıyla ilgili genel temayülün ilk etapta isim kökenli sözcüklerle yardımcı fiillerin birleşimi ve esas fiillerle yardımcı fiillerin birleşimi şeklinde iki ana başlıkta kategorize edilmesine yönelik olduğu söylenebilir. Yapılan bu sınıflandırma çalışmalarında bu tezin temel konusunu oluşturan yeterlilik fiilinin ise; genellikle tasvir fiilleri başlığı altında incelendiği görülmektedir.

Ergin, yeterlilik fiilini *fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller* başlığı altında ele almış; *bil-* de dâhil burada bulunan yardımcı fiillerin manaları ile değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonu ile çekim unsuru olarak vazife gördüklerini ifade etmiştir (Ergin, 2004: 387).

Banguoğlu, yeterlilik fiilini {-e} ve {-i} zarf-fiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanları şeklinde tanımladığı *tasvir fiilleri* içerisinde ele almış; bu fiillerin tasvir fiilleri içerisinde en çok kullanılan şekil

olduğunu ve hemen bütün fiil çekimleri boyunca çekilip söylendiğini vurgulamıştır (Banguoğlu, 2004: 488-489).

Korkmaz, bir yanı zarf-fiil bir yanı fiil olan birleşik fiilleri diğer bir deyişle tasvir fiillerini, “iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşikler” olarak tanımlamıştır. Bu birleşikler içindeki birinci fiil, bir {-A}, {-I} veya {-(y)-Ip} zarf-fiil yapısındadır ve asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise, aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp, esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir. Korkmaz, yeterlilik fiilini kendi içinde beş alt gruba ayırdığı tasvir fiilleri içerisinde incelemiştir (Korkmaz, 2003: 812).

Eker, yeterlilik fiiline *tasvirî (betimsel, deskriptif) eylemler* başlığı altında yer vermiş ve bu fiil grubunu bir asıl eylem ile ona eklenen eylem birleşmesinde kendi anlamını bütünüyle kaybetmiş bir yardımcı eylemden oluşan yapılar şeklinde tanımlamıştır. Ona göre bu tür eylemler, asıl eylemlerin kılınış çeşidini göstermeye yarar (Eker, 2005: 474).

Gökçe, her iki unsuru da fiilden oluşan (fiil+fiil) yapıları ele aldığı fiil birleşmelerine yönelik yaptığı çalışmada tasvir fiilleri ya da birleşik fiiller olarak adlandırılan birleşmeleri incelerken; Germen ve Slav dillerindeki ön-fiillere (präverbs) benzemelerinden dolayı son yıllarda kullanılan *art-fiil* (postverb) terimine başvurmuştur (Gökçe, 2007: 11). Bu adlandırmayı kullanan bir diğer isim ise Bacanlı’dır. Bacanlı, kılınış ve Türk dillerinde kılınışla ilgili belirleyici işlev gören yardımcı fiil yapılarını ele aldığı çalışmada *art fiili yapılar* tabiriyle “bir temel fiil+(uygun olan) zarf fiil+yardımcı fiil” veya “bir temel fiil+art fiil” dizilişindeki yapıları kasteder (Bacanlı, 2009: 1). Her iki çalışmada da kılınış ve görünüş zamanlı kategorileri işaretleyen yapılar incelendiğinden tezimizin konusunu oluşturan yeterlilik fiili gibi kiplik bir kategori yer almamaktadır.

Deny, *katmerli veya yardımcı fiiller* başlığı altında yeterlilik fiilini {-A} veya {-I}'lı bir zarf-fiil üzerine kurulmuş *katmerli fiiller* alt başlığıyla ele almış; yeterlilik fiili istisna olmak kaydıyla bu başlık altında yer alan bileşimlerin içinde bulundurdıkları zarf-fiiller gibi kullanılıştan kaybolmaya yüz tutmuş bulunduğunu ifade etmiştir (Deny, 2012: 441).

Menges yeterlilik fiiline; iki ana grupta ele aldığı birleşik fiillerden ikinci başlıkta yer vermiştir. Bu başlığı, işlevini bir gerundium ve bir yardımcı fiille yerine getiren isim-fiil terkipleri şekline tanımlayan Menges; bu kategorideki terkiplerin tamamen görünüş niteliği taşıdığını ifade eder (Menges'den aktaran Bacanlı, 2002: 474).

Gabain ise yeterlilik fiilini, fiil birleşmelerinden üçüncü kategoride yer alan *modal yardımcı fiiller* başlığı altında ele almış; adlandırma hususunda diğer tasnif denemelerine nazaran daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir (Gabain, 1953: 24).

Bu noktada Gabain'in yeterlilik fiilini de içine alan *modal yardımcı fiiller* başlığından yola çıkarak yeterlilik fiilinin yetenek (abilitive), olasılık (potential), izin (permission) gibi kiplik anlamları da ifade edebilme potansiyeline sahip olmasından ötürü *kip* ve *kiplik (modality)* kavramlarından bahsetmek faydalı olacaktır.

Korkmaz, kip kavramını “fiil kök ve tabanının gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi” şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 1992: 103).

Ergin ise kipi şu şekilde tanımlar: “Kip yahut şekil, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez, bunlardan bazıları aynı zamanda zaman da ifade eder” (Ergin, 2004: 133).

Dilaçar, “fiilin gösterdiği sürecin (vetire, process) hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istediğini bildiren ve ruh

durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam” şeklinde tanımladığı kip kavramının sayısına yönelik olarak ruh durumlarının sayısınca olduğuna dair görüşlerini belirtir (Dilâçar, 1971: 106-107).

Aksan ise kipi, eylemin bildirdiği devinim, oluşum, kılınışın konuşan açısından ne tarzda; ne yolda yansıtıldığını gösterdiğini; bu kavram için bir bakıma açıklamada beliren ruh durumu da denilebileceğini ifade eder (Aksan, 1995: 263).

Yukarıda yapılan tanımlamalar dikkatle incelendiğinde Aksan ve Dilâçar’ın yapmış olduğu kip tanımlamalarının; Korkmaz ve Ergin’in tanımlamalarından farklı olduğu ve bu farklılığın tanımlamalarda ruh durumu ile konuşurun aktardığı bir olay ya da durum karşısındaki tutumu üzerinde yoğunlaşmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu noktada sözü geçen ruh durumu ya da tutumu belirten ve kipi anlamını belirginleştiren *kiplik* (*modality*) üzerinde durmak gerekecektir.

Karabağ, kip kavramının, bir ifadenin kabul edilen veya düşünülen şeklini belirlediğini belirtir. O hâlde kipler ifade türleridir denilebilir. Bu tanımlı müteakiben gelen kipliğe yönelik açıklamasında ise Karabağ; kipliğin fiil tarafından belirlenen bir olayın veya hareketin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade ettiğini söyler. Yani sözce içerisinde fiil, kiplik görevini yerine getirirken sözce bizzat haber görevini üstlenir (Karabağ, 2000: 275).

Taylan, kipliği, anlatılan olay ya da durum karşısında, konuşmacının kendi öznel yaklaşımının, tutumunun ya da değerlendirmesinin ifade edilişi olarak tanımlamıştır (Taylan, 1997: 9). Kiplik biçimlerini üç yapısal sınıfta ele alan Taylan, bunları şöyle sıralar:

1. Eylem çekim ekleri: {-mIş}, {-DI}, {-Ir}, {(-y)AcAk}, {(-y)A}, {-mAll}
2. Kiplik belirteçleri: galiba, herhalde, belki, muhakkak, mutlaka, kesinlikle, olasılıkla, muhtemelen, gibi
3. Kiplik yüklemeleri: -şart tümceleri ve kiplik eylemleri- lazım, gerek, gibi görün-, {-mAk} zorunda vb.

Yukarıda kiplik biçimlerini sınıflandıran Taylan, doğrudan edinilmiş kesin bilgi ile dolaylı edinilmiş bilgi (kanıta dayalı olarak veya çıkarsama sonucu olarak) karşıtlığını eylem çekim ekleri ({-DI}, {-Iyor} / {-mIş}) ile belirten Türkçede kipliği belirtilmemiş tümcenin olmadığını ifade eder. Böylece, Türkçede {(-y)A}, {-mAII}, {-Abil} gibi çekim eklerinin yalnız kip belirten ek olmalarına karşın; {-mIş}, {-DI}, {-Ir}, {(-y)AcAk}, {-Iyor} eklerinin zaman ve görünüş belirtme işlevleri yanı sıra kiplik anlamları da olduğu ortaya çıkmaktadır (Taylan-Özsoy, 1993: 2).

Demir'e göre kiplik; konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar (Demir, 2008: 18).

Ersoy, konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisi olarak tanımladığı kipliğin, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıktığını ifade eder (Yazıcı Ersoy, 2007: 32).

Yukarıdaki tanımlardan çıkan ortak sonuç kip ve kipliğin birbiriyle iç içe geçmiş ve birbirinden ayrı düşünülemez kavramlar olduğudur. Bu aşamaya kadar olan açıklamalarda kip, konuşurun aktardığı bir olay ya da durum karşısında takındığı tutum ya da ruhsal durumun şekilsel bir ifadesi; kiplik ise bu tutumu ya da ruhsal durumu belirginleştiren sözce olarak tanımlanmıştır.

Palmer, kip ile kiplik arasında şöyle bir ayrım yapmıştır: "Kiplik (modality) konuşmacının bir olay veya durum karşısındaki öznel bakış açısının, tutumunun, tavrının belirtilmesini içeren kavramsal bir ulamdır. Bu kavramın eylemde çekim eki olarak biçimlenişine kip (mood) denir. Şu hâlde kiplik dillerde değişik biçimlerde, yani eylem çekim ekleri dışında kiplik

eylemleri, belirteçler veya parçacık olarak, ortaya çıkmaktadır” (Palmer’dan aktaran Taylan-Özsoy, 1993: 1).

Gerek kip gerekse kiplik tanımlamalarının ve bu iki kavram arasındaki farkın belirtildiği açıklamaların ardından bu tezin temel konusunu oluşturan yeterlilik fiilinin hangi kiplik kategorileri altında ele alındığı önem arz eden bir diğer konudur. Yapılan sınıflandırma çalışmalarında yeterlilik kurulumunun taşıdığı fonksiyona ve konuşurun tutumuna göre farklı başlıklar altında ele alındığı görülmektedir.

Kiplik sınıflandırma çalışmalarında en fazla kabul gören isim olarak bilinen Palmer, kiplik kategorilerini şu şekilde sınıflandırmıştır (Palmer, 2001: 22):

Prepositional modality (önerme kipliği)

Epistemic (bilgi kipliği)

Speculative (şüphe kipliği)

Deductive (çıkarım kipliği)

Assumptive (varsayım kipliği)

Evidential (delile dayalı kiplik)

Reported (aktarım kipliği)

Sensory (duyusal kiplik)

Event Modality (olay kipliği)

Deontic (izin- yükümlülük kipliği)

Permissive (izin kipliği)

Obligative (zorunluluk kipliği)

Commisive (yükümlülük kipliği)

Dynamic (hareket kipliği)

Abilitive (yetenek kipliği)

Volitive (istem kipliği)

Palmer, yukarıda aktardığımız yapmış olduğu kiplik sınıflandırmasında kiplik kategorilerini öncelikle *prepositional modality* (önerme kipliği) ve *event modality* (olay kipliği) olmak üzere iki ana başlığa ayırmış; yeterlilik kipliğini ikinci gruptaki *event modality* (olay kipliği) ana başlığının altında yer alan *dynamic* (hareket kipliği) alt başlığında incelemiştir. Yeterlilik kurulumunun ihtiva ettiği olasılık anlamı için bu sınıflandırmada müstakil bir başlık açılmamış; bu kipliğe ait bilgiler *epistemic modality* (bilgi kipliği) üst başlığının içerisinde yer alan *assumptive* (varsayım) alt başlığında zikredilmiştir. *Permissive* olarak adlandırılan izin kipliği de *event modality* (olay kipliği) ana başlığı içerisinde yer alan *deontic* (izin-yükümlülük) kipliği içerisinde ele alınmıştır.

J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca ise kipliği dört başlık altında inceler:

1. Agent-oriented modality (Kılıcıya yönelen kiplik)
2. Speaker-oriented modality (Konuşucuya yönelen kiplik)
3. Epistemic modality (Bilgiye dayalı kiplik)
4. Subordinating moods (Bağımlı Kip) (Bybee, Perkins, Pagliuca, 1994: 177).

Yukarıda Bybee, Perkins, Pagliuca tarafından dört başlık altında incelenen kiplik kavramı içerisinde yeterlilik; *agent-oriented modality* (kılıcıya yönelen kiplik) başlığı altında ele alınmıştır. Bu kurulumla ifade edilen diğer kiplik anlamlarından rica ve izin *speaker-oriented modality* (konuşucuya yönelen kiplik) başlığında incelenirken; olasılık ise *epistemic modality* (bilgi kipliği) başlığı altında yer almıştır (Bybee, Perkins, Pagliuca, 1994: 176-181).

Frawley, *negation* (olumsuzluk), *epistemic* (bilgiye dayalı) ve *deontic* (yükümlülük) olmak üzere üç başlık altında incelediği *modality* (kiplik) kavramında; yeterlilik kurulumunun sahip olduğu kiplik anlamlardan olasılık ve izin üzerinde durmuş ve bunlardan olasılığı *epistemic modality* (bilgiye

dayalı kiplik) başlığı altında incelerken, izini *deontic modality* (yükümlülük kipliği) başlığında ele almıştır (Frawley, 1992: 406-435).

Kroeger, *Analyzing Grammar An Introduction* adlı çalışmasında kipliğin gerek *epistemic* (bilgiye dayalı) ve *deontic* (yükümlülük) olarak incelenebileceğini; gerekse *speaker oriented* (konuşucuya yönelen) ve *agent-oriented* (kılıcıya yönelen) şeklinde tasnif edilebileceğini ifade etmiştir. Bu sınıflandırmadan yola çıkarak yeterliliğin kiplik anlamlarından imkân ve olasılık; *speaker-oriented modality* (konuşucuya yönelen kiplik) başlığı altında yer alırken; yeterlilik ve izin *agent-oriented modality* (kılıcıya yönelen kiplik) içerisinde ele alınmıştır (Kroeger, 2005: 166).

Yukarıda verilen sınıflandırmalarda yeterlilik kurulumu ile sağlanan kiplik anlamların hangi başlıklar altında ele alındığı incelenmiştir. Yeterlilik kurulumunun bugün Türkiye Türkçesindeki kullanım alanları da göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki sınıflandırmalarda da adı geçen dört kiplik anlamdan bahsedilebilir. Bunlar yeterlilik, olasılık, rica ve izin anlamlarıdır. Yeterlilik kurulumuyla sağlanan bu kiplik anlamları şöyle örneklendirebiliriz:

Günde beş saat ders çalışabilirim.	→ (yeterlilik)
Araba çok hızlı gidiyor, kaza yapabilir	→ (olasılık)
Dersini bitirince parka gidebilirsin	→ (izin)
Camı kapatabilir misin?	→ (rica)

Yukarıdaki örneklerle de izah etmeye çalıştığımız tüm bu kiplik anlamlar Türkiye Türkçesinde tek bir kurulumla –yeterlilik kurulumu- ile sağlanmıştır. Bu kurulumun temelini Türk dilinde *al-* ve *bil-* yardımcı fiilleri oluşturur. Bu fiiller önceleri birer sözlüksel unsurken daha sonra bir gramer kategorisine geçmişler yani gramatikleşmişlerdir. Mehmet, bu yardımcı fiillerin gramatikleşme süreçlerini şöyle ifade eder:

“Yeterlilik kurulumunda kullanılan tasvir fiillerinin durumu gramatikleşmenin tüm aşamalarına örneklik eder. Yeterlilik durumunda *bil-/al-* fiilleri sözlüksel düzlemde çekim düzlemine

geçer. Semantik açıdan ise önce anlam değişimine sonra anlam genellemesine uğrar, şöyle ki fiilin anlamı daralırken görev alanı genişler ve görev yeri sabitlenir. Yeterlilikte *bil-/al-* birer tasvir fiilidir ve kullanıldığı ana fiile geçici bir birlik oluşturur, çoklukla morfem sınırları bellidir” (2007: 82).

Türkçede –Abil’in yukarıda örneklendirildiği gibi hem izin, hem yeterlilik hem de olasılık anlamları ihtiva etmesinden yola çıkarak bu ekin aslında çekim değil yapım eki olma olasılığından söz eden Güven; bu ek ve ekin kiplik belirteçleri üzerinde yaptığı çalışmada –Abil’in tümce yapısı içindeki davranışları ile anlamca ilintili belirteçlerle ilişkilerini Cinque¹⁴ (1999, 2001) çerçevesinde değerlendirmektedir. Cinque (1999) belirleyici konumlarında anlamca ilintili belirteçler bulunabilen zaman, görünüş, kip ve kiplik gösteren işlevsel yansımaların evrensel bir sırada olduğunu ve belirteç öbeklerinin tümce içindeki görelî sıralarının zaman/görünüş/kip ve kiplik gösteren işlevsel öğelerin görelî sırasıyla örtüştüğünü savunmaktadır. Güven bu çalışmada tek bir konumda çok işlevli olabilen ya da değişik baş konumlarında değişik işlevler yüklenerek yer değiştiriyormuş izlenimini veren –Abil ekinin davranışının; tümce içinde birden fazla anlamca ilintili belirteçle bulunabilmesi ve bu belirteçlerin olasılık>yeterlik>izin>eylem şeklinde savunulan evrensel sıralamaya karşın tümce içinde birbirine göre herhangi bir sırada yer alabildiğinin gözlemlenmesi üzerine katı bir sıralama öngören bir yaklaşımla açıklanamayacağını ileri sürmektedir (Güven, 2001: 79-86).

0. 2. Taranan Eserler

Tarihî Türk lehçelerinde, yeterlilik fiilinin kullanım ve formlarını tespit etmek amacıyla her bir dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserler incelenmiştir. Aşağıda tarihî Türk yazı dillerinin karakteristik özelliklerini

¹⁴ CINQUE, G, Adverbs and Functional Heads: A Cross-Linguistic Perspective, Oxford University Press, 1999; A Note on Mood, Modality, Tense and Affixes in Turkish, ((Baskıda) Eser Erguvanlı-Taylan (haz.) VERB IN TURKISH: THE CORE ELEMENT OF CLAUSE STRUCTURE, Benjamins, Amsterdam, 2001.)

taşıyan eserler incelenen dönemlere göre sınıflandırılacak ve bu eserler hakkında kısaca bilgi verilecektir.

0. 2. 1. Köktürk Dönemine Ait Eserler:

Orhun Abideleri: Köktürk döneminde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla; Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk abideleri incelenmiştir. Bu metinlerin incelenmesinde Muharrem Ergin'e ait *Orhun Abideleri* adlı eser esas alınmıştır. Ergin'in, bu eserde yazmış olduğu önsözde abidelere ait geniş bilgi bulunmaktadır.

“Kül Tigin abidesi, kağan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine karşı Bilge Kağan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkârane bir vecd ve coşkunluğun içine atan müthiş teessürün ebedî bir ifadesidir” (Ergin, 2005: XVII).

“Bilge Kağan abidesi, aynı yerde Kül Tigin abidesinin bir kilometre uzağındadır. Şekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzemektedir. Yalnız bu birkaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde 15'er satır vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitabe vardır, Çince kitabenin üstünde ayrıca Türkçe kitabe devam etmektedir. Çince kitabe hemen hemen tamamıyla silinmiştir” (Ergin, a.g.e., XIX).

“Tonyukuk abidesi, diğer iki abidenin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. İleriş Kağan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kağan devrine kadar devlet idaresinin baş yardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı Tonyukuk, ihtiyarlık devrinde bizzat diktirmiştir. Bu abidede Tonyukuk konuşmaktadır, abidenin müellifi odur” (Ergin, a.g.e., XX)

Tezimizde Boğaziçi Yayınları tarafından çıkarılan çalışmanın 35. baskısı esas alınmıştır.

0. 2. 2. Uygur Dönemine Ait Eserler:

Altun Yaruk: Uygur döneminde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla incelenen dönem eserlerinden ilki *Altun Yaruk*'tur. Uygurcanın en hacimli metinlerinden biri olan bu esere yönelik 1994 yılında Ceval Kaya tarafından yapılan ve bütün metnin transkripsiyonu ile dizininden oluşan çalışma esas alınmıştır.

“*Altun Yaruk*, “altın ışık” manasına gelir. Beş Balık'lı Şingku Şeli Tutun tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilmiş olan eser tercümeden ziyade müstakil bir adaptasyondur. Şingku Şeli Tutun birçok ilavelerle eseri genişletmiştir. Küentso'nun ünlü seyahatnamesini de Uygur Türkçesine çeviren ve bu tercümede kullandığı “kavi” üslubu dolayısıyla Reşit Rahmeti Arat tarafından eski Türk şairleri arasında zikredilen Şingku Şeli Tutun, Uygurlar çağı Türk edebiyatının en mühim simalarından biridir” (Ercilasun, 2005: 248).

Kaya, eserle ilgili yapmış olduğu çalışmanın önsözünde eserin bir sutra kitabı olduğunu ve Budizmin çeşitli cepheleri üzerinde Buda'nın konuşmalarını içine aldığını ifade eder. Her bir bölümde ayrı bir konunun ele alınması, Buda'ya yöneltilmiş bir soru ile konuya girilmesi ve sorulan bu sorulara araya hikâyeler de katılarak Buda'nın ağzından cevap verilmesi eserin konusuna yönelik verilen bilgiler arasındadır (Kaya; 1994: 11).

Çaştani Bey Hikâyesi: Eser üzerinde F. W. K. Müller tarafından başlatılan çalışma; A. von Gabain tarafından 1931 yılında tamamlanmış ve eser Almanca olarak yayımlanmıştır. Bu tezde, eserin Selahattin Himran tarafından Almancadan Türkçeye çevrilmiş ve 1945 yılında yayımlanmış tercümesi esas alınmıştır. Eserle ilgili olarak önsözde verilen bilgiler kısaca şöyle aktarılabilir:

“Uigurica IV'ü teşkil eden A, B, C ve D işaretli dört parçanın ilki ve en uzunudur. Mevzuu kısaca şudur: Çaştani han, kendi şehrinin halkına türlü hastalıklar ve musibetler sataştıran

şeytanlarla savaşa giriyor; bilgisi ve irfanı, yüksek cesareti ve emsalsiz faziletleri sayesinde o şeytanların ikinci derecede olanlarını yıldııyor, büyüklerini yeniyor ve halkını afetlerden kurtarıyor” (Gabain, 1945: 5).

Kuanşi İm Puser: “Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah), “Asil Dinin Nilüfer Çiçeği” adlı sudurun bir bölümüdür. Eserin konusu, Kuanşi İm adlı bir Bodisatva’nın (Burkan adayının) canlı varlıkların sıkışık anlarında Hızır gibi yetişerek onlara yardım etmesi ve Nirvâna yolunu göstermesidir. Çince den çevrilen eserin nerede ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir” (Ercilasun, 2005: 248-249). Tezimizde, Şinasi Tekin tarafından 1960 yılında neşredilmiş eserin 1993 yılındaki baskısı kullanılmıştır.

Maytrısimit: “Toharcadan çevrilmiştir. Prajnâraksita adlı İl-Balık’lı (Bugünkü Kulca yakınlarında) bir Türk tarafından tercüme edilen eserde Maitreya Burkan’ın menkıbevî hayatı anlatılır. Maitreya, müslümanların Mehdîsi gibi istikbalde gökten yere inip insanları nirvânaya ulaştıracak olan bir Burkan’dır. “Ülüş” adı verilen bölümlerden meydana gelen Maytrısimit dramatik özelliği ile dikkat çeker. Gerek Gabain, gerek eseri ilmî olarak neşreden Şinasi Tekin, Maytrısimit’in bir tiyatro eserine benzediğini ve muhtemelen sahnelendiğini belirtmektedirler” (Ercilasun, 2005: 250). Bu tezde, Şinasi Tekin tarafından bu eser üzerine yapılmış doçentlik tezinin 1976 yılındaki baskısı esas alınmıştır.

İyi ve Kötü Prens Öyküsü: “En tanınmış çatiklerden biridir. Kansu vilayetindeki Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi yürekli bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır. İyi yürekli şehzadenin zorlu bir yolculuktan sonra sahip olduğu mücevher, kötü yürekli kardeş tarafından gözleri oyularak çalınır. Fakat sonunda hak yerini bulur ve iyi yürekli şehzade Buda olur. Aslı Çince olan ve 10. yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eserde çok canlı bir tahkiye üslubu vardır” (Ercilasun, 2005: 249). Tezimizde;

transliterasyon, transkripsiyon, tercüme, notlar, sözlük ve tıpkıbasımdan oluşan ve Hamilton tarafından gerçekleştirilen neşr kullanılmıştır.

Üç İtigsizler: Şinasi Tekin tarafından tıpkıbasım hâlinde neşredilen *Abidarim Kınılıg Koşavarti Şastir* adlı Çince'den tercüme edilmiş eserin birinci bölümünün bir kısmını oluşturan *Üç İtigsizler*; Sema Barutçu Özönder tarafından işlenmiştir (Ercilasun, 2005: 250). Tezimizde Barutçu tarafından işlenen bu eserin 1998 yılındaki baskısı kullanılmıştır.

Uygurca Üç Hikâye: F. W. K. Müller tarafından çalışılmaya başlanıp; A. von Gabain tarafından tamamlanan bu eser *Uigurica IV* adlı derginin dört hikâyesinden ikinci, üçüncü ve dördüncüsüdür (Gabain, 1946: 5). *Maymunlar Beyi Hikâyesi*, *Dantapali Bey Hikâyesi* ve *Mukaddes Tavşan Hikâyesi*'nden oluşmuş bu eseri Almancadan S. Himran çevirmiş; bu tezde 1946 yılında çıkan baskısı kullanılmıştır.

0. 2. 3. Karahanlı Dönemine Ait Eserler:

Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacıp tarafından 1069-1070 yıllarında yazılan ve 6645 beyitten oluşan *Kutadgu Bilig*, Karahanlı döneminin en önemli eserlerindendir. Kelime anlamı mutlu olma bilgisi, terim anlamı siyaset bilgisidir. Aruzun fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl kalıbı ile mesnevi tarzında yazılmıştır. Sembolik bir eser olan *Kutadgu Bilig*'de Kün Togdı adaleti, Ay Toldı bahtı, Ögdülmüş aklı ve Odgurmış akıbeti temsil eder. Eserin Mısır (Kahire), Fergana ve Viyana (Herat) olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır (Ercilasun, 2005: 297-318).

Tezimizde esere yönelik yayınlardan Reşit Rahmeti Arat'ın yapmış olduğu metin (2007), çeviri (1998) ve indeks (1979) çalışmaları kullanılmıştır.

Divanü Lûgat-it-Türk: Kaşgarlı Mahmut tarafından 1072-1077 yılları arasında Araplara Türkçeyi öğretmek üzere yazılan eser, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Ali Emîrî Efendi tarafından İstanbul'da Beyazıt Camii yanındaki bir sahafta, 1917 yılında bulunmuş olan tek bir nüshası vardır. Eser sözlük olarak hazırlanmakla birlikte Türk gelenek-görenekleri, edebiyatı, sosyolojisi,

diyalektolojisi ile ilgili bilgiler ihtiva etmesi açısından önemlidir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemine ait metinlerin çözümlenmesinde kullanılabilecek en önemli sözlüktür (Ercilasun, 2005: 319-332). Bu çalışmada Besim Atalay tarafından ilk defa 1940-1941 yıllarında yapılmış ve 2006 yılında tekrar basılmış olan tercüme esas alınmıştır.

Atebetü'l-Hakayık: “Hakikatlerin eşiği” anlamına gelen eser Yükneklî Edib Ahmed bin Mahmud tarafından 12. yüzyılda yazılmış manzum bir öğüt ve ahlak kitabıdır. 40 beyit ve 101 dördlükten oluşan eser aruzun fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl kalıbıyla yazılmıştır. Eserin giriş bölümü beyitler hâlinde yazılmış ve gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Ana bölüm ise dördlükler hâlinde yazılmış olup mani tarzında kafiyeleşmiştir. Eserde genel olarak ilmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık, zamanenin bozukluğu gibi konular işlenmiştir. Semerkant, Ayasofya, Topkapı Müzesi ve Ankara Seyit Ali olmak üzere dört nüshası bulunmaktadır (Ercilasun, 2005: 333-337).

Bu çalışmada Reşit Rahmet Arat tarafından ilk defa 1951 yılında neşredilen ve eserin metni, tercümesi, indeksi, izahları ve bütün nüshaların tipkibasımından oluşan çalışmanın 2006 yılındaki baskısı esas alınmıştır.

0. 2. 4. Harezmi Dönemine Ait Eserler:

Mukaddimetü'l-Edeb: Zemahşerî tarafından 1128-1144 yılları arasında Arapçayı öğretmek üzere yazılmış kısa cümlelerden ibaret bir eserdir. Arapça kelime ve ibarelerin altına Harezmi Türkçesi, Farsça, Hârezmce (bir İran dili), Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerde anlamları yazılmıştır. Birçok nüshası olmakla beraber bilinen en eski nüshaları Yozgat ve Berlin nüshalarıdır. Şuster nüshası ise Türkçe kelime sayısının zenginliği dolayısıyla önemli nüshalardan biridir (Ercilasun, 2005: 374).

Bu tezde Nuri Yüce'nin Şuster nüshası üzerinde yapmış olduğu giriş, dil özellikleri, metin, indeksten oluşan 1993 yılındaki çalışması kullanılmıştır.

Nehcū'l-Ferādīs: Türkçesi Uşmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) olan eser Mahmud bin Ali tarafından kırk hadis türünde mensur ve hacimli olarak yazılmış bir eserdir. Dört bab ve kırk fasıldan oluşur. Birinci bab, Hz. Muhammed'in faziletleri ve hayatı; ikinci bab, dört halife, ehl-i beyt ve dört mezhep imamı, üçüncü bab, Allah'a yaklaştıracak iyi ameller ve dördüncü bab Allahtan uzaklaştıracak kötü ameller hakkındadır. Eckmann, 1956 yılında Yeni Cami nüshasının tıpkıbasımını yayımlamış; transkripsiyonlu metni ise tamamlayamadan vefat etmiştir. Eckmann'ın müsveddeleri, Hamza Zülfikar ve Semih Tezcan tarafından gözden geçirilmiş, tamamlanmış ve metnin ilmî yayını 1995 yılında yapılmıştır (Ercilasun, 2005: 380-382).

Tezimizde, Hamza Zülfikar ile Semih Tezcan'ın 1995 yılında tamamlamış olduğu yayının 2004 yılındaki baskısı kullanılmıştır.

Kısasü'l-Enbiyā: "Peygamber kıssaları" anlamına gelen eser Nâsireddin bin Burhaneddin Rabguzî tarafından yazılmıştır. Peygamberlerin hayat hikâyeleri ve mucizelerini, sahabenin ve dört halifenin menkıbelerini anlatır. Eserin Leningrad'da 6, İsveç'te 2, Paris'te 1, Bakü'de 1 nüshası bulunmaktadır (Ercilasun, 2005: 375)

Aysu Ata tarafından esere yönelik iki ciltlik yapılan çalışmanın birinci cildi *Kısasü'l-Enbiyā*'nın metin ve tıpkıbasımını; ikinci cildi ise dizinini içermektedir. Tezimizde, Aysu Ata tarafından yapılan bu çalışmanın 1997 yılındaki baskısı kullanılmıştır.

0. 2. 5. Kıpçak Dönemine Ait Eserler:

Codex Cumanicus: "Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak (Kuman) Türklerinden İtalyanlar ve Almanlar tarafından 14. yüzyılda derlenmiş olan bu eser iki bölümden oluşmaktadır. İtalyan bölümü 55 yapraktır (110 sahife) ve iki sözlük listesinden oluşur. Sözlükler, Latince-Farsça-Kıpçakçadır. Alman bölümü 27 yapraktır (54 sahife). İki karışık sözlük listesi ve bazı metinlerden oluşmaktadır. Birinci liste Kıpçakça-Almanca, ikinci liste Kıpçakça-Latince

sözlüktür. Metinler İncil'den parçalar, ilahiler, bilmece ve atasözlerinden oluşur. Metinlerin Latince tercümeleri de verilmiştir”(Ercilasun, 2005: 387).

Tezimizde Vladimir Drimba'nın yayımladığı faksimile (2000) ile K. Grönbech tarafından hazırlanan ve Kemal Aytaç tarafından Türkçeye çevrilen sözlük (1992) kullanılmıştır.

Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye: Kesin olarak bilinmemekle birlikte 15. yüzyıl başlarında yazıldığı tahmin edilen eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm bir sözlüktür ve 78 sayfa sürmektedir. İkinci bölüm ise Türk dilinin gramer konularını ihtiva eder. Eserin sonuna doğru altı sayfa süren kısımda ise bütün gramer bilgileri bir arada bulunmaktadır. Eserde 3000'e yakın Türkçe kelime vardır; bunlardan 977'si basit ve 96'sı bileşik olarak fiil kökleridir (Atalay, 1945: XV).

Çalışmamızda; Besim Atalay'ın tıpkıbasım, tercüme ve gramatikal dizinden oluşan 1945 yılındaki yayını kullanılmıştır.

Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk: Ebû Hayyan Muhammed bin Yusuf tarafından 1312- 1313 yıllarında yazılan eser sözlük, tasrif (morfoloji) ve nahiv (sentaks) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Beyazıt Umumî Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Kahire'de Dârü'l-Kütüp Kütüphanesinde olmak üzere üç nüshası bulunan eseri ilk ilmî yayını Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır (Ercilasun, 2005: 388-389). Tezimizde Caferoğlu'nun 1931 yılındaki bu çalışması esas alınmıştır.

Gülistan Tercümesi: Sadî'nin 1258'de yazılmış Gülistan adlı eserinin Kıpçak Türkçesine tercümesidir. Asıl adı Kitâb Gülistan bi't-Türkî (Türkçe ile Gülistan Kitabı) olan eser Seyf-i Sarâyî tarafından tercüme edilmiş ve bu tercüme 1Eylül 1391 yılında tamamlanmıştır. Eserin tek yazması, Seyf-i Sarâyî'nin elinden çıkmış olup Leiden (Hollanda) İlimler Akademisi Kütüphanesindedir (Ercilasun, 2005: 397).

Bu tezde, Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun eserin transkripsiyonlu metni, gramatikal dizini, tıpkıbasımı ve eserin dil hususiyetlerine yönelik yazmış olduğu makalesinden oluşan 1989 yılındaki baskısı kullanılmıştır.

İrşâdû'l-Mülûk Ve's Selâtîn: Satır altı bir fıkıh kitabı olan eserin mütercimi veya müstensihi Berke Fakîh'tir. 1387'de İskenderiye'de meydana getirilmiştir. Kâfir olmayı gerektiren ve gerektirmeyen hâller, itikada ait meseleler, 50 farz-ı ayın, 11 farz-ı kifâye, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, ant içmek, hırsızlık, gazilik, kurban, cinayet vb. konuların yer aldığı eserin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde tek nüshası bulunmaktadır (Ercilasun, 2005: 395-396).

Tezimizde, eserin Recep Toparlı tarafından 1992 yılında yapılmış transkripsiyonlu metin, sözlük ve gramer özelliklerinin ortaya koyulduğu ilmî neşri kullanılmıştır.

Münyetü'l- Guzât: Bir binicilik kitabı olan eser 14. yüzyılın ikinci yarısında veya 15. yüzyılın başlarında Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Ata binmek, süngü (mızrak) tutmak, kılıç kullanmak, kalkan tutmak, ok atmak, top vurmak gibi konuların işlendiği eserin Topkapı Sarayı III. Ahmed bölümünde tek nüshası vardır (Ercilasun, 2005: 398-399).

Tezimizde, Mustafa Uğurlu'nun 1984 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırladığı transkripsiyonlu metin ile gramatikal dizinden oluşan çalışması kullanılmıştır.

Töre Bitigi: "12. yüzyılda (1184-1213 yılları) Mhitar Goş tarafından Ermenice olarak yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının emriyle Ermeniceden Latinceye, Latinceden Lehçeye ve 1523'te Lehçeden Kıpçakçaya çevrilen *Armiyanskiy sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonudur.

Töre Bitigi, üç bölümden oluşmaktadır: Giriş, dünyevi (laik) kanunlar ve "muhakeme usûlü kanunu"nu içeren ek maddeler. Kitap, *Armiyanskiy sudebnik*'teki fikirlerle diğer yerel hukukların (Rus pravdası, Magdeburg ya da Alman hukuku, King Kazimir tüzükleri vb.) geliştirilmesinden oluşmuştur. *Töre Bitigi*'nde proto-tip olan *Armiyanskiy sudebnik*'in Giriş bölümü ve 98 maddesi aynen tekrar edilir. Kıpçakçaya çeviriyle muhtemelen eş zamanlı (1523) yazıldığı belirtilen *dopolnitelnaya staŭ* ya (ek maddeler), Kıpçak hukuk

anlayışı ile ilgili 24 yeni maddeden ibarettir ve orijinal nüshaya çeviri sırasında eklenmiştir. Esere eklenen Kıpçakça maddeler, bunun dışında *Pretsessualniy kodeks* (muhakeme usûlü kanunu) başlığı altında “yargılama” usûlünü anlatan ek bölümdedir. Paris ve Viyana yazmalarında bu ek bölümde 41; Wroclaw yazmasında ise 94 madde bulunur” (Kasapoğlu Çengel, 2012: 29).

Genel olarak; medenî hukuk ve ceza hukukuna yönelik konuların ele alındığı esere yönelik Aleksandr Garkavets’in Deşt-i Kıpçak Yayınlarından 2003 yılında çıkan kitabından yararlanılmıştır.

Armenian Qypchaq Psalter: Kıpçak Türkçesine ilk tercümesi 1575’te Lviv’de yapılan Zebur’un Krakow, Czartorysky Müzesi ve Viyana, Millî Kütüphane’de olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Ayrıca Lussig tarafından Zebur kitabına hazırlanan Ermenice-Kıpçakça sözlük; Erivan Matenadaran’da bulunmaktadır. Zebur’un Paris, Venedik ve St. Petersburg’da üç yazması daha mevcut olup bunlardan birinin Lussig tarafından yazıldığı düşünülmektedir (Çengel, 2012: 32).

Tezimizde, Aleksandr Garkavets ve Eduard Khurshudian tarafından Krakow, Viyana ve Erivan yazmaları ile ilgili yapılan ve 2001 yılında Avrasya Deşt-i Kıpçak Araştırmaları Merkezi’nin sponsorluğunda çıkan çalışma esas alınmıştır.

0. 2. 6. Çağatay Dönemine Ait Eserler:

Bâbürr Dîvânı: “Aşk, tabiat, güzellik şiirlerinin yanı sıra içtimaî, ahlakî ve tasavvufî şiirlerin yer aldığı Dîvân, Bâbürr’ün hayat görüşünü, karakterini ve sanat gücünü göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bütün söz ve şekil sanatlarına hâkim olmasına rağmen sanat endişesinden uzak, adeta konuşur gibi şiir yazmıştır” (Yücel, 1995: 19).

Üniversite, Paris, Topkapı, Muallim Cevdet, Rampur ve Tahran olmak üzere altı nüshası bulunan bu eserle ilgili çalışmalar arasından Yücel, Üniversite nüshasını esas alarak metin, gramer ve sözlükten oluşan ilmî

neşrini gerçekleştirmiştir. Tezimizde, Yücel'in 1995 yılında çıkan bu çalışması kullanılmıştır.

Şiban Han Dîvânı: 1451-1510 tarihleri arasında yaşamış Şiban Han'ın en önemli eseri olan divanda; onun aşk ve tabiat güzelliklerini anlatan şiirleri, içtimaî, ahlakî ve tasavvufî şiirlerinin yanında divan edebiyatı kalıplarının dışına çıkarak yaşadığı tarihî olayları, yaptığı savaşları anlatan şiirleri de bulunmaktadır (Karasoy, 1998: 34).

Tek yazma nüshası İstanbul Topkapı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesinde bulunan 196 varaklık yazmada 306 gazel, 8 mensur parça ve tevhid, nât, rubaî, tuyuğ gibi birçok şiir yer almaktadır (Ercilasun, 2005: 422).

Yakup Karasoy'un 1998 yılında yaptığı inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasımdan oluşan eserin ilmî yayını bu çalışmada esas alınmıştır.

Mecâlisü'n-Nefâ'is: "Alî Şîr Nevâyî'ye ait olan bu eser Türk diliyle yazılmış ilk şairler tezkiresidir. Eserde Türkistan ve İran'da yetişen Türkçe ve Farsça ile şiir yazan veya şiirden anlayan dört yüz altmış bir kişinin kısaca hayatı anlatılıp şiirlerinden örnekler verilmiştir. Eser; edebiyat tarihimiz bakımından olduğu kadar, kültür tarihimiz bakımından da oldukça önemlidir" (Eraslan, 2001: XXVI).

Tezimizde Kemal Eraslan tarafından Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi nüshasının esas; Fatih, Paris ve Leningrad yazmaları ile Taşkent 1961 baskısının yardımcı nüsha olarak alındığı 2001 yılındaki iki ciltlik çalışma esas alınmıştır. Bunlardan birincisi giriş ve metinden oluşurken; ikincisi çeviri ve notlar kısmını ihtiva etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORHUN TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Köktürk döneminde yeterlilik anlamı ihtiva eden fiili belirlemek amacıyla incelenen *Orhun Abideleri*’nde tek bir fiil tespit edilmiştir. Bu dönemde tek ünlüden ibaret *u-* basit fiili; ekleşme evresine geçmemiş müstakil bir fiil olarak karşımıza çıkar. Gerek olumlu ve gerekse olumsuz yapılarda bu fiil kullanılır. Anlamı üzerinde barındıran ana fiile gelen {-*u/-ü*, -*ı/-i*} zarf-fiil eklerinden sonra, *u-* kip ve kişi eklerini alarak ana fiile “muktedir olma” anlamı katar. Esas anlam ana fiildedir. Bu yapıyla bu fiil, fiil birleşmelerinden 3. kategoriye girer. Gabain, bu kategoriyi “modal yardımcı fiiller” olarak adlandırır (Gabain, 1953: 24).

“Mantikî esas fiillerle birleşerek, bazı fiiller diğerlerine o şekilde tabi olur ki onlara uyarlar (hinzielen). Bunlar, yardımcı fiiller gibi, çekimli şekillere sahiptirler. Buna karşılık esas fiiller, -*u*, daha kuvvetli bir hedefleme durumunda ise -*ğalı* zarf-fiilleridirler” (Gabain 2007: 89).

Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri* adlı çalışmasında birleşik eylemler bahsini iki başlık altında incelemiş ve *u-* yardımcı fiilini “bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir eyleminden oluşan birleşik eylemler” başlığı altında ele almıştır. Birçok yardımcı eylem tümleyicilerinin {-*A*}, {-*I*} ve {-*U*} ekleri ile türetilmiş eylem zarfları olduğuna değinen bu çalışmada; “ünlülü eylem zarfı + *u-*” yapısının eylemin yapılabileceğinin ve bunun için yeterli gücün bulunduğu ifade edildiğinde kullanıldığı belirtilmiştir (Tekin, 2003: 98-100).

Şinasi Tekin ise “tarifî (=tasvirî) yardımcı fiiller” olarak adlandırdığı yapıların esas fiillerin manalarını yakından tarif, tayin ve tasvir ettiklerini ifade ederken; esas fiilin yalnız, her şahıs ve zamanda zarf-fiil şekillerinde değişmeden kaldığı hâlde yardımcı fiillerin bunlardan sonra geldiklerini ve çekim eki aldıklarını belirtir. Bu çalışmada *u-*; Köktürk döneminin ana fiile

yeterlilik anlamı katan yardımcı fiili olarak kabul edilirken; *kör-ü bil*¹⁵ örneğinde *bil-*, aynı fonksiyonu taşıyan bir diğer yardımcı fiil olarak belirtilmiştir (Tekin, 2002: 98).

Köktürk dönemine ait metinleri içeren *Orhun Abideleri*'nde yeterlilik fiilinin yapısı ve kullanımı; tespit edilen örnekler aracılığıyla olumlu ve olumsuz olmak üzere ayrı başlıklar altında formüle edilerek aşağıda izah edilecektir.

1. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili:

1. 1. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/ü, -ı/-i} + u- + zam/kip + şahıs eki

Yukarıdaki formülde de belirtildiği gibi ele alınan yeterlilik kurulumunda öncelikle anlamı üzerinde barındıran bir ana fiilin varlığı söz konusudur. Bu fiil, ünlü uyumuna göre {-u/ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerini alır. Bu zarf-fiil eklerinden sonra gelen ve müstakil bir fiil olan *u-*; zaman/kip ve şahıs eklerini de bünyesinde barındırarak esas anlamı üzerinde taşıyan ana fiile iktidar anlamı katan bir yardımcı fiil vazifesi üstlenir. Köktürkçede yeterlilik fiilini tespit etmek amacıyla taranan *Orhun Abideleri*'nde bu fiile örnek teşkil eden iki cümleye rastlanmış olup yeterlilik fiilinin bu formül başlığı altında incelenebilecek kullanımı aşağıda yer almaktadır:

- *Üze teŋri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilinğin törünğin kim artatı [udaçı erti?] (OA, s.16, 10)*

“Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti?”¹⁶

Olumlu ifadelerde yeterlilik fiilinin kullanımını açıklamak için ele aldığımız yukarıdaki örnekte “bozmak”, “harap etmek” anlamını taşıyan *artat-* fiilinden sonra ünlü uyumuna göre {-ı} zarf-fiil eki gelmiş; hemen ardından

¹⁵ Krş.: s. 34

¹⁶ Tespit edilen örnekler metin ve Türkiye Türkçesine aktarımları da dâhil olmak üzere kaynak eserlerden olduğu gibi alındığından “boza bilecekti” ifadesi *Orhun Abideleri*'ndeki yazım şekline bağlı kalınarak ayrı yazılmıştır.

zaman/kip ve şahıs eklerini alabilen *u-* yardımcı fiili ile de ana fiile yeterlilik/muktedir olma anlamı katılmıştır.

Dönemde tespit edilen tek bir örnekte ise *u-*, {-*u/-ü*, {-*ı/-i*}} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından bu ana fiile iktidar anlamı katan bir yardımcı fiil olarak değil; imkân anlamıyla ana fiil konumunda kullanılmıştır. Tespit edilen bu örnek aşağıda yer almaktadır:

- *ölürteçi ök tir men, Tabğaç biridin yan teg, Kıtanıy öngdin yan teg, ben yırıda yan tegeyin, Türk Sir budun yirinte idi yorımazun, **usar** idi yok kılalım*¹⁷ (OA, s. 66, 22)

“da öldürecek derim; Çin, güney taraftan hücum et; ben kuzey taraftan hücum edeyim; Türk Sir milleti, yerinde hiç yürümesin; mümkünse hep yok edelim derim.”

Orhun Abideleri’nde olumlu ifadelerde tek bir form olarak karşımıza çıkan *u-* dışında Karahanlı döneminden itibaren yeterlilik fiilinin bir başka türü olarak karşımıza çıkacak *bil-* yardımcı fiiline ilişkin aşağıda yer alan iki örnek kimi araştırmalarda (A. v. Gabain 2007: 89; Şinasi Tekin 2002: 98; Korkmaz 1959: 115) asıl anlamını henüz kaybetmemiş olmasına rağmen bu fiilin yardımcı fiil görünümüne geçişinde ilk evrelerden biri olarak kabul edilir:

- *Anğar körü **bilinğ***. (OA, s. 6, 12)

“Ona bakarak bilin.”

- *On Ok oğlınğja tatınğa tegi bunı körü **bilinğ***. (OA, s. 6, 19)

“On Ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin.”

Yukarıdaki örnekler vasıtasıyla *bil-* fiilinin kendi anlamından sıyrılmak üzere olduğu ve bu fiilin zarf-fiil ile öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelişile yardımcı fiil konumuna geçişte ilk evrelerden biri olarak kabul edilebileceği düşüncesinin yanlış bir tespit olmadığı kanısındayız.

¹⁷ Ergin, *Orhun Abideleri* adlı çalışmasında *kılalım* kelimesinin *kısalım* olarak da okunabileceği hususunda dipnot düşmüş; yazıtlara yönelik Árpád Berta tarafından yapılan en son çalışmada bu kelime *kısalım* olarak okunmuştur (Berta, 2010: 60).

1. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili:

1. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/ü, -ı/-i} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki

Bu döneme ait yeterlilik kurulumundaki olumsuz form; *u-* fiilinin ardından gelen {-ma} olumsuzluk eki ile sağlanır. {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiilleri ile öbekleşmiş ana fiilden sonra, *u-* yardımcı fiilinin ardından gelen bu ek ana fiile yetersizlik anlamı katar. Bu kurulumu uygun olan örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş.* (OA, s.10, 18)

“Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.”

Yukarıda Köktürk döneminde yeterlilik fiilinin olumsuz ifadelerde kullanımına örnek teşkil eden kurulumda “tanzim ve tertip etmek” anlamını taşıyan *yaratun-* fiili {-u} zarf-fiil ekiyle öbekleşmiş ve ardından gelen *u-* yardımcı fiili; olumsuzluk eki ile {-duk} sıfat-fiilini alarak “-madığı için” anlamında ana fiile yetersizlik anlamı katma işlevinde kullanılmıştır.

Bütün bu veriler göz önüne alındığında Orhun Türkçesinde yeterlilik fiiline tam anlamıyla örnek teşkil eden kurulumlar; {-u/-ü, ı/i} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen ve bu fiile “muktedir olma” anlamı katan *u-* ile oluşmuş yapılardır denilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

UYGUR TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Uygur Türkçesinde yeterlilik fiilini tespit etmek amacıyla dönemin şekil ve dil hususiyetlerini yansıtan *Altun Yaruk*, *Çaştani Bey Hikâyesi*, *Kuanşi İm Pusa*, *Maytrisimit*, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, *Üç İtigsizler*, *Uygurca Üç Hikâye* adlı tarihî metinler taranmıştır. Bir önceki dönem olan Orhun Türkçesinde yeterlilik fiili olarak tek bir form (*u-*) karşımıza çıkarken; bu dönemde bu fiilin zarf-fiille öbekleşmiş ana fiile yeterlilik anlamı veren bir yardımcı fiil olarak ve zarf-fiille öbekleşmiş herhangi bir ana fiile ihtiyaç duymadan tek başına kullanımının devamlılığı göze çarpmaktadır. *U-* yardımcı fiilinin ana fiille yaptığı birleşmeler Köktürk döneminde olduğu gibi fiil birleşmelerinin 3. gurubuna girer. Bu dönemde *u-* dışında farklı yeterlilik formlarının olduğu da görülmektedir. Zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bol-* bu dönemde yeterlilik kurulumunda yaygın bir kullanım alanına sahiptir. *Bol-* da tıpkı *u-* gibi kip ve kişi eklerini bünyesinde barındırabilir. Olumlu ve olumsuz ifadeler için her iki form da kullanılmakta ve bu konuyla ilgili herhangi bir kategorize işlemi yapılamamaktadır. Bu iki fiilin dışında taranan metinler arasında tek bir örnekte görülen (*ağır-a bil-*, AY: 371/9) *bil-* ise tıpkı *Orhun Abideleri*'nde var olan örnekler gibi bu fiilin esas fiil konumundan yardımcı fiil görünümüne geçiş evresinde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ana fiile bağlanan zarf-fiiller açısından da bu iki dönemi mukayese ettiğimizde {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiillerinden farklı olarak {-a}, {-ğalı/-gäli} zarf-fiil eklerinin varlığından söz etmek gerekecektir. Anlamı üzerinde barındıran ana fiile eklenen bu zarf-fiiller; ardından hem *u-* ve hem de *bol-* yardımcı fiillerini alarak yeterlilik anlamı oluştururlar. Uygur Türkçesinde yukarıda sözü edilen ve Köktürkçeden farklılık arz eden yeterlilik fiilinin tüm bu formları Tekin tarafından ele alınmış ve bu dönemde var olan bu çeşitlilik; değişen dünya görüşünün, yaşayış tarzının ve kültür çevresinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır (Tekin, 2002: 98). Bu üç formun dışında Uygur Türkçesinde yeterlilik anlamı ihtiva eden; fakat ana fiil + zarf-fiil eki + *u-/bol-*

/bil- + zam/kip + şahıs eki şeklinde formüle edebileceğimiz kurulumların dışında yer alan türlere elde edilen örnekler aracılığıyla aşağıda değinilecektir.

Bu dönemde olumlu ve olumsuz ifadelerde yeterlilik fiili oluşumu birden fazla yardımcı fiil ve yine birden fazla zarf-fiil mevcudiyetinden dolayı; çoklu formüllerle ve hemen altında yer alan örneklerle aşağıda izah edilecektir.

2. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili

2. 1. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i}+ u- + zam/kip + şahıs eki:

Yukarıdaki formül ile izah edilmeye çalışılan yeterlilik kurulumunda tıpkı Köktürk döneminde olduğu gibi ilk olarak anlamı üzerinde barındıran bir ana fiille ihtiyaç vardır. Kendisinden sonra ünlü uyumuna göre {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerini alan bu fiilin ardından kip ve kişi eklerini bünyesinde barındırabilen *u-* gelerek ana fiile yeterlilik - muktedir olma anlamı katar.

Bu kurulumu uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Ne ayıtmış k(e)rgek takı (19) bir m(e)n yalanguz özüm simeklep (20) kaçan bütürü ugay m(e)n tip monçulayu (21) sakınıp tavrak balıkka barıp diva-(22)-ındıraprabı ilig begke inçe (23) tip ötünti.. (AY, s. 318, 602/20)*
- *Bo ok nom erdinig (14) küyü küzetü tutmış buyan edgü kılınç (15) küçinte aç kız ig kegen yagı (16) yavlak adasın barçanı tarkaru (17) kiterü ugay sizler.. (AY, s. 236, 405/17)*
- *tağı ne timiş kergek kim ol kişig ölürü usar... azu adın qor yas kılu usar.. (KİP, s.10, 33-35)*

“nerede kaldı ki bu o kimseyi öldürebilsin veya (ona) türlü (söz anl.: ayrı ayrı) zarar ve ziyan verebilsinler.”

- *Biş bakar tenğınçe tavarı(m) (39) yok kanta tağı biş yüz yaratmak (40) birü uğay men. (M, s. 56, 40)*

“Beş bakırım bile kalmadı; (39) beş yüz altını (40) (nereden bulup) verebileyim!”

- *Dyan saşınç (4) örütü uyurlar.* (M, s. 117, 4)

“İstiğraka (4) dalmaya muvaffak olurlar.”

- *Nomlarnıñ (5) öz tözin kamağlık tözin adırt- (6) –ladaçı bilge biligin örütü uyur- (7) –lar.* (M, s. 117, 6)

“Dharmaların (5) aslını ve umûmun cevherini ayırt (6) edecek hikmetleri (bilge bilig = skr. Prajna) (7) yaratmağı başarırlar.”

- *Men bu muntuda yegräk çintämäni ärdini alğalı barayın kim qayu tınığlarqa tüzü tükäti asıg tusu qılu usar men.* (İKP, s. 28, 4)

“Ben burada, en üstün çintāmani mücevherini almağa gideyim; çünkü, hangisi olursa olsun canlıların hepsine, tam olarak yarar sağlayabilmek istiyorum.”

- *Ol lenxua yoluğ yoğuru usar siz ötrü lö qanı ärdinilig balıqqa orduqa täggäy siz.* (İKP, s. 30, 2)

“Eğer bu lotus yolunu aşabilirseniz bir süre sonra, Ejderhalar Hanı’nın mücevherli şehrine ve sarayına ulaşacaksınız.”

2. 1. 2. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + u- + zam/kip + şahıs eki:

Uygur Türkçesinde yeterlilik fiili oluşumlarından bir diğerini izah eden bu formülde de esas anlamı üzerinde barındıran bir ana fiil olmakla beraber; ardından gelen zarf-fiil ekinin farklılık taşıması dikkati çeken bir husus olarak karşımıza çıkar. Bu farklılık {-ğalı/-gäli}; nadiren {-kalı/-käli} zarf-fiil eklerinin kullanılmaya başlanmış olmasından kaynaklanır.

“Bu zarf-fiil, -u zarf-fiili gibi, modal yardımcı fiillerden önce kullanılır. *Umuğ bol-ğalı u-ğaylar* “umut olabilecekler”. Modal yardımcı fiil, bir isim şeklinde de olsa, kuruluş, yine, değişmez: *yoldın ärtür-gäli u-mağ* “yoldan geçirtebilecek (yoldan uzak tutmak kabiliyeti)” (Gabain, 2007: 86).

Yukarıda da ifade edildiği gibi yeterlilik fiilinin bu kurulumunda esas anlamı üzerinde taşıyan ana fiil {-ğalı/-gäli} zarf-fiil eklerini alır. Daha sonra

gelen *u-* yardımcı fiili ile anlamı üzerinde taşıyan ana fiile iktidar anlamı verilerek farklı bir yeterlilik kurulumu sağlanmış olur. Olumlu cümlelerdeki bu kullanım türü, olumsuz cümlelerdeki kullanıma nazaran daha seyrektr.

“The *-ğalı* form is also well attested with *u-*; e.g. in *udgurgali sakintī, n(ä)ŋ udgurgali umadī* ‘He thought of waking him up but was quite unable to wake him’ (Maitr Taf 128 v 25) or *körgäli umazlar anīŋ tärinŋin* (Ht VIII 41) ‘They are unable to see its depth’. Its positive form is less common than the negative: An example for it is *anī näčük utğali yegädgäli ugay sizlär* (U IV A 77) ‘How will you be able to win against him?’; *-ğalı ugay* appears also in TT X 81” (Erdal, 2004: 259).

Bu kurulumu ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Üçünç kamağ burkanlar kirtüdin (17) kelmiş et’öz tayakınlı nom töz- (18) ining tayakınlı taplarınça (19) tegşürgeli udaçı* erürler.(AY, s. 80, 34m/19)
- *Yalanguklar köngüli (11) açsız suksız buşıka akı buyan (12) edgü kılınçka tavrınlı on buyan (13) edgü kılınç yolınta yorığalı udaçı (14) bolurlar..* (AY, s. 239, 412/13)
- *(2)Özke adınaguka asıg kılğalı udaçı (3) siz.. bilge biligke tükellig siz..* (AY, s. 342, 660/2)
- *Mengizlig kutlug buyanlig bilge (2) biliglig törülüg bolup ol y(a)ruk- (3) –lar içinte közünmiş burkanlarig (4) körgeli udılar::* (AY, s. 118, 131/4)
- *Edgü edgü s(e)n şarıputrıya ulug (13) müngülük tayşing nomda kireli udung* (AY, s. 258, 460/13)
- *Bo ol buyannıg küçinte (8) [üz]eliksiz nom kapıgınga teringde (9) [teri]ng kirip lakşanlig edgülerke tolu (10) [tü]kel bolup alkuka bir yanglıg (11) asıg tusu kılğalı ugay s(e)n tip (12) y(a)rıkadı::* (AY, s. 342, 661/11)
- *Tıdıgsız bilge (12) bilig kutrulmakın bütürgeli umak (13) p(a)ramıt timek savning yörügi (14) erür..* (AY, s. 192, 310/12)
- *İnçe k(a)ltı kök kalık (20) kovukınta bediz bedizep bodug tür-(21)-tüp adruk adruk körk mengizler (22) üntürgeli usar::* (AY, s. 88, 50/22)

- *Birök kim kayu (4) tözünler kutluglar neçede birök (5) bo d(a)r(a)nı nomlarka tükellig bolgalı (6) **usarlar**..* (AY, s. 205, 339/6)
- *Töz tüp (3) köngülüg tarkaru y(a)rılıkamışları üçün (4) nomlug et'özüg tanuklagalı bütürgeli **uyur-(5)-lar** üçün alku burkanlar bo montag (6) ugru yık üze üç et'özke (7) tükellig y(a)rılıkayurlar::* (AY, s. 91, 59/4)
- *Anı neçük **utğalı yigedgeli uğaysızlar**.* (ÇB, s. 18, 77)

“Onu nasıl mağlup etmeye yenmeye muvaffak olursunuz?”

- *Olarını **utğalı yigedgeli usar-sn** köñülünteki ne kösüşün erser köñül iyin kangay.* (ÇB, s. 20, 113)

“Onları mağlup etmeye yenmeye muvaffak olursan, gönlünde ne arzun varsa gönül (ünün istediği) veçhile tatmin olunur.”

- *-ğ yok kim meniñ töpümdeki saçlarığ **tutkalı usar**.* (ÇB, s. 26, 186)

“...yok ki benim tepemdeki saçları yakalamaya muktedir olsun.”

- *Bu yirtünçü-deki tınl(ı)ğlarığ öz-lüg ölmek ulatı on k(a)rmap(a)t ertmek ayığ kılınç-tın tıdğalı **udaçı** bolayın tip ol oğ yana tınl(ı)ğ-lar bu muntağ bodis(a)tv(a)-lar-nıñ kut kılınç-ların y(i)me s(a)nmatın ayığ kılınç kılurlar.* (DB, s. 56, 192)

“Bu cihandaki mahlûkları, cana kıymak [dahil], bütün on karmapatha'yı [2] irtikâp etmek günahından men'etmeye muktedir olayım dediği halde, yine de, mahlûklar, Bodhisattvaların böyle yemin ettiklerini düşünmeden, günah işliyorlar.”

- *Bu yirtüncüde edgü saķınçın kim adaş boşüg tutup bir ikinti-ke edgü köni saķınçın edgüleşmiş-niñ utlısın sevinçin bilgeli **usar** anı timin edgü ögli üz-e atağalı tegimlig bolur.* (MT, s. 72, 57)

“Bu dünyada hüsn-û niyetle her kim [kendine] arkadaş edinip, karşılıklı iyi sadıkane niyetle [bu manevî] istifadenin şükranını duymaya muvaffak olursa, onu şüphesiz iyi [isabetli] olarak [öyle, yani arkadaş] adlamak yerinde olur.

- *Munda-ta ulatı alķu nom-l(a)r uyur üķün adın nom-l(a)r üz-e tıdılǵalı* (Üİ, s. 36, 3)

“(3)Çünkü bu vb. bütün dharma’lar diğēr dharma’lar ile engellenebilirler.”

- (117a/16) *Birdemleti tıdmaķ-tın kin toǵdaķı nom-l(a)rıǵ bululur bilmetin öķmek* (117b/1) *tiptimiş-i erser ķaltı umak erür birdemleti tıdǵalı kelmedük üdki* (2) *nom-nung toǵmaķ-ın.* (Üİ, s. 54, 1)

“İun: “Sonra doğan dharma’ları tam olarak engellemekten bilmeden sönme (apratisaṃkhyānirodha) bulunur.” diye dediğı ise, şöyle ki gelmemiş zamandaki dharma’nın doğmasını tam olarak engelleyebilmektir.”

U- kimi zaman da isimleşerek ardından aldığı *er-* yardımcı fiili ile birlikte muktedir olma anlamında kullanılır.

- *Biķin et’öz-in adın tınl(ı)ǵ-lar edgü ķılǵalı uǵuluk erti.* (MB, s. 12, 11)

“Bu, maymun olarak, başka mahlûklara iyilik etmeye muktedir olacaktı.”

2. 1. 3. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + u- + zam/kip + şahıs eki:

Uygur Türkçesinde yeterlilik fiilini tespit etmek amacıyla taranan tarihî metinlerden *Maytrısimit* adlı eserde olumlu cümleler için tek bir örnekte izine rastladığımız bu kurulumda; diğērlerinden farklı olarak anlamı üzerinde taşıyan ana fiille öbekleşmiş {-a} zarf-fiil eki karşımıza çıkmaktadır. {-u/-ü, -ı/-i} kadar kullanım sıklığına sahip olmayan bu zarf-fiilden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alabilen *u-* ile tıpkı diğēr durumlarda olduğu gibi döneme ait yeterlilik fiili teşkil edilmiştir. Bu formül altında ele alınabilecek bu örnek aşağıda yer almaktadır:

- (21) ... *Siziñg nomlamış nomuñguznı* (22) ... *tıda uķa uǵaylar.* (M, s. 76, 22)

“...Sizin vaaz ettiğınız dininizi (22) (tıda?) anlayabilecekler.”

Yukarıda tek bir örnekte karşımıza çıkan yeterlilik fiilinin bu formunda “anlamak” anlamına gelen *uk-* fiili dönemde nadir kullanılan {-a} zarf-fiil ekini

almış; hemen ardından gelen *u-* yardımcı fiili ise dönemde gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan {-ğay} ile 3. çokluk şahıs ekini alarak ana fiile yeterlilik anlamını katmıştır.

2. 1. 4. *U-* fiilinin Olumlu İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı:

Köktürk döneminden başlayarak şu ana kadar ele aldığımız yeterlilik formlarının genelinde *u-*, zarf-fiille öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelerek bu fiile iktidar ve imkân anlamları katma vazifesi üstlenirken, bu kullanımda Köktürk döneminde tespit edilen tek bir örnekte¹⁸ olduğu gibi kendisinden önce herhangi bir zarf-fiilin bağlı bulunduğu bir ana fiil bulunmamakta ve *u-*; *u-yur*, *u-sar* gibi kalıplaşmış formlar oluşturarak esas fiil konumunda yer almaktadır.

“The verb *u-* expresses the subject’s ability to carry out the action denoted by the base verb. In early texts, *u-* is sometimes used as a lexical verb: *otsuz suvsuz kalti uyin* ‘How should I manage without grass or water?’ (IrqB 45); *sinidin ketip năčük ugay măn* ‘How will I manage if I leave you?’ (U III 48,11) is rather similar in content. *bo yer üzä năŋ andag t(ă)v kür yălvi arvış yok kim ol umasar; š(i)mnu [k]üçină kopug ugay* (M II 5,10-11) ‘There is no such trick and magic in this world as he would not be capable of; with the devil’s support he will be capable of everything’. Beside that there are two petrified forms, *u-sar* ‘if possible’ (e.g. in Tun 11) and *u-yur* ‘capable person’ (e.g. in U III 5,13)” (Erdal, 2004: 258).

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Ulug tın(l)g udunguz.. umug inag bolgalı.. (19) ulug y(a)rlıkançuçı köngülüngüz üze.. tüp (20) tüz körür siz tın(l)glarig::* (AY, s. 324, 617/18)
- *Kavşıkıya k(a)ltı uyur (8) m(e)n öngre ertmiş ür ırak ülgü-(9)-süz sansız yüz ming asankı kalp (10) üdlerte aşnu bo yırtinçü yir (11) suvda*

¹⁸ Krş.: s. 42

raçaratnaprabası atl(ı)g (12) t(e)ngri burkan öng b(e)lgüre y(a)rılıka-(13)-mıış erti... (AY, s. 140, 185/7)

- *Kök önglög bındatu ton.. (22) körklög körksüz körküngüz.. alku tükel (23) bar erür.. közüngüz üze **uyur** siz..* (AY, s. 271, 489/23)
- *Ootlug karımda tüşdeçi-(4)-lerig.. keçiglerde alp yırt.. (5) ilçi ogrı üze adakmışlar-(6)-ıg.. olarning barça **uyur** (7) siz..* (AY, s. 273, 494/6)

2. 1. 5. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + bol- + zam/kip + şahıs eki:

Günümüzde Türkmence hariç Türkiye Türkçesi ve tüm güneybatı lehçelerinde *ol-*; Kazan Tatar ile Başkurt Türkçesi'nde *bul-* şeklinde bulunan bu yardımcı fiil; tarihî metinlerde ve diğer lehçelerde *bol-* olarak geçer. Yapısı itibarı ile umumiyetle isimlerle birleşerek yardımcı fiil görevi üstlenen *bol-*; yeterlilik fiilinin tarihî seyri içerisinde Uygur döneminden itibaren imkân ve imkânsızlık bildiren bir tasvir fiili olarak karşımıza çıkar ve bazı modern lehçelerdeki yeterlilik fiil oluşumuna da kaynaklık etmesi açısından önem arz eder.

Uygur Türkçesinde kullanılan yeterlilik formlarından biri olarak karşımıza çıkan bu dizilimde tıpkı diğerlerinde olduğu gibi anlamı üzerinde barındıran bir ana fiil ve ardından gelen {-u/-ü, -ı/-i}, {-ğalı/-gäli} zarf-fiil ekleri yer almaktadır.¹⁹ Bu zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerden sonra kip ve şahıs eklerini alabilen *bol-* ile iktidar ve mümkün olma anlamı ifade edilerek yeterlilik fiilinin farklı bir formu teşkil edilmiş olur.

“*Bol-* Uygur metinlerinde “imkân” ve “imkânsızlık” bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanılır. *U-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiil de, *-a/-u* ve *-ğalı* ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmiştir. Fakat seyrek” (Korkmaz, 1959: 120).

Yeterlilik fiilinin bu kurulumuna ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

¹⁹ İncelenen metinler arasında **ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i} + bol- + zaman/kip + şahıs eki** kurulumuna ait örneklerin bulunmaması nedeniyle bu form ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır. Bu forma ait örnekler için konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalar: A. v. Gabain 2007: 88; Korkmaz 1959: 120; Erdal 2004: 259

- (462/21) Kimler<birök> yene ol (22) bodıs(a)t(a)vlarka.. **tapıngalı** **udungalı** (463/1) **bolsarlar** burkanlarka tapınmış (2) bolur tip bilmiş k(e)rgek.. (AY, s. 259, 462/22)
- (437/21) Ötrü biz başın kamag t(e)ngri-(22)-ler çambudıvıp uluşdaki tözün (438/1) yavaş kutlar vahşıklar bo ok (2) avant tıtag üze üzelik-(3)-siz nomlug noş tatıgıg **tatgali** (4) **bolup**:: çoğ yalın küç kūsün y(a)ruk (5) yaşuk üze egsüksüz bolu tegingey (6) biz.. (AY, s. 248, 438/3)
- Ulatı kamag (13) ülgülençsiz tenglençsiz burkan-(14)-larning edgülerin:: barçanı ok (15) b(e)lgürtgeli **bolur**:: (AY, s. 95, 68/15)
- Bo yagız yir arka-(21)-sıntakı idiz taglarıg basguklar-(22)-ıg barça kog kışmuk teg uşatu (114/1) sıp sanın sakışın **bilgeli bolgay**:: (AY, s. 112 114/1)
- (2) **Eşidgeli bolsarlar**:: bo altun küvrüg-(3)-din ünmiş edgü ünüg:: (AY, s. 106, 100/2)
- Edgü edgü sizler kamag (4) tözün t(e)ngrilere.. bir erser bo nom erdinig (5) **eşidgeli boltunguz**.. (AY, s. 232, 398/5)
- (46) Biz tükel bilge maytrı burkan (47) **kutıng** yakın **teggeli** yüzün (48) **körgeli bolalım** erdi. (M, s. 132, 48)

“(46) Biz mükemmel hikmetli (bilge = skr. Prajna) Maytrı burkan’ın (47) asâletine yaklaşabilelim ve yüzünü (48) görmeğe muktedir olalım!”

- Neşegin **bolur** söz-legeli alku nom-l(ar)r anda tüzü yapa yaruq yaşuk uşulur. (Üİ, s.36, 4)

“Bütün dharma’lar onda mükemmelen (hend.) aydın bir şekilde (hend.) anlaşılır olduğu için gök (ākāśa) denmiştir.” diye nasıl söylenebilir?”

- **Ķaltı aşnu tam turğurmuş üdte bar üçün kök kalık sıgur (8) daçı tam timin bolur turğalı.** (Üİ, s. 37, 8)

“Şöyle ki, daha önce duvar inşa ettiği vakitte gök-sığdıran var olduğu için, duvar ancak o zaman durabilir.”

- **İnçip yaruq yaltrık bar-ın-tın kök kalık-ıg bolur bilgeli.** (Üİ, s. 38, 9)

“Ancak aydın olarak (hend) var olduğundan göğü (ākāśa) bilmek mümkündür.”

- *Neçe aşnu öngi uğur üz-e bilser yme kin yana ‘engeyü uğur (12) üz-e bilir tiptiser yörügin barça **bolur bulğalı**.* (Üİ, s. 52, 12)

“Her ne kadar önce başka zihnî aktivite ile bilse de, sonra yine hususî zihnî aktivite ile bilir.” diye dersiniz, (ancak o zaman) mânasını bütünüyle bulabilir.

2. 1. 6. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Uygur dönemine ait tarihî metinler aracılığıyla elde ettiğimiz örneklerden yola çıkarak tespit edilen yeterlilik formlarında genel olarak {-u/-ü, -ı/-i}, {-a}, {-ğalı/-gäli} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiil ve hemen ardından gelen *u-*, ve *bol-* yardımcı fiillerinin varlığı söz konusudur. Bu başlık altında inceleyeceğimiz iktidar veya imkân anlamları ihtiva eden örneklerde ise yukarıda bahsedilen kurulumlardan farklı olarak yeterlilik anlamının fiil ya da yardımcı fiilden oluşmuş yapılar yerine bazı eklerle sağlandığı durumlardan söz edilecektir.

Bunlardan ilki; *Çaştani Bey Hikâyesi* adlı eserde {-daçı} ekiyle oluşturulmuş yalnızca bir örnekte karşımıza çıkan bir yapıdır. {-daçı} ekinin gelecek zaman fonksiyonunda kullanımı Köktürk döneminden itibaren bilinen bir özelliktir. Eraslan, bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin isim, sıfat ve yüklem ismi olarak kullanıldığını; ekin daha Eski Türkçe devresinde şekil ve zaman eki durumuna geçtiğini belirtir (Eraslan, 1980: 62). Aşağıda yer alan örnekte ise bu ek ile teşkil edilmiş isim-fiilin yalın hâlde isim konumunda kullanıldığı ve muktedir olma anlamı kattığı görülmektedir. Eserin gramer notları kısmında bu ekle ilgili olarak iktidar ve muvaffakiyet bildirmesi yönüyle bahsedilmiştir (Gabain-Müller 1945: 85). {-daçı} ekinin bu kullanımına yönelik tespit edilen örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Kıçmedin ara bu yırtuncü yirsuvda burhanlıg küntñri örleyü toğa kelgey üstün tñri altın yalñuñ az-u yek içkek kim erser anıñ utru turdaçı yok.* (ÇB, s. 34, 283)

“Ara(sı) (çok) geçmeden, bu dünyada (s.) burhanlı Güneş tanrı olarak [?gibi] yükselerek doğup gelecek; üstte(ki) tanrı(lar), altta(ki) insan(lar) veya şeytanlar (s.) kim olursa olsun, ona karşı durabilecek (kimse) yok.”

Bu dönemde yukarıda formüle ettiğimiz kurulumlardan farklı olarak söz edilmesi gereken bir diğer yapı; bir fiilin ardından gelen {-ğu} isim-fiil eki ve onun {+luğ} ekiyle genişletilmiş versiyonlarından teşkil olmuştur. Yine tespit edilen örneklerden {-ğu} ve onun genişletilmiş şekli olan {-ğuluk} ekinin, ardından *er-* ve *bol-* yardımcı fiillerini alarak mümkün olma anlamı ihtiva ettiği göze çarpmaktadır. Tekin, Eski Türkçenin esas yardımcı fiilleri arasında yer verdiği *er-*’in *ķutrulģu er-* örneğinde de olduğu gibi kimi zaman zarf-fiil ve isim-fiillerle birleşerek ‘gereklilik’ bildirdiğini ve bazı hallerde de ‘tariff’ yardımcı fiil vazifesi gördüğünü ifade eder (Tekin, 2002: 98). Eraslan ise isim-fiillerin, isim kategorisine dâhil vasıf isimleri olduklarından yardımcı fiillerle birleşik fiil teşkil edebildiklerini bu bakımdan da özellikle *bol-* yardımcı fiili ile isim-fiillerin meydana getirdikleri birleşik fiillere Eski Türkçede sıkça rastlandığını belirtir (Eraslan, 1980: 57). {-ğu/-ğü} ekinin taşıdığı ihtimal anlamına ilişkin Gabain’in görüşleri ise şöyle aktarılabilir:

“-ğu, -ğü; nadiren -ğu, -ğü: Olabilirlik (Üblichkeit), zaruret; eğer bu sıfat-fiil vasıflık olarak bir ismin önüne gelirse, bu şekil ilgili olduğu isim vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini veya yapılmak zorunda olduğunu, yahut bir şeyler yapmak âdetinde bulunduğunu; ilgili ismin delâlet ettiği şeyin yapılabileceğini veya yapılmasının âdet hâline getirildiğini ifade eder” (Gabain, 2007: 56).

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bu yırtünçü yir suvdağı (102) tınlığlar.. birük burkanlar kōrkin kōrū ķurtulģu (103) tınlığlar erser ķuanşı im pusar ol tınlığlarķa.. burkanlar (104) kōrkin kōrtgūrūr nomlayur ķutģarur...* (KİP, s. 13, 102)

“Bu dünyadaki (eş anl.) (102) canlı varlıklar, burkanların yüzünü görerek kurtulabilecek (103) canlı varlık iseler, Kuanşi im pular o canlı varlıklara, burkanlar (104) kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.”

- *Birük şravaklar (107)körkin körü kurtulğu tınlıglar **erser** kuanşi im pular ol tınlıglarka (108)şravaklar körkin körtgürü nomlayur kutgarur...* (KİP, s. 13, 107)

“Şrāvakaların (107) yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler, Kuanşi im pular o canlı varlıklara, (108) şrāvakalar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.

- *(30)Takı yime (kutru- 31-ğuluğ) tınlıglarağ utğurağ adın (32) bu burkanlarka kutgarğuluğ ...? (33) arħantlarka kutgarğuluğ bu...* (M, s. 46, 33)

“Ve yine kurtulacak (31) olan yaratıkları, bilhassa, (32) bu özel burkanlar tarafından kurtarılabilecek olan (yaratıkları), (33) arħantlar tarafından kurtarılabilecek olan...”

- *(36) Mening antağ (37) küçüm küsünüm yok kim (38) tengri burkannıng edğüsin (39) erdemin king alğ küleyü söz- (40) legülüg.* (M, s. 61, 40)

“Benim (37-40) Tanrı Burkan’ın iyiliğini, (39) fazîletini tafsîlâtıyla överek söyleyebilecek kadar gücüm kuvvetim yoktu.”

- *(11) Kamağ yırtınçüde ol (12) antağ kişi yalanguğ yok kim munung (13) bilge biliginge mengzetgülg (14) bolsar...* (M, s. 89, 14)

“(11-14) Bütün dünyada, bilgisi ile mukayese edilebilecek böyle bir kimse yoktur.”

Yukarıda Uygur dönemine ait tarihî metinlerden elde ettiğimiz örnekler vasıtasıyla yeterlilik fiilinin olumlu ifadelerdeki formları izah edilmeye çalışılmıştır. Yeterlilik fiilin olumsuz formları ise tıpkı olumlu formlarda olduğu gibi formüle edilerek farklı başlıklar altında incelenecektir.

2. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili

2. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Uygur Türkçesinde yeterlilik fiilinin olumsuz formlarından ilki olan bu kurulumda; tıpkı olumlu formda olduğu gibi {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerini bünyesinde barındıran ana fiil ve bu ana fiilin ardından gelen *u-* yardımcı fiili karşımıza çıkmaktadır. Bu aşamaya kadar olumlu formla benzerlik gösteren kurulum; zaman/kip ve şahıs eklerinden önce {-ma} olumsuzluk ekini alarak ana fiile yetersizlik, başarısızlık, imkânsızlık anlamları katar.

Bu kurulumu uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- Ötrü kin keligme üdteki (12) tüş birteçi adartmakı yme ikileyü (13) takı turu **umaz**.. (AY, s. 125, 145/13)
- Köni nomça törüçe... (8) küyü küzetü tutu **umaz**...ilin (9) uluşın balıkın.. birök yene (10) yalanguklar.. kılzarlar buyan (11) edgü kılınçığ.. (AY, s. 301, 560/8)
- (56/22) Bo (23) titir ornan<ma>maklıg nırvan:: (57/1) tözünler ogliya kamağ kut (2) bulmaduk yalanguklar üç törlüg (3) tözler üze tıdılmışka balmışka (4) üç et'özdin ırak öngi üdrülüp (5) üç et'özke tegü **umazlar**:: (AY, s. 91, 57/5)
- Bo sakınçlarinta (8) yene b(e)k tururlar kinki tüpin çınkaru (9) bugünü bilü **umazlar**.. (AY, s. 226, 385/9)
- Yingne sançmış osuglug .. (21) tikdi sançdı agrıdı.. neng serilü **uma-(22)-dı**.. (AY, s. 331, 632/21)
- Tağı yime kim kayu tınlıg beglerde ağır yazukluğ bolup tutup ölürgeli azu kınağalı sakınsar kılıçı bıçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur neñg bat kılı **umaz** kurtulur. (KİP, s.10, 28)

“Ve yine herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese; (onu) tutup öldürmeği veya (ona) işkence etmeği tasarlasalar, kılıç, bıçak (ve) kırbaçları parça parça olur, ufalanır; hiç fenalık edemezler; kurtulur.”

- *Nerîg ant(a) (49) ozu kurtulu **umazlar**.* (M, s.154, 49)

“Oradan hiç kurtulamazlar.”

- *Ol ödün qanı qan bu ötüg sab eşidip nâñ kiginç berü **umadı** ärtinü busuşluğ boltı.* (İKP, s. 18, 8)

“Bunun üzerine, babası han, bu istekle ilgili sözleri işitince hiç cevap veremedi, son derece üzüldü.”

- *Yemä qan inçä tep yarlıqqadı tıdu **umadam**.* (İKP, s. 24, 3)

“Han ise şöyle beyan etti: Ona engel olamadım.”

- *Amtı men bu ärdini birlä barsar men qamağ tınlıqlarqa artuq asıg tusu qılu **umağay** men.* (İKP, s. 27, 7)

“Şimdi, ben bu mücevherlerle birlikte gidersem, bütün canlılara fazla yarar sağlayamam.”

- *İnçip abınçqa aruqı yetti küçi alıudı täpräyü yorıy **umadı**.* (İKP, s. 29, 3)

“Zira, ihtiyarın yorgunluğu gelmişti, gücü tükenmişti; ne kımıldayabiliyor ne de yürüyebiliyordu.”

- *... tägir üçün busanıp balıq uluşta bilgälärkä ayıtıp kim yemä ötkürü **umadılar**.* (İKP, s. 47, 3)

“... uğradığı için, üzülüp, şehirdeki ve ülkedeki bilgelere sormuş; onlar da bir çözüm bulamamışlardı.

- *Öz-lüg ölüüp kimseke erser edgü kılı **umaz**.* (DB, s. 46, 123)

“Mahlûk öldürmekle kimseye iyilik edilemez.”

Yeterlilik fiilinin bu başlık altında ele aldığımız formunda olumsuzluk anlamı {-ma} ekiyle verilebildiği gibi {-p} veya onun genişletilmiş hâli olan {-pan} zarf-fiilinin olumsuzluğu {-matın} zarf-fiili²⁰ ile de verilebilir:

²⁰ Bknz.: Korkmaz, Zeynep, “Türkiye Türkçesindeki –*madan/-meden<-madın/meğin* Zarf-Fiil (Gerindium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türkoloji Dergisi*, C. II/1 (Ankara 1969), s. 297-307.

- *D(a)ntipali ilig ört yalın arasın̄ta turup umuğı üz-ülüp serü **umatın** tört yıñak-ıđ yañılıp ögsüz bolup talıp et'öz-i süklünti.* (DB, s. 52, 170)

“Dantipala han alev[ler] arasında kaldı; ümidi kesildi; tahammül edemeyip sağını solunu şaşırđı, bîhuş olup âciz kaldı; vücudu kavruldu.”

- *Tegin ämgäkin körü **umatın** teginkä inçä tep tedi.* (İKP, s. 40, 3)

“Prensin acısını göremeyerek (=dayanamayarak) prens'e şöyle söyledi:”

- *Ötrü ol edgölüg bodis(a)tv(a) oğuşluğ tavişğan ol antağ açığı eşidip anta oğ serü **umadın** suvda.....* (MT, s. 80, 105)

“Derken, o faziletli Bodhisattva neslinden tavşan o kadar acı [bir] (feryat) işitince, hemen, dayanamayıp suya [?suda?]”

- *İnçip bodis(a)t(a)vlar (7) bo montag yangın tınl(ı)glar emgekin körü (8) **umadın** ulug y(a)rlıkançuçı köngül-(9)-leri üze asıg tusu kılğalı tüü (10) törlüg adruk adruk iş ködüglerte (11) armaksızın sönmeksizin y(i)ti kınıg katıg-(12)-lanmakın tavrannurlar katıglannurlar..* (AY, s. 162, 236/8)

Döneme ait metinlerden olumsuz formlara dair elde ettiğimiz bazı örneklerde ise {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin; araya yme edatını aldığını ve bu fiillerin u- yardımcı fiiliyle henüz kaynaşmamış olduğunu söyleyebiliriz.

- *<ançada> (16) yiser yme yene artukrak.. (17) aş içgü tatıgın.. çivegin bögürü (18) bolmazlar.. küç birü yme (19) **umazlar**..* (AY, s. 300, 558/19)
- *(35) Bu emgekin (36) ölü yime **umaz** biz...* (M, s. 137, 36)

“Bu acıdan (36) yine de ölmeyiz.”

2. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + u- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Olumsuz ifadelerde kullanılan yeterlilik formlarından biri olarak inceleyeceğimiz bu formülde bir önceki formdan farklı olarak ana fiile bağlanan zarf-fiil eklerinin {-ğalı/gäli} olarak değişiklik gösterdiği dikkati çekmektedir. Bu zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından u- yardımcı

fiili {-ma} olumsuzluk ekiyle birlikte zaman/kip ve şahıs eklerini alarak ana fiile yetersizlik, başarısızlık, imkânsızlık anlamları katar. Formun olumsuz ifadelerdeki kullanımı; olumlu ifadelere nazaran daha yaygındır. Dönemde yeterlilik fiilinin bu kullanımına örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Ap yme iduk (15) tayşing nomdakı yorigça yorigalı (16) **umadaçı** bolsun..* (AY, s.127, 150/16)
- *Montag yanglıg savların.. (4) yırinu yiglayu açığınga.. **seringeli umadı..*** (AY, s. 331, 633/4)
- *Yme tengin kıl[**galı bilgeli**] (13) **ukgalı umagaylar::*** (AY, s. 112, 114/13)
- *Ayig kılınçlıg (7) kkir tapça idi yme kılmasar ötrü (8) togdaçı nomlar inçip bo közünür (9) üdte togmakın **toggalı umazlar..*** (AY, s. 125, 145/9)
- *Kim bo edgüke **teggeli umamakları** üze (13) neng bir ermez tip titir::* (AY, s. 222, 376/12)
- *Yinçge uvşak kiz-(11)-leglig batutlug yörüglerig **ukgalı (12) umamaklıg** biligsiz bilig bolar ikegü (13) onunç orunka tegürgeli idmazlar::* (AY, s. 197, 321/12)
- *Ap yme iduk (15) tayşing nomdakı yorigça yorigalı (16) **umadaçı** bolsun..* (AY, s. 127, 150/16)
- *(145/19) yine togdaçı (20) nomlar yme yok kurug tözlüg üçün (21) anın ökünmek yalbarmaklıg kşantı (22) kılmaklıg arıgda arıg süzük suv (23) üze yumakdın arıtınmakdın ötrü (146/1) kin keligme üdlerte ikileyü (2) **tepretgeli togurgalı umaz.*** (AY, s. 125, 146/2)
- *Üstün t(e)ñri altın yalñuñ birgerü yığılsar munuñ bilge biliginte artuñ üstün bolup yiged**geli umaz-lar.*** (MB, s. 14, 14)

“Üstteki tengriler, alttaki insanlar hep birleşseler, bunun (bu maymun beynin) irfanından daha yükseğe irişmeye, ona tefevvuk etmeye, muvaffak olmazlar.

- *Birök üküş-inçe bölser adırtlasar arıtı **umaz tarğarğalı** alku niz-vani-l(a)rıg.* (Üİ, s.33, 5)

“Şayet çoğunlukla bölsen, ayırt etsen, asla bütün kleśa’ları uzaklaştıramaz”.

- *S(e)n **umağay** s(e)n bilgeli kayu aytığ-ing-nıng (9) uçun kıdığ-ın.* (Üİ, s.38, 8)

“Sorularının ucunu-kıyısını (hend.) bilemeyeceksin.”

Bir önceki formda *u-* yardımcı fiilinin {–matın} olumsuz zarf-fiil ekini alarak oluşturduğu yapı bu formda da karşımıza çıkmaktadır:

- *Kutka teggeli (16) **umadin** nızvanılarka basıtmak (17) alp emgek titir::* (AY, s. 110, 109/16)
- *K(a)ltı kamag burkanlarning (15) bodıs(a)t(a)vlarning yorıgları b(e)lgüleri bolar (16) ok yene atkanmak yapşınmak bolup nız-(17)-vanılıg b(e)k bagın yörgeli şeşgeli **umadin** ötrü (18) üzeliksiz üstünki yig köni tüz (19) tuymak burkan kutın bulmagaylar erti* (AY, s. 222, 376/17)

Uygur döneminde olumsuz ifadelerde yeterlilik fiili kullanımlarından biri olan birinci formda da bahsettiğimiz zarf-fiillerin bağlı bulunduğu ana fiilin *u-* yardımcı fiili ile kaynaşmayıp araya *yme* edatını alma durumu bu formda da birkaç örnekte karşımıza çıkar. Bu duruma ilişkin örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Neçe kök kalık bilmetin öçmek **umasar** yme tarķarğalı niz-vani-l(a)rıg. bütürkelir üçün bo şast(i)r-taķı yörüg töz-in tüzü yapa kergek.* (Üİ, s.34, 16)

“Her ne kadar gök (ākāśa) ve bilmeden sönme (apratisamkhyānirodha) kleśa’ları uzaklaştıramasa da, bu śāstra’daki izah esasını mükemmelen (hend.) yerine getirmek için, gerek.”

- *Adın (8) nom-l(a)r neçe **umasar** yme tıdğalı bo iki öçmek-l(e)rıg bolar ikigü uyur (9) tıdğalı adın nom-l(a)rıg.* (Üİ, s. 36, 8)

“Diğer (8) dharma’lar her ne kadar bu iki sönmeleri engelleyemese de, bu ikisi (9)diğer dharma’ları engelleyebilir.”

Döneme ait tarihî metinlerden tespit edilen tek bir örnekte {-ğalı/-gâli} zarf-fiil eklerinin bağlı bulunduğu ana fiilin ardından gelen *u-*, {-ğu} isim-fiil ekinin {-luk} ekiyle genişletilmiş versiyonu olan {-ğuluk} ile isimleştirilmiş ve hemen ardından aldığı *er-* yardımcı fiili ile ana fiile yetersizlik, muktedir olamama anlamları verilmiştir.²¹

- *Yek içkek bolsar-lar bodistv oğuşluğ ilig beg-niñ añ-mıntın et'üz-inteki bir evin tüsiñe yme ada tuda tegürgeli uğuluğ ermez-ler.* (ÇB, s. 32, 260)

“Şeytan vampir (mevcut) olursa (olsun), Bodisatva neslinden-olan han beyin hattâ vücudundaki bir tek kılına bile zarar (s.) vermeye muktedir olmazlar.

2. 2. 3. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + *u-* + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Dönemin yeterlilik fiili kullanımlarından üçüncüsünü oluşturan bu kurulumda tıpkı olumlu formda olduğu gibi *Maytrısimit* adlı eserde yalnızca iki örnek tespit edilmiştir. Gerek olumlu ve gerekse olumsuz ifadelerde yeterlilik fiilinin bu zarf-fiil ekiyle teşkil edilmiş formuna yönelik örneklerin az olması; {-a} zarf-fiil ekinin yeterlilik kurulumunda yaygın olarak kullanılmadığını kanıtlar niteliktedir.

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda {-a} zarf-fiil ekinin bağlı bulunduğu ana fiilin ardından {-ma} olumsuzluk eki ile zaman/kip ve şahıs eklerini alan *u-* yardımcı fiili; ana fiile başarısızlık, yetersizlik anlamları yüklemiştir.

- (35) *Tağı yime bir bilge biligin* (36) *ķutrulmış atlığ boşğutsuz tınl(ı)ğ (bar)* (37) *kim bilge bilig küç-* (38) *-inte nızvanılağ yağı-* (39) *-larağ utmış inçip öçmek* (40) *dyan samarda ulatı dyan sağı-* (41) *-nçlar öze erk tarta umaz.* (M, s. 42, 41)

²¹ Daha önce “2. 1. 6. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelenen bir fiilin {-ğuluk} ekiyle isimleştirilip ardından *er-* yardımcı fiilini alması neticesinde yeterlilik anlamı ihtiva etmesi; olumsuz ifadelerde isimleşen fiilin *u-* olması ve bir ana fiile bağlanmış {-ğalı} zarf-fiil ekini müteakiben gelmesi nedeniyle bu başlık altında ele alınmıştır.

“(35)Ve yine bir hikmet (bilge bilig= skr. Prajna) ile (36) kurtulmuş, (37) (bu) hikmet sâyesinde (38) düşmana benzeyen ihtirasları (nızvanı= skr. Kleşa) (39-40) yenmiş fakat düşünce ve hislerin tamâmiyle yok edildiği bir istiğraka (ölçmek dyan samar= skr. Nirodha, samadhi) ve başka istiğraklara (dyan sakınç= skr. Dhyana) (41) hükmedemez adlı ‘öğrenmeyen’ bir yaratık vardır (hikmetin).”

- (47) *Biz yine az (48) almır köñgölümüz küçlög bolup (49) söz kılinçımıznı tıda umad(ımız).* (M, s. 136, 49)

“Bizim ise hırslı (48) duygularımız güçlenip (49) söz (ile işlediğimiz) amellerimize engel olamadık.”

2. 2. 4. U- Fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı:

Uygur Türkçesinde olumlu ifadelerde kullanılan yeterlilik formlarından dördüncü başlıkta ele aldığımız *u-* fiilinin ana fiil olarak kullanımı; olumsuz ifadelerde de birkaç örnekte karşımıza çıkmaktadır.

Bu kullanımda döneme özgü diğer yeterlilik formlarından farklı olarak {–*u/-ü, -ı/-i*}, {–*a*}, {–*ğalı/-gäli*} zarf-fiil eklerinin herhangi birinin bağlı bulunduğu bir ana fiile ihtiyaç bulunmamakta, *u-* fiili ardından gelen {–*ma*} olumsuzluk eki ile birlikte kullanılarak yetersizlik ve muktedir olamama anlamı vermektedir.

- *Bo savıg ilig begli katunlı eşidip (2) açıgları emgekleri üze umadın (3) ulışdılar sıgtaşdılar::* (AY, s. 328, 625/2)
- *ötünü (13) tüketip.. ilig begning katunı.. tolp (14) et’özin kötürüp.. yirke çaltı bir (15) yumgı.. açığınga umadın.. ögin köngül-(16)-in ıçgıntı.. tuyunmadı bilinmedi* (AY, s. 331, 634/15)
- *640/23) busuş-(641/1)-lug ootın köymeki.. ötrü katunı (2) umadın.. ulug ünin möngredi.. orlayu kıkıra inçe tip.. emgenü sav (4) sözledi..* (AY, s. 334, 641/2)

- *Ƙayu tıltağ-ın (4) tiptiser. m(a)habuƙ-l(a)r ulatı bolmış önglög kuvrağ yme ök **umaz** üçün (5) tüzü ürtkelir bo teginmek-te ulatı kongül-teki nom-l(a)rıg tip.* (Üİ, s. 38, 4)

““Hangi sebeple?” diye dersiniz, çünkü mahābhūtalar ve (mahābhūta’lardan) olmuş renk topluluğu (rūpa-kāya) da bu temastan (vedanā) başlayarak gönüldeki dharma’ları bütünüyle örtmeğe muktedir değildir.”

2. 2. 5. Ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-gäli} + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Uygur dönemine ait tarihî metinler arasında tespit edilen bir diğer kurulum da tıpkı olumlu formlar arasında var olduğu gibi ana fiile bağlanmış {-ğalı/-gäli} zarf-fiillerinin ardından gelerek zaman/kip ve şahıs eklerini alabilen *bol-* yardımcı fiilinden müteşekkildir. Bu noktaya kadar olumlu formla benzerlik gösteren kurulum; aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle ana fiile imkânsızlık anlamı katar. Korkmaz ‘a göre bu yardımcı fiil umumiyetle şahsı belirsiz olumsuz ifadelerle gelerek birleşmiş fiilde imkânsızlık fonksiyonu ile birlikte meçhullük vasfını da taşımaktadır (Korkmaz, 1959: 120).

Bu kurulumu uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bilgeli **bolmaz** (19) sizing edgölög taluy ögüznüng (20) uçın kıdıgın::* (AY, s. 111, 113/18)
- *İnçip t(e)ngrim sizing edgüleringiz-(5)-ning sanın sakışın bilgeli (6) **bolmaz::*** (AY, s. 112, 114/5)
- *Kök-(19)-li yagızlı içinte.. y(a)ruk yaltrık yalt-(20)-ırtı.. bulung yıngak kararıp.. körgeli (21) bilgeli **bolmadı..*** (AY, s. 330, 630/21)
- *Neng yme birli onlı burkan-(4)-larka tuş tulum bolup:: edgü kılınç-(5)-lar kılmak üze bo nomlarıg eşidgeli (6) **[bol]maz::*** (AY, s. 116, 125/5)
- *(16) Bir tü evinin kök (17) kalıqqa okşatğalı **bolmaz.*** (M, s. 89, 17)

“(16) Bir parça saç (17) göge müşâbih olamaz.”

- (17) *Ud (18) izinteki suvuğ taluy ögüz suvı- (19) -nğa yüleşürgeli bolmaz.* (M, s. 89, 19)

“Sığır (18) izindeki su nehir suyu ile (19) mukayese edilemez.”

- (20) *Ançulayu yime mini osuğluğ kız (21) kısğa bilge biligligler ne nğ (22) biligin tözün maytrını nğ (23) bilge biligin nğ yüleşürgeli bolmaz.* (M, s. 89, 23)

“(20) Aynı şekilde benim gibi pek (21) az bilgili kimselerin (22) bilgisi, asıl Maytrı’nın (23) bilgisi ile mukayese (24) edilemez.”

- *Yme ok bolmaz ağanğalı tıdığ-lığ-ta taş öngi ‘engeyü bar kök kalık tip.* (Üİ, s.35, 7)

“Yine engelli dışında (hend.) bilhassa gök (ākāśa) var diye de adlanamaz.”

- *Bir dağşı sözl(e)r kök kalık bir erür bolmaz bölgele adırtlağalı tip.* (Üİ, s.35, 15)

“Bir hoca, “Gök (ākāśa) birdir. Bölüp ayırt edilemez.” diye söylemiştir.”

- *Alku basutçı-l(a)r itlinür erter közün- (8) –ür üdlüğ tuş-ta. Bilig bolmaz toğğalı.* (Üİ, s. 60, 8)

“Bütün yardımcı-sebepler şimdiki vakte âit durumda kaybolur-geçer. Şuur doğamaz.”

U- yardımcı fiiline ait formlarda da karşımıza çıkan {–madın} zarf-fiil ekiyle sağlanan olumsuzluk; {–ğalı/-gäli} zarf-fiilleriyle öbeklenmiş ana fiilin ardından gelen *bol-* yardımcı fiilinde de kendisini gösterir.

- *Ötrü biz kamagun t(e)ngridem (4) kuvragımız birle bo nom erdinig eşidgeli (5) bolmadın nomlug noş tatığı üze (6) egsük k(e)rgek bolup nom mengisintin (7) ogatıp çogsuz yalınsız küç-(8)-süz küsünsüz bolgay biz..* (AY, s. 246, 433/4)

Bol- yardımcı fiili {-ma} ekiyle kazandığı olumsuz anlamı; gerek kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alarak ve gerekse daha önce

u- yardımcı fiil formlarında görülen örneklerde olduğu gibi isimleşerek devam ettirir.

- *İnçip (6) bo iki b(e)lgülertin öngi kitip iki-(7)-din tüplerke yapşınmadın körgülük (8) törülertin ırak ertmiş körgeli (9) bolmaguluk kayu atsız b(e)lgüsüz nom (10) erser ol timin çın kirtü nom tözi (11) tip titir::* (AY, s. 221, 374/8)

2. 2. 6. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Uygur dönemine ait tarihî metinlerden tespit ettiğimiz örnekler arasında bu aşamaya kadar ana fiil + zarf-fiil eki {-u/-ü, -ı/-i}, {-a}, {-ğalı/-gäli} + u-/bol- + zam/kip + şahıs eki kurulumunda çeşitli örnekler yer almıştır. Bu örnekler; gerek ana fiile bağlanan zarf-fiil eklerinin farklılığı ve gerekse zarf-fiille öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen yardımcı fiillerin çeşitliliğine göre türlü şekillerde formüllerle kategorize edilmiştir. Bu başlık altında ise tıpkı olumlu formlarda olduğu gibi yukarıdaki kurulumdan farklı özellikler taşıyan ve bazı eklerle sağlanan yeterlilik anlamına yönelik örnekler izah edilmeye çalışılacaktır.

Bunlardan ilki döneme ait tarihî metinlerden yalnızca *Maytrısimit* adlı eserde karşımıza çıkan ve yeterlilik anlamını bünyesinde barındıran {-u/-ü} zarf-fiilinin bağlı bulunduğu bir ana fiil ardından gelen *kanınçsız* ifadesinin “doyulamayan” şeklinde anlamlandırılması ile oluşturulan yapıdır. *Kanınçsız* ifadesinde yer alan *kan-* fiilinin *doy-* olarak ifade edilmesinin izlerini bugün Türkiye Türkçesinde “Kana kana su içtim.” ibaresinde de görebilmekteyiz. Bu fiilin ardından {-°nçığ} ekinin zıddı olan {-°nçsız} eki gelmiş ve *kan-* aldığı bu ekle sıfat-fiil konumunda yetersizlik anlamı kazanmıştır.

Bu kurulumu uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- (11) *Ne (12) (üçün) tip tiser tün bir antağ (13) (kedi)m ton etük yivig tiz- (14) ig kedmiş tonamış körü **kanınçsız** ...* (M, s. 54, 14)

“(12)Neden (dün) gece böyle bir (13) giyecek, elbise, çizme, gerdanlık (yivig tizig) (14) giyinmiş, takınmış, görmeğe doyulamayan (15) parlaklık ışıldadı.”

- (16) *Körü **kanınçsız** çeçekler(in) (17) yaratmış ol antağ munğadinçig...*(M, s. 80, 16)

“Bakmakla doyulamayan çiçekler ile (17) donatılmış, bu derece hayrete şâyan...”

- (8) *-ninğ varlığınığa tamburı pnçaşıkide (9) ulatı gntarvlar begleri işidü **kanınçsız** (10) biş türlüğ yinçge oyun etiz-...* (M, s. 64, 9)

“-in emri üzerine Tamburi, Pançaşıkha ve (9) diğer Gandharva beyleri işitmeye doyulamayan (10) beş çeşit zarif eğlence çınladı.(?)”

- (18) *Nanta atlığ te nğridem ... (19) –ligteki teg kuş kuzğu(n-) (20) -larnınğ işüdü **kanınçsız** seviglig (21) ünleri iştilür...* (M, s. 112, 20)

“Nanta (?) adlı ilâhi (19) (bahçeler) deki gibi kuş ve kuzgunların (20) işitmeye doyulamayan sevimli (21) sesleri iştilir.”

Bu yapı ile ilgili olarak karşımıza çıkan bir diğer husus da {-u/-ü} zarf-fiili ile öbeklenmiş bir fiilin ardından gelen *kanınçsız* ifadesiyle oluşturulmuş yetersizlik anlamının; fiillere doğrudan gelen {-nçs°z} ekiyle de verilebilmesidir.

- *Sekiz (2) türlüğ **teginçsiz** okşuz yir orun- (3) –da ozmış kurtulmuş erür biz...* (M, s. 72, 2)

“(2) Sekiz türlü (Burkan vaazının) ulaşamadığı, nasipsiz yerlerden (3) kurtuluruz.”

- (25) *(Maytrısimit) bitigde **tözkerinçsiz** (26) (burkan) (kutın) bulmak atlığ biş yigirmi- (27) (-nç) ülüş (nom) (tü)kedi.* (M, s. 100, 25)

“Maytrısimit (adlı) kitapta “Derûnuna nüfûz edilemeyen (26) (Burkanlığa) ulaşmak” adlı on beşinci (27) (bölüm) bitti.

- (22) *Ança sav yarlıkaduḡ- (23) (-ta) **yitiñsiz** yitiz yağız yir tebreýür.* (M, s. 102, 23)

“(22) Bunca sözleri buyurdukta (23) erişilemeyecek kadar yüksek olan yağız yer titrer.”

- (65) *Tenḡrim .. anıñg tüşinte **töz- (66) –kerinçsiz** burқан қутın bultuñguz.* (M, s. 107, 66)

“(65)Ey Tanrım! Bunların sâyesinde içine işlenemeyen (66) Burkanlığa (tözkerinçsiz burkan katı = skr. Anuttarasamyaksambodhi) ulaştınız.”

- *Üçünç- ... (16) қутлуғ тınıлғ (17) kedip yigit (silik) **қанınçsiz** k/- ... (18) birle kelmışlerin көрүп ertiñg(ü) (19) (s)aqınçlıғ busuşluғ bolup köñgöl(inte) (20) inçe saқınçı болтı... (M, s. 170, 17)*

“için... (16) mutlu yaratık ... (17) giyip yiğit ... doyulamayan ... (18) ile geldiklerini görüp fevkalâde (19) endişeli ve dertli olup gönlünde (20) şöyle bir düşünce belirdi.

Dönemde karşımıza çıkan ve alışlagelen kurulumlardan farklılık gösteren bir diğer yapı da *ir-* ve *teg-* fiillerinin olumsuz formları ve hemen ardından gelen {-sAr} eki ile edinilmiş başarısızlık anlamına yöneliktir. Ercilasun’un belirttiği gibi {-sAr} eki Köktürkçede zarf-fiil eki olarak kullanılmakta iken bu dönemde kendisinden sonra gelen şahıs zamirleri ile şart kipi oluşturulmuştur (Ercilasun, 2005: 282). Aşağıda yer alan örneklerde ise ekle birlikte oluşturulmuş şart ifadesinden önce yer alan *teg-* ve *ir-* fiillerinin olumsuz formları nedeniyle başarısızlık anlamının ağır bastığı görülmektedir.

- *Ol yir suv yoḡ kim kentü özi **tegmeser.*** (KİP, s.17, 190)

“Kuanşı im pusar’ın ulaşamayacağı hiçbir âlem yoktur.”

- (43) *Kim қayu bu b(ur-) (44) -қан номынта sansardın озғалы (45) қутрулғалы иргүрмесер ol тınıлғ ut- (46) –ғуратı maytrı burқан ödinte (47) қurtulur.* (M, s. 53, 45)

“Kim bu burkan’ın (yani: Şākyamuni) (44) dininde, Samsāra’dan kurtulmağı (45) başaramaz ise, o kimse muhakkak (46) Maytrı burkan devrinde (47) kurtulur.”

Bu dönemde karşımıza çıkan bir diğer yapı olumlu formlarda da karşılaştığımız {-ğuluk} eki ve hemen ardından gelen *er-* yardımcı fiiline yöneliktir. Aşağıda yer alan örnekte bu kurulumla ana fiile yüklenmiş anlam imkânsızlık olsa da Erdal’ın da belirttiği gibi bu yapı ana fiile olumlu ifadelerde hem olasılık hem de yeterlilik anlamları katar; fakat olasılık anlamı fiili gerçekleştiren öznenen değil nesneden kaynaklanır (Erdal, 2004: 260).

Yukarıda bahsedilen bu kurulumla yönelik örnek aşağıda yer almaktadır:

- *kıp ödün kılulasar bilgülig ermez kolti sanınça burkanlarğa tapınıp.. antıka kut kılmuş erür..* (KİP, s.17, 178)

“Sayısız (söz anl.: koñı sayısınca) burkanlara tapındığı, (canlı varlıklar için) ant içip rahmet dilediği devirleri saysalar, (sonuç) kavranamaz.

2. 2. 7. Ana fiil + zarf-fiil eki {-a} + bil- + {mağın / meğin} olumsuz zarf-fiili:

Uygur döneminin şekil ve dil hususiyetlerini yansıtan tarihî metinler arasından yalnızca tek bir örnekte karşımıza çıkan bu kurulum; tıpkı Orhun Abideleri’nde var olan örnekler gibi *bil-* fiilinin asıl anlamından sıyrılarak ana fiile tesir eden bir yardımcı fiil konumuna geçişinde ve bu geçiş evresini aksettirmede önemli bir husus olarak karşımıza çıkar²².

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız bu kurulumda; {-a} zarf-fiili ile öbeklenmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* kendisinden sonra aldığı olumsuz zarf-fiil ekiyle ana fiile yetersizlik-başarısızlık anlamları katar. Uygur dönemi metinlerinden *Altun Yaruk*’ta yukarıdaki kullanıma uygun tespit edilen örnek aşağıda yer almaktadır:

²² İncelenen Uygur dönemi tarihî metinlerinden yeterlilik fiilinin bu formunun yalnızca olumsuz cümlelerdeki kullanıma dair örnek tespit edildiği için; olumlu cümlelerdeki kullanıma ilişkin formüle etme işlemi yapılmamıştır.

- inçip yene tınıl(ı)glar anı adıra ***bil-(10)-medin*** balmakların beklelmeklerin (11) kalısız barça bilip ukup togmak ölmek-(12)-lig tilgente tegzinmekig titgeli (13) ıdalagalı.. öngi üdrülmüş ünüş yol-(14)-ug bışurungalı ögretingeli ertingü (15) ulug ögrünç sevinç köngül öritip t(e)ngri (16) t(e)ngrişi burkan y(a)rılığın töpülerinte (17) tuta tegintiler:: (AY, s. 220, 371/9)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Karahanlı Türkçesinde yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla dönemin şekil ve dil hususiyetlerini yansıtan *Kutadgu Bilig*, *Divanü Lûgat-it Türk*, ve *Atebetü'l Hakayık* adlı tarihî metinler taranmıştır. Bu dönemde yeterlilik fiiline örnek teşkil eden cümleler vasıtasıyla; incelediğimiz ilk iki dönemde de varlığını gösteren *u-* fiilinin hem ana fiil hem de yardımcı fiil konumunda yer aldığı; fakat yardımcı fiil kullanımında şekilsel bir takım değişikliklere uğradığı söylenebilir. “Muktedir olmak” anlamında kullanılan *u-* fiilinin bu dönemde müstakil bir ana fiil olarak yer aldığı örnekler olumlu ve olumsuz ifadelerde karşımıza çıkmakla birlikte sayıca azdır. Buna karşılık bu fiilin kendisinden önceki zarf-fiil ile birleşerek ekleştiği ve müstakil bir fiil olmaktan çıktığı elde edilen örnekler vasıtasıyla açık bir şekilde görülmektedir. Bu ekleşme neticesinde *u-*, {-*u-*} görünümüne bürünmüştür. Arat, *u-* fiilinin bu birleşmiş ve ekleşmiş şeklinin bugün daha çok cenup şivesinin hususiyeti olduğunu; yine *u-* yardımcı fiilinin bu şekline yalnız menfi mefhumların ifadesinde rastlandığını müspet mefhumlarda ise, ayrı fiil şeklini muhafaza eden *bil-* yardımcı fiilinin kullanıldığını ifade eder (Arat, 2006:103). Köktürk ve Uygur dönemlerinde *u-* gerek olumlu gerekse olumsuz yapılarda kullanılmakta iken; bu dönemde görülen tek tük örneklerin dışında genellikle olumsuz ifadelerde; {-*uma-*} görünümünde kullanılmıştır. Bu durum da; dönemin yeterlilik fiilinin olumsuz formlarının bu ekle ifade edilmesini kanıtlar niteliktedir.

Bu dönemde yeterlilik fiilinin diğer formlarını eldeki örnekler aracılığı ile tespit etmeye çalıştığımızda Köktürk ve Uygur döneminde de bir iki örneğe izine rastladığımız *bil-* fiilinin varlığından söz etmek gerekecektir. Bu fiil, Köktürk ve Uygur dönemlerinde esas anlamını koruyan ana fiil konumunda kullanılsa da bazı araştırmacılar tarafından eldeki nadir örneklerle dayanılarak fiilin yardımcı fiil konumuna geçişinde delil niteliğinde kabul edilmektedir. Köktürk ve Uygur döneminde durum bu hâlde iken; Karahanlı döneminde *u-*

yardımcı fiilinin de olumlu ifadelerden çekilmeye yüz tutmasıyla; bu fiilin özellikle yeterliliğin olumlu formlarında zaman/kip ve şahıs eklerini alarak kullanılmaya başlandığı, bununla birlikte olumsuz ifadelerde kullanımına yönelik örneklerin de var olduğu söylenebilir. Korkmaz'a göre olumsuz ifadelerde kullanılan *bil-* tamamen asıl anlamından sıyrılmamış ve bu yönüyle fiil birleşmelerinde üçüncü merhaleden ikinci merhaleye geçmiştir (Korkmaz, 1959: 116). Ercilasun ise *bil-* fiilinin *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönemde henüz yardımcı fiil konumuna geçtiğini; bu fiilin dönem eserlerinde muktedir olma anlamında mı yoksa kendi anlamında mı kullanıldığının bazen anlaşılamadığını ifade eder (Ercilasun, 1984: 83).

Bu dönemde incelenmesi gereken bir diğer yeterlilik formu Uygur döneminde de pek çok örnekte karşımıza çıkan *bol-* yardımcı fiilinden oluşmuş yapılardır. *Bol-* yardımcı fiili, Uygur döneminde kendisinden önce {-ğalı/-gäli}, {-u/ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerini alarak olumlu ve olumsuz yeterlilik formları oluştururken bu dönemde {-sa} *bol-* yapısı ön plana çıkmakta ve bu kurulumla imkân veya imkânsızlık anlamları sağlanmaktadır. Tıpkı Uygur döneminde olduğu gibi bu dönemde de bu yardımcı fiil kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alıp hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde ana fiile imkân ve imkânsızlık anlamları katarak kullanılabilir.

Karahanlı dönemine ait tarihî metinler aracılığıyla elde ettiğimiz örneklerde tıpkı Uygur ve Köktürk dönemlerinde olduğu gibi yukarıda bahsedilen klâsik kurulumların dışında ve farklı yapılarda olan; buna karşın yeterlilik anlamı ihtiva eden formlar bulunmaktadır. Bu formlar döneme ait incelenmiş üç tarihsel metinden elde edilen örnekler vasıtasıyla farklı bir başlık altında incelenecektir.

Döneme ait yeterlilik fiili formları eldeki örneklerden hareketle ve olumlu/olumsuz ifadelerdeki kullanımlarına göre aşağıda ayrı başlıklar altında kategorize edilerek izah edilecektir.

3. 1 Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili:

3. 1. 1. U- Fiilinin Olumlu İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı:

Karahanlı dönemine ait tarihsel metinlerden yola çıkarak tespit ettiğimiz bu fonksiyonda tıpkı Köktürk ve Uygur dönemleride olduğu gibi ana fiil konumunda kullanılan *u*’ın muktedir olma anlamı söz konusudur. Önceki dönemlerde zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin ardından müstakil *u*-yardımcı fiilinin kullanımıyla yeterlilik anlamının sağlanması yaygın bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde ise *u*- kendisinden önce yer alan zarf-fiil ekiyle kaynaşarak ekleşmiştir. *U*’da böyle şekilsel bir değişiklik olmasına karşın; bu fiilin müstakil olarak kullanımına örnek teşkil eden cümleler de yok değildir. Bunlardan olumlu ifadelerde kullanılan örnekler aşağıda yer almaktadır. Bu örnekler incelendiğinde müstakil *u*-fiilinin “mümkün merteye” ya da “elinden geldiğince” ifadeleriyle anlamlandırılan *usa* ve isimleşmiş *uginça/ugança* şekillerinde kullanıldığı; Divan’daki tek bir örnekte ise “her şeye gücü yeten” anlamında {-gan} eki ile isimleşmiş *ugan* kelimesinin bulunduğu söylenebilir.

- *Akı şuretin kim köreyin tise / Kelip körsü hağan yüzini **usa*** (KB, s. 27, 104)

“Kim cömert yüzü görmek isterse, gelsin, hakanın yüzünü görsün.”

- *Bu kutka inanma **usa** edgü kıl / Bu kün munda erse yarın anda bil* (KB, s. 70, 549)

“Bu ikbâle inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki, ikbâl bugün sende ise, yarın başkasındadır.”

- *Mini kim bulup berk tutayın tise / Ayu birdim ol neñgni tutsun **usa*** (KB, s. 89, 721)

“Beni kim bulup, elinde sıkı tutmak isterse, gereken şeylerin hepsini saydım; elinden gelirse, tutsun.”

- *İsiz kılsa isiz yanutı ökünç / **Usa** edgülük kıl isizke öçün* (KB, s. 110, 929)

“Kötülük edersen, kötülüğün karşılığı peşimanlıktır; elinden gelirse, kötülüğün inâdına, iyilik yap.”

- *Usanma ölür sen menîḡde basa / Inanma bu dünyaya bütme **usa*** (KB, s. 127, 1093)

“Gâfil olma, benden sonra sen de öleceksin, bu dünyaya inanma, elinden gelirse, ona güvenme.”

- *Bolu birse devlet küvezlenmegil / **Usa** edgölük kıl isiz kılmaḡıl* (KB, s.150, 1330)

“Saâdete kavuşursan, kibirlenme; kötülük etme, elinden geldiği kadar iyilik yap.”

- *Taḡı bir ajunuḡ bulayın tise / Könilik bütünlük bile ḡol **usa*** (KB, s. 191, 1745)

“Âhiretini de mâmûr etmek istersen, elinden gelirse, bunun çâresini doğrulukta ve imanda ara.”

- *Özüḡ dünya 'uḡbi bulayın tise / Bu kaç işni ḡoḡma ḡatıḡlan **usa*** (KB, s. 231, 2157)

“Dünya ve âhireti, bunların her ikisini birden bulmak istersen, şu birkaç işi bırakma; muktedirsen, bunları yerine getir.”

- *Ḳatıḡlan usandur **usa** bas kiçe / Kiçe az öküḡüḡ ne bilgey açḡa* (KB, s. 250, 2361)

“Gayret et, düşmanı râhat bırakma, mümkün ise, gece baskını yap; gece karanlığı içinde kuvvetinin az veya çok olduğunun kim farkına varacak.”

- *Üç işte yıraḡ tur ḡatıḡlan **usa** / Biri ḡılma beglik söz aydım kese* (KB, s. 414, 4106)

“Mümkün olduğu kadar gayret et, şu üç işten uzak dur: biri- beylik taslama; sözüm katîdir.”

- *Özüḡ edḡü atlıḡ bolayın tise / İsizke ḡatılma ḡatıḡlan **usa*** (KB, s. 422, 4195)

“Sen iyi nâm kazanmak istersen, elinden geldiği kadar, kötüler ile düşüp-kalkmamağa gayret et.”

- *Sevinçin tiriglik bulayın tise / Kişig tepsemegil katıgılan **usa*** (KB, s. 430, 4276)

“Hayatını sevinç içinde geçirmek istersen, mümkünse, insanlara hased etmemeye gayret et.”

- *Tiriglik uzunın tiler erse sen / Akı bol tuz etmek yitür **usa** sen* (KB, s. 430, 4279)

“Eğer uzun ömür dilerse, cömert ol; başkalarından mümkün mertebe tuz-ekmeği esirgeme.”

- *Yüzüñg tutçı suvlug tutayın tise / Tilin sözleme sözni yalğan **usa*** (KB, s. 432, 4297)

“Her vakit şeref ve itibarını muhafâza etmek istersen, ağzından yalan söz çıkarmamağa gayret et.”

- ***Usa** ‘ilmi öğren biligleri bil / Nenğın edğülük kıl küdeş bekrü til* (KB, s. 437, 4344)

“Mümkünse, ilimleri öğren ve bilgilerini bil, onlara iyilik yap ve yardımda bulun; onlara dil uzatma.”

- ***Usa** edğü tutğıl bularnı kadaş / Bularnıñg tilinğe ilinme adaş* (KB, s. 442, 4397)

“Ey kardeş, bunlara mümkün olduğu kadar iyi muâmele et; ey dost, bunların diline düşme.”

- *Çıgıy bolmayın bay bolayın tise / Zina kılma hergiz katıgılan **usa*** (KB, s. 443, 4409)

“Fakirliğe düşmemek ve dâimâ zengin kalkmak istersen, hiçbir vakit zina etmemeğe gayret et.”

- *Ajunda atıñgı yağayın tise / Ümeg edğü tutğıl katıgılan **usa*** (KB, s. 445, 4435)

“Dünyaya adını yaymak istersen, mümkünse, yolculara iyi muâmelede bulunmağa gayret et.”

- **Usa** ev kıızı al elig tegmedük / *Seniñde ağın er yüzün körmedük* (KB, s. 450, 4477)

“Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan, bir âile kıızı almağa çalış.”

- **Uğınça** kamuğka özüñg edgü kıl / *Sanğa edgü bolğay sizik tutmağıl* (KB, s. 428, 4256)

“Gücün yettiği kadar herkese iyilik et; hiç şüphe etme, sana bundan ancak iyilik gelir.”

- *Öç kek kamuğ kişiniñ yalñuk üze alım bil edhgülügüğ uğança eliginğ bile telim kıl.* (DLT, c. I, s. 44, 2)

“Herkesin öcünü, hıncını başkalarının üzerinde alınacak bir alım bil; olanca kuvvetinle konuğa çok iyilik yap.” (Öç, bir alacak gibi aranılan nesnedir; ondan çekin. Konuğa, yabancıya gücün yettiği kadar iyilik eyle.)

- **Ugan:** *Her şeye gücü yeten, kadir*
- **“Ugan Tenğri: gücü yeten tanrı”** (DLT, c. I, s. 77, 18-19)

3. 1. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde ekleşmiş {-u-} + zam/kip + şahıs eki:

Daha önce incelediğimiz Köktürk ve Uygur dönemlerinde müstakil bir fiil olarak karşımıza çıkan *u-*, bu dönemde kendisinden önce gelen zarf-fiil ekiyle birleşerek ekleşmiştir. *U-* ‘ın müstakil bir fiil olarak kullanımına yönelik örneklerin ilk maddede de bahsedildiği gibi az olması bu durumu destekler niteliktedir. Ancak ekleşmiş {-u-} formunun olumlu ifadelerde kullanımı oldukça azdır. Bu formun yerine olumlu ifadelerde daha sonra değineceğimiz *bil-* yardımcı fiili kullanılmaya başlanmıştır.

Karahanlı dönemine ait incelenen tarihî metinlerden yukarıda formüle etmeye çalıştığımız forma uygun nitelikte yalnızca dört örnek tespit edilmiştir.

Bu örneklerde de görüleceği üzere esas anlamı üzerinde taşıyan ana fiilin ardından zarf-fiil ekiyle birleşerek {-u-} görünümünde bulunan ekleşmiş *u-* yardımcı fiili gelmektedir. Ekleşerek şekilsel değişikliğe uğramış olan bu yardımcı fiilin ardından tıpkı müstakil kullanımda olduğu gibi zaman/kip ve şahıs ekleri gelerek ana fiile yeterlilik anlamı yüklenmiş olur.

Bu forma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bu ħalıĝ körürde meniġ bu közüm / Negü teg **baruġay** sanġa bu özüm* (KB, s. 381, 3789)

“Ben gözüm ile bu hâli görürken, nasıl senin yanına gelebilirim.”

- *Uġuş işke tutsa küdezse özin / Bilig işke tutsa **tıdusa** közin* (KB, s. 298, 2870)

“Aklını kullanarak, kendisini gözetmeli; bilgisini kullanarak, gözüne hâkim olmalıdır.”

- *Aġır savċılarıġ iletti ölüm /Ağın kim itüġey ot em ya tolum* (KB, s. 483, 4838)

“Nice ulu peygamberleri ölüm götürdü; artık kim ona karşı ilâç, deva veya silah bulabilir.”

- *Şenamu **ayuġay** seza bu tilim / unarĉa ayayın yarı bir maġga* (AH, s. 41, 3)

“Dilim senâyı, (sana) lââyık bir şekilde, söyleye bilir mi; olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et.”

3. 1. 3. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk ve Uygur dönemlerinde yalnızca bir kaç örnekte karşımıza çıkarak kimi araştırmacılara göre esas anlamından henüz sıyrılmamış olmasına rağmen yardımcı fiil evresine geçişte delil niteliği taşıyan *bil-*; Karahanlı döneminde iktidar anlamı taşıyan yardımcı fiil olarak kullanımına yönelik fonksiyonun belirginleşmesiyle daha anlamlı hâle gelmiş ve bu

kullanım, Köktürk ve Uygur dönemlerinin *bil-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımında bir geçiş evresi şeklinde yorumlanmasına olanak sağlamıştır.

Bu dönemle birlikte *u-* yardımcı fiilinin taşıdığı fonksiyon daha çok olumlu ifadelerde olmak üzere *bil-* yardımcı fiiline yüklenmiş ve bu sayede ana fiile yeterlilik anlamı verilmiştir. Yardımcı fiiller arasındaki bu geçiş; *u-*'ın ekleşerek ana fiille kaynaşması ve olumlu ifadelerden çekilmeye başlaması neticesinde yeterlilik anlamı ihtiva eden yeni bir yardımcı fiile ihtiyaç duyulması şeklinde yorumlanabilir. Böylece *bil-* Karahanlı döneminde ana fiile yeterlilik anlamı katan bir yardımcı fiil vazifesi üstlenmiştir. Ercilasun'a göre *bil-* *Kutadgu Bilig*'de bu vazifesine henüz geçmiş ve zaman zaman bu fiilin kendi anlamında mı iktidar anlamında mı kullanıldığı net olarak anlaşılamamıştır (Ercilasun, 1984: 83).

Döneme ait tarihî metinlerde yer alan örneklerde yardımcı fiil konumunda kullanılan *bil-*; *u-* ile oluşturulmuş yeterlilik kurulumlarında olduğu gibi zarf-fiil ekiyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelir. Bu kurulumda ana fiilin aldığı zarf-fiil eki ünlü uyumuna göre {-a/-e}'dir.²³ Ercilasun bu zarf-fiil ekinin *Kutadgu Bilig*'de yalnız ünsüzle biten fiillerden sonra kullanıldığını ve genellikle tek heceli fiillerde görüldüğünü kaydetmiştir (Ercilasun, 1984: 181). *Bil-* yardımcı fiili bu zarf-fiil eklerinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alarak ana fiile yeterlilik anlamı katar.

Bu kullanıma örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Tuta **bilse** devlet tezümez turur / Qalı tezse tegmez yana terk kezig* (KB, s. 88, 713)

“İnsan tutabilirse, saâdet kaçamaz, kalır; eğer kaçarsa, sana sıra tekrar çabuk gelmez.”

- *Hâlal hem haram adrar erse açâ / Yaraqlıq yaraqsızni **bilse** seçe* (KB, s. 287, 2752)

²³ Tespit edilen örneklerde ana fiile bağlı {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerinin ardından gelen *bil-*, esas anlamında kullanıldığı için bu forma ilişkin ayrı bir başlık açılmamıştır.

“Helâl ve harâmı iyice ayırt etmeli; yarayan ve yaramayanı iyice seçebilmelidir.”

- *Bağa kör olarığ sen açğıl közüñg / Begig kulda ađra **bilürmü** özüñg* (KB, s. 483, 4836)

“Onlara dikkatle bak, gözünü aç; beyi kuldan ayırabilirmisin.”

- *Bu tüş ‘ilmi bilgü kerek aşnu keç / Yöre **bilse** ötrü idi sağnu keç* (KB, s. 594, 5993)

“Rüyâyı yorabilmek için, önce bu tâbir ilmini çok iyi bilmek lâzımdır.”

- *Akı er biligni yete **bildi** kör.* (AH, s. 59, 237)

“Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.”

Bil- bu dönemde yardımcı fiil konumunda kullanılmakla beraber esas anlamını kaybetmeden ana fiil konumunda da kullanılmakta ve bu durum iki kullanım arasındaki farkı idrak etmeyi zaman zaman zorlaştırmaktadır. Aşağıda yer alan örneklerde {–e/-a} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelen *bil-* esas anlamında kullanılmıştır. Bu örnekler, *bil-* fiilinin yardımcı fiil konumuna geçişini yorumlamak için önem arz eder.

- *Kirü hem çıka **bilse** oldruğ turuğ / Tapuğ bilmese er tek emger kuruğ* (KB, s. 403, 3998)

“O girmesini, çıkmasını, durmasını ve oturmasını bilmelidir; insan hizmet etmesini bilmezse, boşuna zahmete girmiş olur.”

- *Uğısa bu yalñguğ tüşer ök tüş / Yora **bilse** terkin kelir ağzı tuş* (KB, s. 439, 4367)

“İnsan uyuyunca, rüyâ görür; tâbirci yormasını bilirse, dediği derhâl çıkar.”

Karahanlı dönemine ait incelenen metinlerde {–u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiiline rastlanmamış; bu zarf-fiil eklerinden sonra gelen *bil-* esas anlamında kullanılmıştır. Yardımcı

fiil konumuna geçiş evresini değerlendirebilmek adına önem arz eden bu örnekler aşağıda yer almaktadır.

- *Ya’va szlese söz nee yas ılır / Eğer sözleyü **bilse** asęı bolur* (KB, s. 116, 987)

“Söz boş yere söylenirse, çok zarar getirir; söz yerinde söylenirse, faydalı olur.”

- *Ma’ga ok tapındı’ng kiigde ber / Kr gren **bildin** eğ türü* (KB, s. 212, 1941)

“Küçüklüğünden beri hep benim hizmetimde bulundun; görüp öğrenerek, iyi kanunlar elde ettin.”

- *Yavuz ermez emdi bu dünya utın / Bulup tirl **bilse** opursa atın* (KB, s. 401, 3975)

“Bu dünyanın saâdetini bulup, yaşamasını bilmek ve nâm kazanmak hiç de fena bir şey değildir.”

3. 1. 4. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı dönemine ait tarihî metinlerde yer alan örnekler vasıtasıyla tespit ettiğimiz bu kurulumda Uygur döneminde de incelediğimiz *bol-* yardımcı fiili karşımıza çıkmaktadır. Bu yardımcı fiil, Uygur döneminde kendisinden önce {-u/-, -ı/-i} veya {-ęalı/gli} zarf-fiil eklerinin bağlı bulunduğu ana fiilin ardından gelerek bu fiile imkân ya da imkânsızlık anlamları katar. Karahanlı döneminde ise *bol-* yardımcı fiilinin varlığı devam etmekle beraber yukarıda sözü edilen yeterlilik kurulumunun farklılaştığı görülmektedir. Bu farklılık ana fiilin ardından gelen {-u/-, -ı/-i}, {-ęalı/gli} zarf-fiil eklerinin yerini alan {-se/-sa} ekinde kaynaklanır. Erdal {-ęalı} *bol-* ’nın DLT’de ansızın {-sa} *bol-* ile yer değiştirdiğini ifade eder (Erdal, 2004: 259). Karahanlı döneminde {-se/-sa} ile bilindiği gibi şart kipi oluşturulmaktadır. Aşağıdaki rnekler incelendiğinde esas anlamı üzerinde taşıyan ana fiilin ardından gelen {-se/sa} ekinin şart kipi oluşturılmaktan ziyade; Uygur döneminde karşımıza çıkan {-u/-, -ı/-i}, {-ęalı/gli} ekleri gibi zarf-fiil

konumunda kullanıldığı dikkati çekmektedir. Hemen ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ise zaman/kip ve şahıs eklerini alarak {-se/-sa} eki ile öbekleşmiş ana fiile yeterlilik anlamı yüklemeye kurulumu tamamlama vazifesi görür.

Bu kurulumu uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Anḡar birse **bolḡay** aḡı ẓaznaḡı / Inansa yaraḡay küḡezse ḡaḡı* (KB, s. 293, 2822)

“Hazine ve serveti ona tevdi edebilir; ona itimat eder ve onun hakkını gözetirse, yerinde olur.”

- *Telim tapḡı erse öküş emgeḡi / Anḡar bütse **bolḡay** açınmış begi* (KB, s. 295, 2837)

“İhsanını esirgemeyen bey hizmeti uzun ve emeḡi çok olan kimseye güvenebilir.”

- *Bu yaḡlıḡ bulunsa idişçi başı / Anḡar birse **bolḡay** idişçi işi* (KB, s. 301, 2911)

“Böyle bir içkici-başı bulunursa, içki işi ona verilebilir.”

- *Inansa anḡar ötrü begler bütüp / Yakın tutsa **bolḡay** bütün çın tutup* (KB, s. 303, 2926)

“Beyler onlara itimât ederek, inanır ve doğru-dürüst insan olarak, onları kendilerine yakın tutabilirler.”

- *Uḡuşluḡ bu ol ḡem biliglig bu ol / Munı **alsa bolḡay** uḡuşluḡ amul* (KB, s. 629, 6355)

“Akıllı ve bilgili insan odur; akıllı ve sâkin tabiatli olan kimse buna muvaffak olur.”

- *Bitigçi bu yaḡlıḡ kerek ay ilig / Inansa anḡar birse **bolḡay** elig* (KB, s. 286, 2737)

“Ey hükümdar, kâtip böyle olmalıdır; böylesine inanılır ve itimat edilebilir.”

- *Bu yanğlıg kişi bulsa ilig ıtı / Anğar birse **bolğay** yalavaç atı* (KB, s. 279, 2667)

“Devletli hükümdar böyle bir insan bulursa, onu elçi olarak seçebilir.”

- *Anı ıd**sa bolğay** yalavaçlığın / Yırağ erse yat baz öz erse yakın* (KB, s. 279, 2668)

“İster uzakta yat-yabancılar, ister yakındaki kendi adamlarına olsun, onu elçilikle gönderebilir.”

- *Tükel kimde bolsa bu erdem bilig / Vezirlik anğar birse **bolğay** ilig* (KB, s. 238, 2238)

“Bu fazilet ve bilgiler kimde tam olarak bulunursa, hükümdar vezirliği ona verebilir.”

- *Anğar ötrü begler inansa **bolur** / Tilemiş tilekin beg andın bulur.* (KB, s. 255, 2416)

“Böyle bir adama beyler inanabilirler; bey onun vâsıtası ile arzu ettiği şeyi bulur.”

- *Kılıç birle **alsa bolur** terk ilig / Kalem bolmağınça basumaz elig* (KB, s. 256, 2426)

“Bir memleketi kılıç ile derhâl ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.”

- *Körü barsa yinçke sağış hendese / Munı birle yir kök **bolur** ol sasa* (KB, s. 290, 2784)

“Dikkat edersen, hendese ince hesaptır; bununla yer ve gök hesapları yapılabilir.”

3. 1. 5. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Karahanlı döneminde yeterlilik fiilinin kullanım ve formlarını tespit etmek amacıyla incelenen eserlerde *u-*, *bil-* ve *bo-* yardımcı fiillerinden oluşan kurulumların varlığı söz konusudur. Bu başlık altında incelenecek yapılarda

ise tıpkı Uygur döneminde olduğu gibi yeterlilik anlamının bu yardımcı fiiller yerine bazı eklerle sağlandığı dikkati çekmektedir.

İlk olarak; Karahanlı dönemine ait eserlerde zarf-fiil ile öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelen yardımcı fiiller aracılığıyla sağlanan yeterlilik anlamının {-se/-sa} eki ile de sağlandığı tespit edilmiştir. Karahanlı döneminde bu ek ile şart kipi oluşturulmaktadır. Ercilasun, şart kipi {-se/-sa}'nın iki kullanımı olduğuna dikkat çeker (Ercilasun, 1984: 137). Bunlardan ilki, bu ekin doğrudan doğruya şart ifade etmesidir. Değinen ikinci nokta ise şart kipinin gereklilik ifade eden bir cümleden sonra gelerek “-ması için” anlamında bir edat gurubu teşkil etmesine yöneliktir. Nitekim *Kutadgu Bilig*'de {-se/-sa} ekinin *kerek* kelimesi ile birlikte kullanılarak gereklilik anlamı ihtiva ettiği örnekler bir hayli fazladır. Bununla birlikte bazı örneklerde bu ekin tek başına gereklilik anlamı taşıdığı, önceden geçmiş olan *kerek* kelimesinin düştüğü kabul edilir. Aşağıda yer alan örneklerde ise {-se/-sa} ekinin bağlı bulunduğu fiillerin yeterlilik anlamı taşıdığı görülmektedir. Bir önceki madde başında ana fiil + {-se} + bol- + zam/kip + şahıs eki kurulumunun varlığı, {-se/-sa} *kerek* gereklilik kurulumunda *kerek* kelimesinin düşmesi gibi *bol-* yardımcı fiilinin düşerek bu ekin tek başına yeterlilik anlamı taşıyabileceği izlenimini vermektedir.

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Uluğ boldı begler kutun belgölüg / Kiçig tutğu könglin kötürse ülüg* (KB, s. 228, 2116)

“Beyler, şüphesiz, saâdetle büyük olurlar; bundan nasip alabilmeleri için gönüllerini küçük tutmalıdırlar.”

- *Akı hem tüzün hem uvutluğ silig / Bağırşak bolup keç küdeşse ilig* (KB, s. 232, 2169)

“Bey, memleketini iyice koruyabilmesi için, bir de asîl, hayâ sâhibi, yumuşak huylu ve merhametli olmalıdır.”

- *Bitigçi negü teg kerek ay tetig / Anğar beg inanıp bititse bitig* (KB, s. 280, 2671)

“Ey akıllı, kâtip nasıl olmalıdır ki, bey ona itimat ederek, yazılarını yazdırabilsin.”

- *Yüzi körki körklüg kerek hem yülüg / Kılınçı köni tegse halkқа ülüg.* (KB, s. 236, 2208)

“Vezirin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de, halkın hakkını alabilmesi için, âdil olmalıdır.”

- *Ağıçı negü teg kerek ay maŋga / Anġar bütse begler yitürse nenġe* (KB, s. 286, 2741)

“Bana söyle, hazinedar nasıl olmalı ki, ona beyler itimat etsin ve hazineyi eline teslim edebilsin.”

- *Kirip ötrü tirki ayak başlasa / Anıŋdın begi aş siziksiz yiŋse* (KB, s. 298, 2878)

“Böyle bir kimse sofrası ve kapıları idâre eder ve beyi de, ondan şüphe etmeden, yemeğini yiyebilir.”

- *Hava neŋs boyunın sıġu keŋ katıġ / Özü nġ ötrü bulsa tapuġda tatıġ* (KB, s. 338, 3342)

“İnsan ibâdetinde zevk bulabilmek için, hevesin kafasını iyice ezmelidir.”

- *Kiŋi asġı bolŋa kiŋike katıl / Kiŋike tusulmaŋ kiŋi asġı bil* (KB, s. 343, 3406)

“Başkalarına faydalı olabileceğin yerde insanlara karış; bil ki, insanlara faydalı olmak insanın kendi menfaatidir.”

- *Koŋu birġü dünya tilek arzusın / Anın bulsa ‘uġbi orun eġġüsün* (KB, s. 480, 4802)

“Ukbâda iyi bir yer bulabilmek için insan bu dünyanın dilek ve arzularından vazgeçmelidir.”

- *Et özni negü teg kiterġü bolur / Meġer kim ölüm tutŋa kalsŋa kalur* (KB, s. 361, 3593)

“Fakat vücûdu nasıl bırakırsın; onu ancak ölüm senden ayırabilir.”

- *Köngüldin çıkargu kamuğ dünyasın / Anğar ötrü kirse bayat sevgi çın* (KB, s. 481, 4808)

“Gerçek tanrı sevgisinin girebilmesi için, insan gönlünden bütün dünya arzularını çıkarıp-atmalıdır.”

- *Tözü hălķ sever ol kisi körkini / Meğer te ngri fażlı küdeşse anı* (KB, s. 451, 4494)

“Kadının güzelini herkes arzular; fakat onu ancak Tanrının fazla koruyabilir.”

- *İsizig ya çoğda oruda kerek / Yorıķ bolsa eğgü aya sarp yürek* (KB, s. 551, 5549)

“İyinin serbest dolaşabimesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lâzımdır, ey metin yürek.”

Karahanlı döneminde *u-*, *bil-*, *bol-* yardımcı fiillerinden müteşekkil yapılar dışında yeterlilik anlamı sağlayan bir diğer ek Uygur döneminde de karşımıza çıkan {-ğū/-gū} isim-fiil ekidir. Uygur döneminde 2.1.6. başlığı altında bu ekin “olabilirlik” anlamı ile isim-fiil konumunda kullanılarak önüne geldiği isim vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini veya yapılabileceğini ifade ettiğinden bahsetmiştik.²⁴ Mecdud Mansuroğlu da {-ğū/-gū} ekinin fonksiyonlarına yönelik yaptığı çalışmada, bu ekin gereklilik ve buna yakın manâları ihtiva ettiğinden söz eder (Mansuroğlu, 1953: 345). Döneme ait incelenen eserlerde {-ğū/-gū} ekinin ismin hâl ekleriyle birleşmesi neticesinde {-ğuka/-güke} zarf-fiili olarak kullanıldığı ve bu konumda da yeterlilik anlamı taşıdığı görülmektedir. Yine bu ekin {-çı/-çi} isimden isim yapım eki ile genişletilmiş versiyonu olan {-ğūçı/-gūçi} şekliyle yeterlilik anlamı ihtiva edişine yönelik örnekler de mevcuttur. Bu ekin ve versiyonlarının Karahanlı

²⁴ Gabain, Annemarie von, “Eski Türkçenin Grameri” çev: Prof. Dr. Mehmet Akalın, TDK Yayınları, Ankara, 2007

döneminde yeterlilik anlamına yönelik kullanımına ilişkin örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Müni barmu yalñguḵ anı sözlegü / Uḵuşluḡ uḵarmu bilirmü negü* (KB, s. 108, 908)

“Onda insanların bulabileceği bir kusûr var mı; akıllı bunu anlar ve ne olduğunu bilir mi?”

- *Biri sözlegü ol tokuzı tıdıḡ / Tıdıḡ söz tüpi aşlı barça yıdıḡ* (KB, s. 117, 999)

“Biri söylenebilir, dokuzunun söylenmesi yasaktır; yasak sözler aslında- esâsında hep fenadır.”

- *Bitip ḵoḏmasa erdi bilge büḡü / biziñde ozaḵıḡ kim erdi tigü* (KB, s. 282, 2699)

“Âlim ve hakîmler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedebilirdi.”

- *Tile tutçı tınma tilep yetgü yok / Tilep bulmadım tip yanın yatḡu yok* (KB, s. 478, 4783)

“Durup-dinlenmeden ara; aramakla ona erişebilen yok; fakat arayıp da, bulamadım diye, yan yatmak da doğru değildir.”

- *Bu begler bulur barça arzu tilek / Özi köñgliñge sıḡḡu bulmaz yölek* (KB, s. 508, 5096)

“Beyler bütün arzu ve dileklerini bulurlar; fakat kendilerine müessir olabilecek bir yardımcı bulamazlar.”

- *Negü teg küḏezgü olarıḡ tutup / Küḏezigli teñgri küḏezsü utup* (KB, s. 454, 4526)

“Onları nasıl zapt ve rapt altına alabilirsin; meğer ki, her şeyi koruyan Tanrı onlarla başa çıksın.”

- *Tusulḡu öḏinde sen andın ḵaçıp / Öñgin tursa sen ḵalḡa köñgli açıp* (KB, s. 574, 5784)

“Onun için faydalı olabileceğin bir zamanda ondan kaçıp, uzaklaşırsan, onun gönlünü ızdırap içinde bırakmış olursun.”

- *Tile barmu körgil kadaşlar ara / Saⁿga uğğu teg bir ayıtğıl köre* (KB, s. 320, 3136)

“Ara, akrabaların arasında senin yolunu tâkip edebilecek bir kimse var mı soruştur.”

- *Nelük boldı ‘aciz özüⁿg ay ilig / Kamuğ eğğü kılğu küçüⁿg bar elig* (KB, s. 544, 5476)

“Ey hükümdar, sen nasıl böyle âciz duruma düştün; her türlü iyiliği yapabilirsin, kuvvet ve kudretin var.”

- *Kılınç eğğü tut ay ajun tutğuçı / Keligli turur kut yana barğuçı* (KB, s. 508, 5086)

“Ey dünyaya hâkim olan, iyi hareket et; saâdet geldiği gibi, tekrar gidebilir.”

- *Bayat birdi tevfiğ saⁿga eğğüke / Kamuğ eğğülükke sunup tegğüke* (KB, s. 570, 5745)

“Tanrı sana, iyilik yapmak ve her türlü iyiliklere erişebilmek için, tevfikini refik etmiştir.”

Karahanlı dönemine ait tarihî metinlerden elde edilen örneklerde “muktedir olma” anlamının *erk* kelimesi ile de verilebildiği görülmektedir. Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Erende eri ol kamuğ neⁿgke **erk** / Bulup kılğu yirde özin tutsa berk* (KB, s. 346, 3449)

“Erlerin eri odur ki, her şeye muktedir olur; fakat yapmağa gelince, nefsine karşı mukavemet eder.”

Uygur döneminde tek bir örnekte karşımıza çıkan {-daçı} isim-fiilinin iktidar ve muvaffakiyet bildirmesi²⁵ bu dönem eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de tek bir örnekte karşımıza çıkmaktadır:

- *Manğa urmasa örk mini tutaçtı / Keyik teg kaçar men kim ol yetteçi* (KB, s. 89, 722)

“Beni tutan bana yular vurmazsa, ben geyik gibi kaçarım; bana kim yetişebilir?”

Karahanlı dönemine ait tarihî metinlerden *Kutadgu Bilig*'de tek bir örnekte tespit edilen {-p} *bol-* yapısı yeterlilik anlamı ihtiva etmesi açısından bu başlık altında incelenebilecek farklı bir kurulum olarak değerlendirilebilir. Tespit edilen örnek olumlu olsa da; bu kurulumun olumsuz ifadelerdeki kullanımına ilişkin Korkmaz'ın Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve Tarançı lehçesi hariç, diğer bazı lehçelerde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin “imkânsızlık” gösterme fonksiyonunun genellikle {-p} ile yapılmış zarf-fiillerden sonra görüldüğünü ifade edişini belirtmek faydalı olacaktır (Korkmaz, 1959: 121). Yine Korkmaz'ın bu çalışmasında {-p} *bol-* yapısının bir takım ses değişikliklerine rağmen aynı fonksiyonda kullanımının Altay Türklerinin dilinde, Kazan lehçesinde ve Orta Asya Türkmencesinde bulunduğu dair bilgiler mevcuttur (Korkmaz, 1959: 121). O hâlde tespit edilen bu örnek, modern lehçelerdeki kullanımlara kaynaklık etmesi açısından önem arz eder.

“Türk dillerinde bulunan {-p} *bol-* ekinin birkaç dilde bulunan çekimli biçimi ve oldukça geniş bir alanda kullanılan çekimsiz biçimi olmak üzere iki varyasyonu bulunmaktadır. Bazı dillerdeki çekimli varyasyonu yukarıda görüldüğü gibi imkân, yeterlilik anlamında kullanılmakta, diğer dillerde ise durum anlamında kullanılmaktadır. İkinci anlamda bu ek sadece Özbek, Uygur, Karakalpak ve Kazak dillerinde ortaya çıkar: Özbekçe: *yazıb bul-*

²⁵ Uygur döneminde {-daçı} ekinin iktidar ve muvaffakiyet bildirmesine yönelik bilgi Müller ve Gabain tarafından yayımlanan *Çaştani Bey Hikâyesi*'nin notlar kısmında yer almaktadır.

“yazmayı bitirmek”; Kazakça: *aytıp bol-* “konuşmayı bitirmek”, Karakalpakça: *okıp boldın ba?* “Okumayı bitirdin mi?” burada incelenen ek fiil köküyle ifade edilen eylemin sonucunu işaret eder”(Yuldoşev, 1965: 101).

{-p} *bol-* ekinin çekimli durumunun imkân ve yeterlilik anlamında Tuva ve Kumuk dillerinde düzenli olarak kullanıldığına dikkat çeken Yuldoşev; bu yapının Harezmi döneminden itibaren kullanılmaya başlanan {-a} *a/-* ekiyle aynı olduğunu ifade etmektedir (Yuldoşev, 1965: 101).

{-p} *bol-* formunun yeterlilik ifade eden kullanımına yönelik tespit edilen örnek aşağıda yer almaktadır:

- Yüz utru kitergü bu dünya salıp / Anın bolsa 'uqbi **bolunğay** alıp (KB, s. 480, 4799)

“Bu dünyadan uzaklaşıp, ondan vazgeçmek lâzımdır; ancak böylelikle ukbâ elde edilebilir.”

3. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili:

3. 2. 1. *U-* Fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı:

Köktürk döneminden itibaren türlü formlarla karşımıza çıkan *u-*'ın, Karahanlı döneminde, tıpkı olumlu formlarda olduğu gibi zarf-fiil ile öbekleşmiş bir ana fiile ihtiyaç duymadan tek başına kullanımına yönelik örnekler tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de yalnızca iki örnekte karşımıza çıkan bu kullanım ile başarısızlık anlamı sağlanmıştır. Bilindiği gibi Karahanlı döneminde *u-* yardımcı fiili, kendisinden önce gelen zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde eklenmiştir. Dolayısıyla *u-*'ın gerek eklenmiş gerekse müstakil fiil formlarının bu dönem içerisinde yer alışı; Karahanlı döneminin bir geçiş süreci olarak yorumlanmasına fayda sağlamakta; bu yorumu yapmamıza yardımcı olan örnekler ise önem arz etmektedir.

Aşağıda yer alan örneklerde *u-* müstakil olarak ana fiil konumunda kullanılmış; kendisinden sonra aldığı {-ma} olumsuzluk eki ile cümleye başarısızlık yargısını sağlamıştır:

- *Apa oğlanı barça yalñguz **umaz** / Özünñ munda yalñguz qalı iglemez* (KB, s. 337, 3330)

“Hiçbir insan tek başına yapamaz; sen burada yalnızsın, hasta da olabilirsin.”

- *Bu qađǵu mini evde yatǵurmadı / Saqınç qađǵu birle özüm **umadı*** (KB, s. 337, 3331)

“Bu düşünce ile ben evde duramadım; endişe ve kaygıya karşı koyamadım.”

Karahanlı döneminde *u*’ın olumlu ve olumsuz ifadelerdeki kullanım türlerini incelediğimizde; bu fiilin hem müstakil bir ana fiil olarak kullanımı hem de {-u-} görünümünde ekleşmiş formuyla karşı karşıya geliriz. *Kutadgu Bilig*’de tespit edilen tek bir örnekte ise *u*-, Uygur ve Köktürk dönemlerinde olduğu gibi {-u/-ü} zarf-fiili ile öbekleşmiş bir ana fiilin ardından ekleşmemiş müstakil yardımcı fiil formatında gelmektedir.²⁶ *U*- fiilini ihtiva eden tüm bu örnekler ve bu fiilin kullanımlarında var olan çeşitlilik bir kez daha Karahanlı döneminin geçiş dönemi olmasına delalet eder ve bu yardımcı fiilin kullanımdan çekilmeye yüz tutmasıyla *bil*- yardımcı fiilinin ortaya çıkışını aydınlatır.

Aşağıda yer alan örnekte “sabretmek” anlamında kullanılan *serin*- fiili {-u/-ü} zarf-fiil ekini almış, ardından gelen *u*- yardımcı fiili ile Köktürk ve Uygur dönemindeki yeterlilik kurulumunun izlerini taşıyan yapı oluşturulmuştur.

- *Neçe keç er erse yonǵağ tıñǵlamaz / Ozunçı ara kirse sernü **umaz*** (KB, s. 581, 5863)

“Ne kadar olgun ve ıftiralara kulak asmaz bir insan olsa bile, müfteri araya girince, itidâlini muhâfaza edemez.”

²⁶ *U*’ın bu kullanımına yönelik tek bir örnek tespit edildiği için ayrı bir başlık açılmamıştır.

3. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde ekleşmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk ve Uygur dönemlerinde; gerek zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelerek müstakil bir yardımcı fiil vazifesinde gerekse “muktedir olma” anlamıyla tek başına ana fiil konumunda kullanılan *u-*, Karahanlı döneminde tespit edilen nadir örneklerle desteklenen bu fonksiyonlardaki kullanımlarının bir kısmını sürdürmekle beraber geçirdiği şekilsel değişikliklerle yeni bir kullanım formu kazanmıştır. Uğradığı şekilsel değişiklikle {-u-} görünümüne bürünen *u-*, müstakil kullanımından sıyrılmış ve kendisinden önce yer alan zarf-fiil eki ile birleşerek ekleşmiştir. Tespit edilen örnekler aracılığı ile ekleşmiş yeni form olan {-u-} incelendiğinde; *u-* yardımcı fiilinin birleşme esnasında ünlü uyumu gözetmeksizin düz ünlülü kelimelere de yuvarlak geldiği görülmektedir. O hâlde *u-* yardımcı fiilinin günümüzde olumsuz ifadelerde {-ama-/-eme} şeklindeki görünümünün ilk şekli, bu fiilin ekleşme neticesinde {-u-} görünümüne ve Karahanlı dönemine dayanmaktadır.

Uğradığı şekilsel değişiklikle yeni bir form kazanan *u-*, Karahanlı döneminde kazandığı bu yeni formuyla genellikle olumsuz ifadelerde karşımıza çıkmaktadır. Döneme ait tarihî metinler incelendiğinde olumlu formlar için ise *bil-* yardımcı fiilinin kullanıldığı görülmektedir. *Bil-* yardımcı fiiline duyulan ihtiyacı ve bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerdeki kullanımını Korkmaz, *u-*’ın ekleşmesiyle bu yardımcı fiilin büründüğü {-u-} görünümünün, basit kiplerdeki fiil kök ve tabanını kip ekine birleştiren bağlantı ünlüsü ile karışması ve böylece iktidar anlamını hissettirecek yeni bir yardımcı fiile ihtiyaç duyulması şeklinde yorumlamaktadır (Korkmaz, 1959: 111).

Aşağıda yer alan örneklerde de görüleceği üzere kendisinden önceki zarf-fiil ile birleşmiş ve ekleşmiş *u-*, bir ana fiilin ardından {-ma} olumsuzluk eki ile zaman/kip ve şahıs eklerini de alarak yeterlilik fiilinin olumsuz formlarından birini teşkil etmiş olur.

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Kıtabdın eşitgen bilür uş anı / Okıgan bitigen **uķumaz** munı* (KB, s. 5, 16)

“Her okuyan, yazan bunu anlayamaz; bunu ancak kitabın izâhını duyan bilir.”

- *Neteg kim biligsiz **bilümez** munı / Uķuşluğ uķupan küzetür anı* (KB, s. 6, 22)

“Çünkü bilgisiz bunu takdir edemez, anlayışlı anlar ve onu muhafaza eder.”

- *Sini erdüküñg teg **ögümez** özüm / Sini senmet öggil kesildi sözüm* (KB, s. 20, 33)

“Seni olduğun gibi medhedemiyorum; seni sen medhet! Sözüm kesildi.”

- ***Kılumaz** ma şükrüñg sañga men bire / Meniñdin şükür kıl sañga sen sıra* (KB, s. 53, 392)

“Bunlardan bir tekinin şükrünü bile ben sana edâ edemem; benim tarafımdan sen kendine kendin şükret; senin hikmetine akıl ermez.”

- *Mini buldaçı er tutup beklese / **Kaçumaz** men andın söz aydım kese* (KB, s.86, 700)

“Eğer beni bulan kimse tutup, bağlamağı bilirse, ben ondan kaçamam, bu muhakkaktır.”

- *Kayu tüz emitse **turumaz** tüşer / Kayu neñg köni bolsa tüşmez serer* (KB, s. 98, 807)

“Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise, düşmez, yerinde durur.”

- *Ay dünya tirip sen **yi yümez** kişi / Yigüçi anundı anuķ tut aşı* (KB, s. 185, 1675)

“Ey bu dünyayı toplayıp, yiyemeyen kimse, yiyiciler hazırlandı, sen yiyeceğı hazırla.”

- *Köñül bolmasa er **körümez** işig / Ögi bolmasa er **itümez** işig* (KB, s. 261, 2471)

“Gönül olmazsa, insan arkadaşını seçemez; akli olmazsa, işini yapamaz.”

- *Tişilerni evde küdezgil tuçı / Tişiniñg taşı teg **bolumaz** içi* (KB, s. 453, 4513)

“Kadınları her vakit evde muhafâza et; kadının içi dışı gibi olmaz.”

- *Kayu beg bu yol koşsa tutsa öñgin / Buzar beglikin ol **alumaz** onñgin* (KB, s. 585, 5909)

“Hangi bey bu yolu bırakıp, başka bir yol tutarsa, o beyliğini bozar ve bu devletten nasîbini alamaz.”

- *Bu ikin **itümese** koşğıl bilig / Kılıçka tegürgil sen ötrü elig.* (KB, s. 38, 222)

“İşleri bu ikisi ile de halledemezsen, bilgiyi bırak, elini kılıca daya.”

- *Hakıñnı **öteyümedim** men seniñ / Bayat ok ötesün seniñ haklarıñ* (KB, s. 173, 1560)

“Ben senin hakkını ödeyemedim; senin hakkını bizzat Tanrı ödesin.”

- *Tügüldi ögi köñgli **yetlümedi** / Tiledi ayıtgı kişi bulmadı* (KB, s. 174, 1573)

“Bir yere aklı takılmıştı, anlayamadı; sormak için birini aradı, fakat bulamadı.”

- *Atañg öğretümedi erdem bilig / **Tegümedi** mindin yime öke lig* (KB, s. 197, 1794)

“Baban sana fazîlet ve bilgi öğretmedi; ben de bu hususta sana pek yardım edemedim.”

- *Kamuğ kazğanıglı ajun malını / **Yiyümedi** bardı körüñg halini* (AH, s. 62, 274)

“Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün.”

- *Telim kördüm emdi ağır bolmış er / **Tıdumadı** boğzı üçün boldı yir* (KB, s. 461, 4590)

“Şimdiye kadar itibarda bulunmuş birçok kimseleri gördüm; boğazlarına hâkim olmadıkları için, toprak olup-gittiler.”

- *Sanğa tegdi kaç kün bu kağgu saķınç / **Tegümediñg** işke işiñg ne erinç* (KB, s. 628, 6350)

“Bu birkaç gün kaygı ve keder içinde kaldığın için, sen de işle pek meşgûl olamadın; acabâ işler nasıl gidiyor.”

- *Mini eğgü tuttuŋ açındıŋ öküş / Saŋga **tapnumadın** barır bu öz uş* (KB, s. 153, 1353)

“Bana iyilik ettin ve çok ihsanda bulundun; ben ise, sana karşı vazifemi ifâ edemedim gidiyorum.”

3. 2. 3. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı döneminde *u-*’ın ekleşmesiyle yeterlilik anlamı sağlayan başka bir yardımcı fiil olarak karşımıza çıkan *bil-*, bilindiği gibi genellikle olumlu ifadelerde kullanılmaktadır. Buna karşın bu yardımcı fiilin olumsuz ifadelerdeki kullanımına örnek teşkil eden cümleler de dönemin tarihî metinleri arasından tespit edilmiştir. Olumsuz ifadelerde {-a/-e} zarf-fiili ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili ile oluşturulmuş kurulumlara uygun nitelikte yalnızca üç örnek bulunmaktadır. Bu örnekler *bil-tut-* ve *ye-* fiillerinden müteşekkildir. Tespit edilen cümlelerin ilkinde zarf-fiille öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiilinin {-ma} olumsuzluk ekini aldığı ve ardından geniş zaman sıfat-fiillerinden {-gan/-gen} ile isimleştiği görülmektedir. İkinci örnekte ise *tut-* ve *ye-* fiillerinin ardından gelen *bil-*’in kendi anlamını muhafaza ederek ana fiil konumunda mı yoksa “muktedir olmak” anlamında bir yardımcı fiil olarak mı kullanıldığı tam anlamıyla ayırt edilememektedir. *Bil-* fiilinin hangi konumda kullanıldığına yönelik bu karışıklık; bu fiilin henüz yardımcı fiilliğe geçişini teyit eder niteliktedir.

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Köp ilni körür biz edib sözini / bile **bilmegendin** ular özini* (AH, s.80, 506)

“Birçok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları için kendilerini üzerler.”

- *Kelir kut tuta **bilmese** sen barır / Birür neŋ yiyü **bilmese** sen alır* (KB, s. 89, 724)

“Saâdet gelir; tutmasını bilmezsen, gider; mal verir; yemesini bilmezsen, alır.”

3. 2. 4. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı döneminde incelenen olumlu yeterlilik formlarında ana fiil ile öbekleşmiş {-u/-ü} zarf-fiillerini müteakiben gelen *bil-* kendi anlamını muhafaza edip esas fiil konumunda kullanıldığı için ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır. Buna karşın bu kurulumun olumsuz formatına uygun nitelikte tespit edilen üç örnekte ana fiille öbekleşmiş {-u/-ü} zarf-fiillerinin ardından gelen *bil-*, yardımcı fiil konumunda kullanılmış; hemen ardından aldığı {-ma} olumsuzluk eki ile ana fiile yetersizlik, başarısızlık anlamları sağlamıştır. Eldeki örnekler aracılığıyla *bil-* yardımcı fiilinin diğer kurulumlarda olduğu gibi türlü zaman/kip ekleri aldığı ve örneklerin üçünde de üçüncü teklik şahıs anlamını içerdiği tespit edilmiştir.

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Tügük yüz irig söz küvez kür kılık / Kişig yirgürür köndrû **bilmez** yorık* (KB, s. 224, 2077)

“Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrûr insan herkesi kendisinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz.”

- *İşinğ iş biligli kişilerke bir / Kılı **bilnese** iş sınıf kaçğu yir* (KB, s. 550, 5534)

“İşi iş bilen kimselere ver; iş yapamayan insan onu beceremezse, üzülür ve müteessir olur.”

- *Kanı ol suğ ilçi ilim az tidi / Öküs il kücedi yiyü **bilmedi*** (KB, s. 636, 6438)

“Hani o memleketim az diyen haris hükümdar; birçok memleketleri hâkimiyeti altına aldı, fakat elinde tutamadı.”

Aşağıda yer alan örneklerde ise *bil-* fiilinin kendi anlamından tam anlamıyla sıyrılmamış olması bu fiilin yardımcı fiil konumuna henüz geçişini desteklemesi açısından önem arz eder:

- *Qalı sözleyü **bilmese** til sözüg / Yaşıl kökte erse kör indürür özüg* (KB, s. 118, 1003)

“Eğer dil söz söylemesini bilmezse, mâvi gökte olanı yere indirir.”

- *Tire bildi bu öz yiyü **bilmedi** / Künüm keçti öknüp asıg kılmadı* (KB, s. 146, 1285)

“Ben toplamasını bildim, fakat yemesini bilemedim; günüm geçti, son peşimanlık da fayda etmedi.”

- *Sınavu körü **bilmese** er bilig / Kişike samağu anı ay silig* (KB, s. 465, 4638)

“Tecrübe ve görgüsünden bilgi edinmeyen kimseyi insandan saymamalı, ey temiz kalpli insan.”

3. 2. 5. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Uygur döneminde {-ğalı/gäli}, {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelerek bu fiile olumlu ifadelerde imkân; olumsuz ifadelerde ise imkânsızlık anlamları katan *bol-* yardımcı fiili, bu dönemde şart kipi olarak kullanılan {-se/-sa} ile oluşturduğu kurulumla imkân ve imkânsızlık anlamları oluşturmaktadır.

“Orta Asya edebî Türkçesinin tarihî-islâm devri mahsullerinde, *bol-ma-* yardımcı fiilinin kendinden önceki esas fiilin bazı kiplerini alarak “imkânsızlık” gösterdiği tespit ediliyor. Mesela *Kutadgu Bilig*’de {-sa} *bol-* şekli vardır. Bu şekil yine şahsı belli olmayan cümlelerde kullanılır; dolayısıyla fiil meçhulleşir” (Korkmaz, 1959: 121-122).

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Anıñ yüzinğe titinü baksa **bolmas*** = onun yüzüne dik baksa olmaz (insan, onun güzelliği dolayısıyla yüzüne bakamaz) (DLT, c. II, 144/19)

- *Telim sözüğ uk**sa bolmas**, yalım kaya yık**sa bolmas*** = çok sözü anlamak olmaz, yalçın kaya yıkılmak olmaz, (insan, çok sözü anlayamaz, nasıl ki dağdan yalçın kayayı yıkamaz) (DLT, c. III, 20/4)
- *Yıparlı biligli te**n̄gi** bir ya**n̄gi** / Tutup kizle**se bolmaz** özde ö**n̄gi*** (KB, s. 46, 311)

“Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz.”

- *Ḳalın sü yayılsa için bulğaşur /Anı it**se bolmaz** yarağsız tuşur* (KB, s. 248, 2336)

“ Kalabalık ordu yayılınca, içinden karışır; nizâma sokulamaz, kötü bir durum hâsıl olur.”

- *Ḳılıç birle alsa ḳayu il küçün / Anı sür**se bolmaz** öküş yıl öçün* (KB, s. 256, 2427)

“Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir; fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettirilemez.”

- *Kişide yırak bolmağınça ḳadaş / Bayat tapğ**ı n̄ga tegse bolmaz** adaş* (KB, s. 480, 4806)

“Ey kardeş, insanlardan uzaklaşmadıkça, Tanrıya ibâdet ile meşgûl olunamaz.”

- *Ajun bütürü bulsa közi suḳ tükel / Anı bay tise **bolmağay** bu muḫal* (KB, s. 535, 5386)

“Gözü aç olan bütün dünyayı elde etse bile, ona zengin denilmez, denilemez.”

Bu dönemde incelenen tarihî metinlerde {-sa} *bol-ma-* yapısıyla olumsuz ifadelerde sağlanan imkânsızlık anlamının bazı örneklerde “{-mak} doğru değildir” şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir:

- *Tiriglik tidükü**n̄g** bu yıl teg keçer / Ḳaçar tut**sa bolmaz** anı kim bulur* (KB, s. 86, 693)

“Bu hayat dediğin yel gibi geçer; tutmak olmaz, kaçır; onu kim bulabilir.”

Dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan metinlerden *Kutadgu Bilig*’de tespit edilen tek bir örnekte *bol-* yardımcı fiili kendisinden önce {-u/-ü}

zarf-fiil ekiyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelmiş; kendisinden sonra aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle ana fiile yetersizlik-başarısızlık anlamları katmıştır:

- *Neçe kördüm erse isizler işi / Ozu **bolmadı** ay biliglig kişi* (KB, s. 40, 248)
 “Ey bilgili adam, kaç defa gördüm: kötülerin işi hiçbir zaman ileri gidemedi.”

3. 2. 6. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Karahanlı döneminde olumlu ifadelerde *u-*, *bil-*, ve *bo-* yardımcı fiillerinden oluşan yapılar dışında bazı eklerle sağlanan yeterlilik anlamının olumsuz ifadelerde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilk olarak {-ma} olumsuzluk ekiyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen {-se/-sa}'nın bu fiile kattığı başarısızlık anlamı dikkati çekmektedir. Daha önce 3.1.4. başlığı altında {-se/-sa} ekinin bu fonksiyonuna ilişkin yapılan açıklamalar bu başlık altında yer alan örnekler için de geçerliliğini sürdürürken; {-ma} olumsuzluk eki nedeniyle ana fiilde semantik açıdan bir değişiklik söz konusu olmaktadır. Bu değişiklik ana fiile başarısızlık nüansının verilmesiyle gerçekleşir.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Niyet edgü kılğanka edgü bolur / Neçe kılma**sa** ol muyanın bulur* (KB, s. 569, 5733)
 “İyi niyetle hareket eden insan her vakit iyilik görür; niyetini tahakkuk ettiremese bile, bunun ecrini bulur.”
- *Negü teg bolur ilde ilçi uluğ / Ağırma**sa** edgü isizig kamuğ* (KB, s. 583, 5884)
 “İyi ve kötüyü birbirinden tefrik edemeyen bir kimse nasıl memleketin başına geçer ve onu idâre eder.”
- *Ķalı bulma**sa** men vefa birle yalñguğ / Keyik tağı birle tiriglik kılayı* (KB, s. 648, 6570)
 “Eğer ben bir vefâlı insan bulamazsam, yabâni hayvanlar ile birlikte ömür süreyim.”

- *Ay begler inançlı sözüñg kizle berk / Sözüñg kizlemese başıñg barğa terk* (KB, s. 281, 2683)

“Ey beylerin itimâdını kazanan insan, sırrı iyi sakla; sırrı saklayamazsan, derhâl başın gider.”

- *Tapuğçı tapuğ kılsa dünya üçün / Kalı bulmasa dünya emger küçün* (KB, s. 306, 2955)

“Hizmetkâr dünyalığı için hizmet eder; eğer, dünyalığını bulamazsa, gadre uğramış olur.”

- *Meniñg öz ilimde tilekim bolup / Yarağsız bolur bulmasa men kolup* (KB, s. 388, 3861)

“Benim hâkim olduğum bu memlekette bir dileğim olur da, ben onu ister ve bulamazsam, bu yakışık almaz.”

- *Negü beg bolur ol tilekin tilep / Anı bulmasa ol tuçı arzulap* (KB, s. 389, 3867)

“Bu kadar arzu ettiği hâlde, dileğini elde edemeyen bey nasıl bir bey olur.”

- *Bakır altunuğ er körüp bilmese / Alıp azkına bir taşığ sürse tap* (KB, s. 399, 3964)

“Eğer insan bakır ile altını görüp, tefrik edemezse, bunun için bir taş alıp, azacık sürtmek kâfidir.”

- *Kalı bulmasa ol evürgey yüzün / Toğup körmedük teg yıratğay özin* (KB, s. 424, 4216)

“Eğer bulamazsa, senden yüz çevirir, seni hiç görmemiş gibi davranır ve senden uzaklaşır.”

Karahanlı döneminde yardımcı fiiller ile sağlanan kurulumlardan farklı olarak karşımıza çıkan bir diğer yapı; gerek bu dönemin olumlu formlarında gerekse Uygur döneminde ele aldığımız {-ğu/-gü} isim-fiili ile teşkil edilmiş yapılarıdır. Bu ekin fonksiyonları incelendiğinde genellikle gereklilik ve zaruret ifade edişine yönelik örneklerin varlığı bilinmektedir. Bu durumda {-ğu/-gü} isim-fiil ekinin, herhangi bir fiile gelerek olumlu ifadelerde yeterlilik; olumsuz ifadelerde ise yetersizlik ya da başarısızlık anlamları içermesi farklılık taşıması açısından önem arz eder.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Tilep bulmağu nenğ tilese yaʋuz / Yorımağu söz sözlese sen uçuz* (KB, s. 385, 3828)

“İstemekle elde edilemeyecek olan şeyi istemek fenâdır; te’sir etmeyen bir sözü söyleyen, sözün kıymeti kalmaz.”

- *Ƙolup birmegü nenğni Ƙolma küçün / Tilep bulmağu nenğ tileme küçün* (KB, s. 385, 3830)

“İstemekle alınamayacak şeyi zorla isteme; aramakla bulunamayacak şeyi zorla arama.”

- *Yorıp tegmegü yirke barma yağağ / Ƙalı bardıñğ erse öz emger küçün* (KB, s. 385, 3831)

“Yürümekle erişilemeyecek yere yaya gitme; eğer gidersen, kendi kendine eziyet vermiş olursun.”

- *Bitig bütmegü teg ƙışıke bolur / Senıñde bütünrek ağın kim bulur* (KB, s. 494, 4946)

“Mektûp itimat edilemeyecek kimseye verilir; senden daha inanılacak bir insan bulunurmu?”

- *Yağı ƙılmağusın ƙılınçı ƙılır / Yağı bu yağıda negü ađruƙı* (KB, s. 223, 2067)

“Düşmanın yapamadığı fenalığı onun kendi hareketi kendisine yapar; bunun düşmandan farkı nedir, bu da düşmandır.”

Kimi zaman {-ğu/ğü} eki ardından aldığı *er-* yardımcı fiilinin menfi şekliyle de kullanılmakta ve bu kurulumla yukarıda sözü edilen fonksiyonu devam ettirmektedir. Nitekim {-ğu/ğü} *er-* yapısı Köktürk ve Uygur döneminden itibaren böyle bir fonksiyona sahiptir. Tekin, bu ek ardından gelen *er-*’in Eski Türkçede ‘tarifi’ yardımcı fiil fonksiyonunda kullanıldığını ifade eder (Tekin, 2002: 98). Karahanlı döneminde bu kullanıma uygun nitelikte tek bir örnek tespit edilmiştir:

- *Tilep bulğu ermez tiriglik tuçı / Yana yanğu ermez yigitlik küçi* (KB, s. 514, 5149)

“Arzu etmekle devamlı bir hayat temin edilemez; gençlik kuvveti de bir daha geri dönecek değildir.”

Dönemin olumlu ifadelerinde “muktedir olma” anlamı taşıyan *erk* kelimesi aldığı {-sız} yokluk bildirme eki ve *bol-* yardımcı fiili ile bu kez “muktedir olamama” anlamı kazanmıştır.

- *Yarasa tapuğ beğ kötürse anı / **Bolur** özke **erksiz** bu bulmuş küni* (KB, s. 475, 4748)

“Eğer hizmeti makbûle geçer ve bey yükseltirse, aradığını bulduğu gün, o artık kendisine hâkim olamaz.”

- *Yarasa tapuğ özke **erksiz bolur** / Yaramasa tapğı küniñge ilür* (KB, s. 476, 4754)

“Hizmeti beğenilirse, o kendi-kendisine hâkim olamaz; hizmeti beğenilmezse, o günden-güne itibardan düşer.”

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAREZM TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Harezmi Türkçesinde yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ* adlı tarihî metinler incelenmiştir. Bu metinlerden elde edilen örneklerden hareketle dönemde yeterlilik anlamını ifade etmek için dört farklı yapının bulunduğu belirlenmiştir. Bunlardan ilki olan ve Köktürk döneminden itibaren yeterlilik anlamını ifade etmek için kullanılan *u-*, Harezmi döneminden önceki dönemlerde hem müstakil bir ana fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanılmış; Karahanlı döneminde uğradığı şekilsel değişiklikle {-u-} görünümüne bürünmüştür. Harezmi döneminde ise *Mukaddimetü'l Edeb*'de tespit edilen birkaç örnek dışında *u-*'ın müstakil bir fiil olarak kullanımı neredeyse terk edilmiştir. Bu yardımcı fiilin Karahanlı döneminde kendisinden önceki zarf-fiil ile birleşerek {-u-} görünümüne bürünmesi ve bu formun umumiyetle olumsuz ifadelerdeki kullanımı yaygın olmamakla birlikte bu dönemde de varlığını sürdürmektedir. Harezmi dönemde *u-*'ın olumlu ifadelerdeki kullanımına yönelik örneklerin bulunmaması sebebiyle inceleme aşamasında olumlu ifadelerde *u-* ile ilgili bir başlık yer almamaktadır. *U-* fiilinin {-mak} ve {-maz/-mas} fiilden isim yapım ekleri ile isimleşerek *umaska teg-* ve *umak* gibi formlarda kullanımı tespit edilen örnekler arasındadır.

Harezmi döneminde yeterlilik anlamı ihtiva eden bir diğer yapı; Köktürk ve Uygur döneminde yer alan birkaç örnek dışında, yardımcı fiil konumundaki kullanımına tam anlamıyla Karahanlı döneminde rastladığımız *bil-* yardımcı fiilidir. *Bil-* fiilinin esas anlamından sıyrılarak iktidar anlam içerikli yardımcı fiil vazifesinde kullanımı Karahanlı döneminde de ele alındığı gibi ilk defa *Kutadgu Bilig*'de karşımıza çıkmaktadır. Bu fiilin *Kutadgu Bilig*'de yardımcı fiil konumunda kullanımına ait örnekler olmakla beraber; esas anlamını da muhafaza etmesi yardımcı fiil konumuna henüz geçişini kanıtlar niteliktedir. Korkmaz, *bil-* fiilinin yardımcı fiil konumunda kullanımının *Atebetü'l Hakayık*'da daha kararlı bir hâle geldiğini belirtirken; bu tasvir fiilinin gerek

olumlu ve gerekse olumsuz ifade tarzı için umumiyetle tek şekil hâlinde yerleştiği sahanın Harezmi sahası olduğunu ifade eder (Korkmaz, 1959: 116-117). Döneme ait metinlerden elde edilen örnekler incelendiğinde ise bu yardımcı fiilden oluşmuş olumsuz yapıların olumlulara nazaran ağırlıkta olduğu belirlenmiştir.

Uygur döneminde {-ğalı/gâli}; Karahanlı Türkçesinde {-se/-sa} eklerine müteakiben gelen *bol-* yardımcı fiili ve bu yardımcı fiilin yeterlilik fonksiyonu Harezmi döneminde de varlığını sürdürmekte ve fiil bu dönemde yeni formlar kazanmaktadır. {-ğalı/gâli} zarf-fiil ekinin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ile Uygur döneminde karşımıza çıkan yeterlilik formu; bu döneme ait eserlerde yalnızca tek bir örnekte karşımıza çıkmakta ve olumlu yeterlilik formlarına örnek teşkil etmektedir. Karahanlı dönemiyle birlikte karşılaştığımız {-se/-sa} *bol-* yapısı, bu dönemde gerek olumlu gerekse olumsuz yapılarda varlığını sürdürürken; bu dönemde tespit ettiğimiz {-p} *bol-* formu da günümüz lehçelerinde bugün hâlâ genel bir görünüm sergilemesi açısından²⁷ söz edilmesi gereken diğer bir yapı olarak dikkatleri çekmektedir. *Bol-* yardımcı fiili ile bu dönemde oluşmuş *bolgay*, *bolgay kim*, *bolgay mu kim*, *bolmasun kim* gibi kalıplaşmış yapılar da ihtimal anlamı ihtiva etmesi ve imkân-imkânsızlık göstermesi açısından önem arz eder.

Harezmi döneminde, daha önce incelenen üç dönemden (Orhun, Uygur ve Karahanlı dönemleri) farklı olarak yeterlilik anlamı ifade etmek için kullanılan bir diğer yardımcı fiil *al-*'dir. Döneme ait incelenen eserler arasında *Mukaddimetü'l Edeb* ve *Kıyasü'l- Enbiyâ*'da tespit edilen iki örnek bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerdeki kullanımına örnek teşkil etmekte; olumsuz ifadelerde bu yardımcı fiilin kullanımına yönelik örnekler ise yalnızca *Kıyasü'l- Enbiyâ*'da yer almaktadır. Bu bakımdan *Kıyasü'l- Enbiyâ*; yeterlilik fiilinin olumsuz formunu ifade etmek için kullanılan yardımcı fiillerle ilgili olarak yeni bir merhalenin izlerini taşıması açısından önem arz eder. Harezmi

²⁷Tanç, Mustafa, "Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde *Bol-* Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkân Bildirmesi Üzerine", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi [2009] Güz-2005, S: 19, s. 81-101

döneminde ilk defa izine rastladığımız *a/-* yardımcı fiilinin, tespit edilen örneklerden hareketle {-a} ya da {-y} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelerek bu fiile ifadenin yapısına göre yeterlilik veya yetmezlik anlamları katması belirlenen bir diğer husustur. Bu dönemde ortaya çıkan *a/-* yardımcı fiili, modern lehçelerde {-a/-y} *a/-* kullanımına kaynaklık etmesi açısından bir kez daha önem arz eder.

Bu dönemde tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi; zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *u/-*, *bil/-*, *bol/-* ve *a/-* yardımcı fiillerinden oluşmuş yapılar dışında farklı kurulumlar da bulunmaktadır. Bu yapılar önceki dönemlerde olduğu gibi “Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelenecektir.

Harezmi döneminde yeterlilik fiil formları ve bu formlara örnek teşkil eden cümleler dönemi temsil eden eserler aracılığıyla, olumlu ve olumsuz olmak üzere ayrı başlıklar altında aşağıda incelenecektir.

4. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili:

4. 1. 1. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + *bil/-* + *zam/kip* + şahıs eki:

Köktürk ve Uygur dönemlerinde yalnızca birkaç örnekte; Karahanlı döneminde ise ilk defa *Kutadgu Bilig*'de izine rastlanan *bil/-* yardımcı fiili ve onun yeterlilik fonksiyonu Harezmi dönemini yansıtan eserlerde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde yerini almış ve fiilin Karahanlı döneminde kendi anlamında mı yoksa yardımcı fiil konumunda mı kullanıldığının ayırt edilememesine yönelik bilinmezlik ve geçiş süreci bu dönemde son bulmuştur. Eckmann, *bil/-* yardımcı fiilinin nadiren olumlu, genellikle olumsuz iktidar fonksiyonunda kullanıldığını ifade ederken (Eckmann, 2003: 25), döneme ait tarihî metinlerden elde edilen olumlu ifadelerdeki örneklerin seyrekliği ve olumsuz ifadelerde bu yardımcı fiilin kullanım sıklığı bu bilgiyi desteklemektedir.

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda incelediğimiz diğer tarihî lehçelerde olduğu gibi {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin varlığı söz konusudur. Ana fiille öbekleşen ve genellikle bazı fiillerle fiil

terkipleri yapma vazifesi üstlenen {-u/-ü} zarf-fiillerinin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili kendisinden sonra aldığı zaman, kip ve şahıs ekleriyle döneme özgü yeterlilik fiili formlarından birini oluşturmuş bulunmaktadır.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Sizlerniṅg islāmlarıṅgız taqı ĩmānlarıṅgız köṅglüṅgüzde ornap turur, andağ muḥkem bolup turur kim neçeme (8) uluğ belā u miḥnet kelse, sizler şabur qılu **bilür-siz** taqı ĩmānnı içgınmaz-siz, velīkin bular yaṅgla musulmān bolup tururlar.* (NF, s. 56, 76/8)
- *Oğlum ḥatunını (3) ṭalāq qılu bilmez, ḥalīfaliq neteg qılu **bilgey**?* (NF, s. 86, 122/3)
- *Ey cāriya, anıṅg qılğanını kim qılu **bilgey**?* (NF, s. 131, 191/2)
- *Bir érke tört ḥatun almaq revā bolur, taqı köṅgli neçe (12) tilese quma almaq revā bolur, velīkin bu ḥatunlar ara ‘adl qılu **bilse**.* (NF, s. 132, 192/12)
- *Bilinṅ, āgāh boluṅg kim mundağ uluğ şavāb ve derece ‘ālimqa ḥıdmat qılmaqdın ḥaşil (9) bolsa, ol ‘ālim derecesi taqı şavābını kim qıyās qılu **bilgey**?* (NF, s. 136, 198/9)
- *Andın soṅg hec qılu **bilse**, qaçan kim bu hecniṅg emgeki taqı meşaqqatı uluğ boldı erse, şavābı taqı derecesi (7) hem uluğ boldı.* (NF, s. 186, 270/6)
- *Bu tört kuşnı tirgüzdüm erse bu tört ḥalāyıkını öltürüp yana tirgüzgümni saḳınu (6) **bilgey-sen**, tirgüzmekge kudretim bar.* (KE, s. 76, 55v/6)
- *Ey münādī, mundağ (21) şıfat kim sen qılur-sen, kim satgın alu **bilgey**, şıfat qılur ersenḡ köni sözlegil.* (KE, s. 104, 75r/21)
- *Bu oq kıldı, uluğları bu turur (5) soruṅ kim qılğanıṅ aytı bērsün eger sözleyü **bilse**.* (KE, s. 55, 40r/5)
- *... étgen buldı yégünü / yurt tutundı él-ni, ornadı elde / (1) āsān boldı, keṅgeş boldı iş / nevmīd boldı, (2), bāmaṅ boldı andın / oyğandı / yaḳıñ bildi, köṅgli tölenü **bildi** iş-ni.* (ME, s. 77, 219/2)

4. 1. 2. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde izine rastlanan ve bu dönemde de varlığını devam ettiren yeterlilik fiilinin bu formuna ait dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserlerden olumlu ifadeler başlığı altında ele alınabilecek yalnızca dört örnek tespit edilmiştir. Harezmi döneminden önce ele aldığımız dönemleri göz önünde bulundurduğumuzda {-a/-e} zarf-fiil eklerinin ana fiille öbekleşmesi ve ardından gelen *bil-* yardımcı fiili ile oluşturulmuş yeterlilik kurulumunun {-u/-ü} zarf-fiilinden müteşekkil kurulumlara nazaran sayıca daha az olduğu söylenebilir. Eckmann, her iki zarf-fiilin de kullanımlarına yönelik eş zamanlı eylem ve gaye fonksiyonu ile bazı yardımcı fiillerle fiil terkipleri yapma vazifesinden söz eder (Eckmann, 2003: 25). Tespit edilen örnekler incelendiğinde {-a/-e} zarf-fiilinin *Kutadgu Bilig*'de olduğu gibi ünsüzle biten fiillerden sonra geldiği görülmektedir; ancak bu eserde genellikle tek heceli fiillerden sonra gelen bu zarf-fiil Harezmi döneminde birden fazla heceli fiillerle öbekleşmiştir.

Yukarıdaki kullanımda {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini de alarak Harezmi döneminden önceki tarihî lehçelerde olduğu gibi yeterlilik formlarından birini oluşturur.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Mundağ şıfatlıg kürsî kerek, kim mundağ kürsî kıla **bilgey**?* (KE, s. 199, 140v19)
- *Muhammedka kim elig tegüre **bilgey**, anıñ saqçısı Tenri (19) turur.* (KE, s. 322, 224r18)
- *Bu sözler dürüst ırmes ammā halk tilinde yoritür, şeytān (9) alqası birle i'tikād tutmaq kerekmes, haṭāsı köp küfr sözler hem bar, niçeme haṭāsı küfri bar ır[se] (10) munda hem yād kılalıñ, haṭānı şavābdın ayra **bilsünler**.* (KE, s. 201, 142v/10)
- *Ey 'īsî Tenriñ kökdin bizge mā'ide yibere **bil[gey mü?]*** (KE, s. 244, 171v16)

4. 1. 3. Ana fiil + {-a/-y} zarf-fiil eki + al- + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde; yeterlilik fiiline örnek teşkil eden kurulumların türlü zarf-fiil ekleri ile öbekleşmiş *u-*, *bil-* ve *bol-* yardımcı fiillerinden oluştuğu; Harezmi döneminde ise önceki dönemlerden farklı olarak *al-* yardımcı fiilinin yeterlilik anlamı ifade etmede yeni bir form olarak kullanıldığı görülmektedir. Dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserlerden tespit edilen örnekler incelendiğinde {-a/-y} zarf-fiilini müteakiben gelen *al-* yardımcı fiilinin bu dönemde olumlulardan ziyade olumsuz ifadelerde kullanıldığı ve ana fiile yetersizlik nüansı kattığı bilinmekle beraber; olumlu ifadelerde yalnızca iki örnekte tespit edilen {-a/-y} *al-* yapısı bu genellemeye istisnai bir durum oluşturması açısından önem arz eder. Günümüz çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda olumlu/olumsuz ifade farkı gözetilmeksizin bugün yeterlilik ya da yetmezlik ifadesi için kullanılan bu formun Harezmi döneminde tespiti, bu yeterlilik kurulumunun tarihî kaynağını aydınlatmada önemli bir husus olarak bir kez daha dikkatleri çekmektedir.

“{-A(-y)} *al-* biçimi Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Yakut Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, Hakas Türkçesi, Altay Türkçesi dışındaki tüm Türk dillerinde bulunmaktadır. Fiilin özel işaretlerinden biri olan; fiilin isimden ayrılması özelliği oldukça doğru bir şekilde nitelenmiştir. Bu biçimlerin özü; fiilin kökünde ifade edilen eylemin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini, şahsın, eylemi başarıyla tamamlayarak, verilen eylemin öznesi olmaya muktedir olup olmayacağını, açıkça belirlemektir” (Yuldoşev, 1965: 80).

Yuldoşev’in Başkurt ve Tatar Türkçesinden yola çıkarak yapmış olduğu çalışmada {-A(-y)} *al-* yapısının eylemi gerçekleştiren kişinin potansiyeline yönelik bakış açısıyla zamanı ve alanı göz ardı ederek sadece bir hareketi değil bir durumu da işaret ettiği; bu nedenle biçimin, şahıs ve olumsuzluk kategorisinin dışında tutmanın imkânsız olduğu belirtilmiştir (Yuldoşev, 1965: 90). Bununla beraber {-A(-y)} *al-* biçiminin, sadece eylemi gerçekleştiren

şahsın katılımıyla aktif bir eylemi işaret eden kökten oluşturmanın mümkün olduğu dolayısıyla duyularla algılanan fiil türlerinin şahsın aktif katılımıyla gerçekleştirilmesinin mümkün olmaması sebebiyle birleşemeyeceği ve buna bağlı olarak emir, istek, gereklilik ve niyet kiplerinin de bu biçimle kullanılamayacağı ifade edilen hususlar arasında yer almaktadır (Yuldoşev, 1965: 90).

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda, *bil-*, *u-*, *bol-* yardımcı fiillerinde olduğu gibi {-a/-y} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin varlığı söz konusudur. Bu ana fiilin ardından gelen {-a/-e} zarf-fiili; daha önceki dönemlerdeki varlığını Harezmi döneminde de sürdürürken; ünlü ile biten fiillerden sonra gelen {-y} zarf-fiili eki yeterlilik formu oluşturmada Köktürk döneminden itibaren ilk defa karşılaşılan bir zarf-fiil olması açısından farklılık gösterir. Ana fiille öbekleşmiş zarf-fiilin ardından gelen *a/-* yardımcı fiili zaman/kip ve şahıs ekleriyle yeterlilik kurulumunu tamamlar.

Bu kullanıma uygun örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Meñgezeşti anıñ birle, cins-lik édişti anıñ birle / қапуştı anıñ birle nerseni, çala **aldı** andın némeni.* (ME, s. 54, 113/5)
- *Yarlıq keldi: meniñ halkımnı mendin özge kim konuqlay **alur**.* (KE, s. 195, 138r/21)

4. 1. 4. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde zarf-fiil ile öbekleşmiş *u-*, *bol-* ve *bil-* yardımcı fiillerinden müteşekkil yapılarda olduğu gibi yeterlilik anlamı ihtiva eden; fakat kurulumlarında yukarıda bahsedilen öbekleşme gerçekleşmeyen yapılar Harezmi döneminde de diğer tarihî lehçelerde olduğu gibi “Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelenecektir. Bu dönemde, dönemi temsil eden eserler aracılığıyla tespit edilen ve önceki dönemlerde yeterlilik yapısı oluşturmada yaygın olarak kullanılan ana fiil + {-ğalı/gäli} + *bol-* + zam/kip + şahıs eki; ana fiil + {-se/sa} şart kipi+ *bol-* + zam/kip + şahıs eki ve ana fiil + {-p} zarf-fiil eki + *bol-* + zam/kip + şahıs eki kurulumlarına yönelik

birer örnek tespit edilmiş ve bu örnekler ayrı başlıklar altında incelenmek yerine bu başlık altında değerlendirilmiştir.

Yukarıda sözü edilen kurulumlara değinmeden önce Köktürk döneminden itibaren yeterlilik fiili olarak kullanılan *u-* yardımcı fiilinin {-māk/mağ} fiilden isim yapım eki ile isimleşerek “kuvvet, güç” anlamı ihtiva eden bir kelime formunda kullanımı bu başlık altında değerlendirilebilir. “Kuvvet, güç” anlamını taşıyan isimleşmiş *u-* fiilinin bu kullanımı dönemi temsil eden eserlerden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yalnızca bir örnekte tespit edilmiştir.

Bu kullanıma ait tespit edilen örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Tatırdı anğa nēmeni / küçi yetti anğa / (6) **umak**, küç, ol kuvvet / ayıldı esrüklükdin (7) tağı sökel-lik-din tağı delülük-din tağı ısı qarılmağ-dın / (8) siydürdi anı.* (ME, s. 40, 49/6)

Yukarıda sözü edilen ve Uygur döneminde yaygın bir kullanım alanına sahip olan ana fiil + {-ğalı/gäli} zarf-fiil eki + bol- + zam/kip + şahıs eki kurulumu; Harezmi döneminin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserler arasından *Kıyasü'l-Enbiyā*'da tek bir örnekte tespit edilmiş olup bu örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Aymışlar: (13) yılanlar inleridin çıkğalı **boldılar**, yol tapmadılar, bu eki inge keldiler çığa (14) almadılar erse Ebū Bekr ražiya'llāhu 'anhu tabanın tiktı, Ebū Bekr ayağın tartmadı.* (KE, s. 315, 220r13)

Karahanlı döneminde {-ğalı/gäli} *bol-* yapısının yerini alan {-se/sa} *bol-* ile oluşturulan yeterlilik kurulumunun olumlu ifadelerdeki izlerine Harezmi döneminde *Kıyasü'l-Enbiyā*'da yer alan tek bir örnekte rastlanmıştır. Karahanlı döneminden itibaren şart kipini oluşturan {-se/sa} eki, bu kurulumda tıpkı {-ğalı/gäli} zarf-fiili gibi kullanılarak ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ile yeterlilik anlamı ihtiva eder; daha sonra gelen zaman/kip ve şahıs ekleriyle kurulum tamamlanır. Eckmann da şart+*bol-* yapısının Harezmi döneminde “-a/-e bilmek”, “mümkün olmak” anlamları içerdiğini ve genellikle şahsın belirsiz olduğunu ifade eder (Eckmann, 2003: 28).

Yeterlilik fiilinin bu formuna yönelik Harezmi döneminde tespit edilen örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Semdūnga aydı: ol ayğanıñ kız kayda turur? Maña alıp kēlgil, ammā özge dīv perī (18) kimersenıñ elgi tēgmesün. Semdūn ol sözge küldi, aydı: elig tēgürmeyin neteg kēltürse (19) **bolur**.* (KE, s. 201, 142r/19)

Karahanlı döneminde olduğu gibi Harezmi döneminde de tek bir örnekte tespit edilen {-p} *bol-* yapısı olumsuz ifadelerde gösterdiği imkânsızlık anlamıyla daha yaygın olarak kullanılsa da; *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da tespit edilen bir örnek bu formun olumlu ifadelerdeki kullanımına örnek teşkil etmesi açısından önem arz eder. Harezmi döneminde karşılaştığımız bu yapının bugün hâlâ bazı lehçelerde imkân ya da imkânsızlık anlamlarının ifade edilmesinde kullanımı bu dönemin önemini tarihsel kaynaklık etmesi açısından bir kez daha arttırmaktadır.²⁸

Yeterlilik anlamı ihtiva eden bu forma ait örnek aşağıda yer almaktadır:

- *İdiyâ sen yaratdıñ, seniñ benden-men, susadım suw bērgil, (10) eger ecelim yetip **bolsa** ölüm bērgil kutulayın.* (KE, s. 208, 147r10)

Bu döneme özgü farklılık gösteren bir diğer form da *bol-* fiilinin kendisinden önce hiçbir zarf-fiil eki olmamasına rağmen kendisinden sonra aldığı ve gelecek zaman kipini oluşturan {-ğay/gäy) ve *kim* bağlama edatı ile müstakil kullanımı neticesinde oluşmuş *bolgay kim* şeklidir. Harezmi dönemini temsil eden eserlerden *Nehcü'l-Ferādīs* ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da bu kullanıma yönelik tespit edilen örneklerde kalıplaşmış bir ifade tarzı olarak kullanılan *bolgay kim* yapısının ihtimal anlamı taşıdığı dikkatleri çeker.

Bu kullanıma yönelik örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Olarınñ Zīfāl atlıg uluğ butları bar erdi, melik aydı: Zīfālğa barıñ yükünüñ, (14) yalbaruñ, **bolğay kim** sizni kutkarğay ya kendü bir yol körgüzgey.* (KE, s. 79, 57r14)

²⁸ Krş.: Karahanlı Dönemi 3. 1. 4. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar, s. 45

- *Ey Ya'kūb du'ā kılğıl, **bolğay kim** seniñ du'ā<η> berekātında oğlumı maña rūzī kılğay.* (KE, s. 100, 72v10)
- *Aydılar: tēveler kurbān kılın, **bolğay (6) kim** butlar sizdin hoş-nūd bolğaylar.* (KE, s. 228, 160v6)
- *Aydılar: butlarnı yazığa (7) çıkarın ağı tonlar keydürin, hamr için, butğa secde kılın, yalbarın **bolğa[y kim** sizdin hoş-nūd] (8) bolğaylar yağın yibergeyler.* (KE, s. 228, 160v8)
- ***Bolğay kim** Yūsufnıñ du'āsı (19) [be]rekātında kamuğ tilekleriñe İdi 'azze ve celle tēgürgey inşa'a'llāhū ta'ālā.* (KE, s. 108, 78r8)
- ***Bolğay kim** bizge asıg tēggey, satsa-miz bizge andın (5) artuğ bahā alğay-miz, satmasa-miz ewde küç bergey.* (KE, s. 109, 79r4)
- *Ey Zeliḥā (5) maña telim māl bērgil, ol mālını harc kılayın, **bolğay kim** tilekiñge tēggey-sen.* (KE, s. 111, 80v5)
- *Mıışr meliki ne bildi oğrını kullanmağnı sizler aña (14) oğretü bērdiñiz, içiñizde ne barın Mevlī bilür, oğul kızını kargamak bizdin revā (15) ərmes, Yūsufğa şabr kılmağ teg munda hem şabr kılayın. **Bolğay kim** İdi 'azze ve celle kamuğnı maña (16) kavuşturğay.* (KE, s. 139, 99v15)
- *Qayu yerde halk üküşrek ərse anda turğıl, ayğıl kim **bolğay kim** üç nerse kabūl kılğay.* (KE, s. 216, 152v4)
- *Aydılar: tēveler kurbān kılın, **bolğay (6) kim** butlar sizdin hoş-nūd bolğaylar.* (KE, s. 228, 160v5)
- *Aydılar: butlarnı yazığa (7) çıkarın ağı tonlar keydürin, hamr için, butğa secde kılın, yalbarın **bolğa[y kim** sizdin hoş-nūd] (8) bolğaylar yağın yibergeyler.* (KE, s. 228, 160v7)
- *Ümīd ol turur kim (17) bu kitābnı oqığanlar **bolğay kim** bu kitāb sözleri birle 'amel qılğaylar taqı bu kitāb anlarqa Haq te'ālānıñ uşmağlarıña [3] (1) yolçı bolğay ol 'amel qılğanlar berekātında **bolğay kim** Haq te'ālā bu kitabnı cem' qılğan 'āşī ve cāfi qulını yarlıqağay.* (NF, s. 2, 2/17)
- *Kāfirlarnı Haq yolına ündegeyin, **bolğay kim** musulmān bolğaylar, tamuğ otıdın qurtulğaylar tēp ewdin çıqmış erdi.* (NF, s. 8, 11/11)

- *Ey yārānlarım qayu bir kimerse **bolğay kim** ornındın (9) turgay taqı ol kāfirlarğa barğay taqı anlardın maṅga ḥabar keltürgey?* (NF, s. 23, 31/8)
- *Ḥālīd İbnü'l-Velīd aydı: Yā 'İkrime, neteg **bolğay kim** bular bu namāz içinde (6) erken bularnı helak qılsağ? tēp aydı erse, 'İkrime aydı:* (NF, s. 29, 40/5)
- *Yā Muhammed, ümmetleriṅge şefaḳat qılğıl yana qayıtğıl (5) -Ḥaq te'ālānıṅ luṭfı keremi bēğāyat turur - derḥōst qılğıl, **bolğay kim** qabūl qılğay tēdi erse, yana qayıttım.* (NF, s. 43, 59/5)
- *Taqı bir rāyım ol turur kim, qaçan ékki şaf qarşu turuşsalar, (12) uruşmaqqa qaşd qılsalar, sizler kerek kim cümleṅiz qılıçlarıṅıznı qınlarıṅızdın çıqarsaṅız, taqı ol sā'at (13) içinde ol qılıç[lar]nıṅ qınlarını sındursaṅız taqı biraqsaṅız; qılıçnı qınğa qatmaq ṭama'ı bolmasa, ölgünçe uruşmaqqa (14) i'tiqād tutup cümleṅiz bir yolu ḥamle qılsaṅız, **bolğay kim** anlarını ğalaba qılsaṅız tēdi erse, cümlesi qabūl qıldılar.* (NF, s. 51, 69/13)

Yukarıda *bolğay kim* yapısı ile sağlanan ihtimal anlamı kimi zaman araya aldığı {-mu/-mü} soru eki ile ve soru formatında da sağlanabilmektedir. Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- ***Bolğay-mu kim** Peyğāmbar 'as'nuṅ tēwesi biziṅ gapuğda çökkey-mü? tēp.* (NF, s. 18, 24/12)
- *Ol (13) vaqtta İslām za'īf erdi, Peyğāmbar 'as sizke ḥürmet qılur erdi, **bolğay-mu kim** munlar īmān (14) ve islām keltürseler, munlarğa köre öṅin ḥalāyıqlar taqı islām keltürse tep ṭama'ı bar erdi.* (NF, s. 79, 110/13)
- *Andın [sonḡ] Şu'ayb peyğāmbar 'as 'ayālı aydı: Ey baba, bu kişini terke tutsaṅız **bolğay-mu kim**, men (6) andağ sézer-men kim, bu kişi inḡen yaḡşı bolğay, emānat bolğay hem taqı qavi bolğay, tēp Mūsā peyğāmbarnı (7) ögdi.* (NF, s. 81, 114/5)

- *Qaçan kim çerig ğazāt qılu Şāmqa bardılar erse, özi taqı ‘Ömerdin destūr tilep çerig birle bardı, **bolğay-mu kim** (2) Haq te‘ālā şehīdlik rūzī qılğay, tēp. (NF, s. 91, 128/1)*
- *Andın sonğ ‘Oşmān razhu aydı: Yā Abā Z̄ar, maşlahat **bolğay-mu kim**, bu ħalāyıq-(12)-lardın bir yanısı bolsañg taqı hēç bu ħalāyıqlarınñg yaman işlerni körmeseñg, Haq te‘ālāqa ‘ibādat qılsañg, (13) tūni kūni Haq birle bolsañg, tēdi erse, Abū Z̄ar aydı: (NF, s. 92, 129/11)*
- *Yā Fāṭıma, sēni munça (11) uluğ şahābalarınñg oğlanları mun‘im kimerseler ārzülüğ turur erdiler; **bolğay mu kim** Peyğāmbar ‘as (12)-nuñg ‘ayālı bizke kelse, anıñg berekātı bizke tegse, tēp ūmīd birle turur erdiler. (NF, s. 111, 160/11)*
- *Yā Hüseyn, destūr **bolğay-mu kim** Umm-i Ubeyhā qatınğa kirsem; añga sözüüm bar aysam, tēdi. (NF, s. 125, 182/1)*
- *‘Ātike aydı: işitmiş bolğay-siz biziñ (10) ‘Abdu’llāhdın bir oğul qaldı, atamız ‘Abdu’l-Muṭṭalib anıñ üçün telim vaşiyyetler kıldı, imdi ol (11) yigit boldı, kız alur köñlümüz bar ammā ağam Ebū Ṭālib elginde nerse yok, oğlanları telim (12) turur, siziñ arķışlar Şāmğa barur tēp işitdük **bolğay mu kim** Muḥammed terge kirip siziñ (13) tēveleriñiz birle barsa nerse beğülüg kılsañız ‘Abd-i Menāf uruğları seniñ minnetiñde (14) bolsaq. (KE, s. 266, 187r12)*

Kimi zaman ise *kim* bağlama edatının kullanılmayarak *bolğay* kelimesinden sonra gelen {-mu/-mü} soru eki ile “olabilir mi, mümkün mü” anlamlarında farklı bir kullanımın varlığı tespit edilmiştir.

- *Yā emīre’l-mu’minīn, (13) ħōcam Muğīraqa sözleseñgiz, **bolğay-mu** mañga aylıqımdın eksütse, meniñgen emgegür-men, tēdi erse, (14) ‘Ömer razhu sordı: (NF, s. 84, 117/13)*
- *Yā Resūlallāhi, ‘ayālınğız Fāṭıma ħatunnı mañga cüftlendürseñgiz **bolğay-mu?** tēp aydım erse, Peyğāmbar ‘as (10) aydı: (NF, s. 110, 158/9)*

- *Yā emīre'l-mu'minīn, ornuṅguzqa Ḥasannı ḥalıfa qılsaṅgız (2) bolğay-mu? tédiler erse, emīrū'l-mu'minīn aydı ražhu:* (NF, s. 120, 174/2)

4. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili:

4. 2. 1. *U-* fiilinin Olumsuz İfadelerde Ana Fiil Olarak Kullanımı:

U- fiili Köktürk döneminden itibaren yeterlilik anlamını ifade etmek için kullanıla gelmiş; bu kullanımların ana fiille öbekleşmiş bir zarf-fiilin ardından ya da müstakil olarak esas fiil konumunda olmak üzere iki ayrı biçimde olduğu tespit edilmiştir. Karahanlı döneminde bu fiilin ekleşerek kendisinden önceki zarf-fiil ekiyle birleştiği ve {-u-} görünümüne büründüğü; bununla birlikte bu dönemde bu fiilin müstakil kullanımına yönelik örneklerin seyrek de olsa bulunduğu bilinmektedir. Harezmi döneminde ise *u-* fiilinin ekleşmiş formu ({-u-}) daha yaygın kullanılmakla beraber *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen iki örnek; bu fiilin Harezmi döneminde müstakil olarak ana fiil konumunda kullanımına örnek teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir.

U- fiilinin Harezmi döneminde müstakil olarak ana fiil konumunda kullanımına yönelik örnekler yalnızca olumsuz ifadelerde tespit edilmiş; bu örneklerde *u-* görülen geçmiş zaman ekini teklik üçüncü şahısta alarak “muktedir olmamak” anlamında kullanılmıştır.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Ḳulaḳın tuttı eşitmek uçun, ḳulaḳ koydı eşitmek-ge / çömeldi it, çömelü oturdı it / (6) ḳulaḳ tutdı aṅḡa / munduz ḳıldı anı, ḥaddın keçürdi anı / sana **umadı** nēmeni, koydı nēmeni, bātıḷ ḳıldı.* (ME, s. 42, 58/6)
- *Keşdi ḥacī saçı ucın- dan, ḳısqa ḳıldı ḥacī saçın / (1) **umadı** aṅḡa, ‘acızlıḳ birle yıḡlındı andın / yanın yıḡdı anı, iki yanınḡa kēmişti erenlerni uruş içinde / tāmduıdı sūv-nı, tērgedi.* (ME, s. 45, 76/1)

4. 2. 2. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde ekleşmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Harezmi dönemine ait eserlerden *Nehcū'l-Ferādis*'de *u-* fiilinin ekleşme neticesinde kazandığı forma yönelik tek bir örnek tespit edilmiş olup *Kısasū'l-Enbiyā*'da bu forma ait örneklerin sayıca fazlalaştığı görülmektedir. Dönemi temsil eden eserlerden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise *u-* fiilinin bu formuna ait bir kayıt bulunmamaktadır. Eckmann, {-uma-} yapısının {-ama-} zarf-fiil ekiyle karışmış olarak olumsuz iktidar şeklini temsil ettiğini fakat bu formun yaygın olarak kullanılmadığını ifade eder (Eckmann, 2003: 25). Eldeki örnekler incelendiğinde ise olumsuz iktidar şekli için {-uma-} formunun bulunduğu; ekleşmiş *u-* yardımcı fiilinin bu dönemde {-ama-} formatında henüz kullanılmadığı tespit edilmiştir. Hacıeminoğlu, ise Harezmi döneminde olumsuz iktidar şeklinin genellikle *u-ma-*; bazen de *bil-me-* şekli ile teşkil edildiğini ifade eder (Hacıeminoğlu, 1997: 182).

U- fiili bu kullanımında tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi bir ana fiilin ardından gelen zarf-fiil ekiyle birleşerek eklemiş ve kendisinden sonra aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle {-uma-} formunda olumsuz iktidar anlamı ifade etmek için kullanılmıştır. {-uma-} yapısının ardından gelen zaman/kip ve şahıs ekleriyle kurulum tamamlanmaktadır.

Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bizke sihr qılıp turur, **körümez**-biz tēdi takı bir kāfirğa aydı:* (NF, s. 16, 21-14)
- *Anası aydı: *ḥidmet*, *ṭāʿat* üçün yarattı. *ʿīsī* aydı: *ḳopğıl*, *bu ḥalāyık-* (12) – *lar arasındın çıkalıñ, men bular arasında ḥidmet **ḳilumas**-men.* (KE, s. 242, 170r/12)*
- *Ḥızr aydı: (2) men saña aymadım mu meniñ birle şabr **ḳilumas**-şen.* (KE, s. 183, 130v/2)
- *Yana ağın rivāyetde andağ kelür kim kaçan Hācerniñ ayı küni yawuşdı erse (17) Sāre ağın şabr **ḳilumadı**, İbrāhīmğa aydı:* (KE, s. 66, 48r/17)

- [Ebū Bekr aydı]: (2) yā ‘Ömer akrurak teprengil, bu Muhammed Tenjrinij yalawaçı turur, İdi ‘azze ve celle yarlığıdın taş iş **kılumağay**. (KE, s. 326, 226v/2)
- Aydılar: bir nerse kılalıñ ol işni **kılumasa** uwtanğay (5) bizdin kitgey tédiler. (KE, s. 48, 34v/4)
- Aymışlar: Īmān keltürgenler Resūlğa otuz tokuz boldılar, namāznı āškārā **kılumas** (15) ęrdiler, kāfirler mü`minlerge zaħmet bėre başladılar. (KE, s. 278, 195r/14)
- Kamuğ ħalāyık yığılsa bularğa bu iş **kılumağay** ęrdiler, bular öz özleriñe (5) kıldılar tęp yandı. (KE, s. 253, 178v/4)
- Yūsuf tęgme birin başğa başğa kuçup (14) selāmet qalıñ tęp vidā` kıldı, kamuğları Yūsufdın uwtanıp yūziñe **baķumadın** (15) arķan ewrıldiler, Yūsuf aydı: (KE, s. 102, 73v/14)
- Yarlıq boldı; (19) bulardın ayrılmağıl, bular yanar-miz tēyürler olarğa yol berkitgey-miz, kırk yıl yābān- (20) –da qalğaylar élge **barumağaylar**, olarnıñ üçün qağğurmağıl señi saķlağay-men. (KE, s. 165, 118r/20)
- [Tē]- (13) –diler: alğanın yandurur boldı koymadılar, neteg kılsun ezelde bitülgen ‘aķdni Mālik Ze`r (14) **yazumadı**, taķdīrde yazılğan ‘aķdni Ze`r oğlı **buzumadı**. (KE, s. 107, 77v/14)
- Suwda turğan aķ balası niçe bolsa ol kiçig / Kēn tenjizniñ suwı anı **éltümes** [...] (KE, s. 70, 50v/21)
- Ey ‘azīz bizge oğul (17) kızımızğa kaťıqlıq tęgdi, aqlıkdın tākātimiz qalmadı, hazīneğa yarağılğ nemerse **keltür[ümedük]** (18) azğına yağ, arğamçı, kiyiz, tawar alıp keltürdük buğday bahāsığa tēgmes, munı alğıl biz[ge] (19) şadaķa atap buğday bėrgil tęp yalbardılar. (KE, s. 142, 101v/17)
- Ya`ķūb yalawaç aydı: ey oğlanlarım siz bilür-siz, men Yūsufsız (12) suwsız balıq tęg çalıķ-men, bir sā`at **serümes-men** siziñ birle ıddım erse neteg (13) sereyin. (KE, s. 95, 68v/12)
- Ékegü Nūħ peyğam[bargā] [26r] (1) keldiler, siñekke niçe sorsalar sözleyümes yarağsız ün kılur. (KE, s. 36, 26r/1)

- *Ƙarluġaċġa sordı; (2) nelük sözlemes tēp, ƙarluġaċ aydı: meniġ birle sözleşdi ƙamuġ ētlerde suw (3) baƙasınıġ ēti tatlıġ tēp, aydı: ƙeĉ ƙalmıř ũĉŭn ƙorƙup sözleyŭmes tēdi, (4) Nŭĥ ‘aleyhi’s-selām baƙa ētini yılanga bērdi. (KE, s. 36, 26r/3)*

4. 2. 3. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Bil- fiili Karahanlı dönemiyle birlikte yeterlilik ifade eden bir yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlanmış; buna mukabil fiil, bu dönemde esas anlamından tam anlamıyla henüz sıyrılmamıştır. Harezmi döneminde yeterlilik ifade eden yardımcı fiillerden biri olarak yerini alan bu fiilin eldeki örneklerden hareketle daha çok olumsuz iktidar fonksiyonuyla kullanıldığı tespit edilmiştir. Hacıeminoğlu ise, *bil-* yardımcı fiilinin daha çok olumlu iktidar yapısının teşkil edilmesinde kullanıldığını ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1997: 182). Döneme ait incelenen eserlerden tespit edilen örnekleri göz önüne aldığımızda bu yardımcı fiilin Harezmi döneminde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde tek şekil hâlinde yeterlilik fiili olarak kullanımı belirtilmesi gereken hususlar arasında bulunmaktadır.

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili ana fiile {-ma} olumsuzluk ekiyle olumsuz iktidar nüansını katarken aldığı zaman/kip ve şahıs ekleriyle kurulumu tamamlar.

Harezmi döneminde *bil-* yardımcı fiilinin olumsuz iktidar fonksiyonundaki kullanımına yönelik örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bukŭn bu (11) tonlar andaġ bolup turur kim ādemī ēlge alsa, alu bilmez taqı baqmaqġa yigrenŭr, tēdi. (NF, s. 272, 391/11)*
- *Mi’rāc keĉesi erdi kim uçtmaĥqa (17) teferrŭc qılurda bir yüksek köşk kördŭm kim anıŋġ şıfatını ādemī aytu bilmegey. (NF, s. 114, 164/17)*
- *Barayın, uluġ ‘ulemālardin su’āl qılayın, tēdi taqı Kevfeniŋġ uluġlarıŋa su’āl qıldı, hēĉ cevāb (10) aytu bilmediler erse, bardı Abŭ Ĥanīfe raĥmhi*

hıdmatına taqı bu mes'eleni su'āl qıldı erse, Abū Hanīfe rahmhi (11) aydı: (NF, s. 133, 193/10)

- *Eger kim minḡ oğlum bolsa, Haq te'ālānıḡ rizāsı üçün keçtim, tēdi erse, Şeytān-i la'īn (6) Hācarnı azğuru **bilmedi**. (NF, s. 147, 214/6)*
- *Bu minḡ mes'eledin biringe cevāb bitiyü **bilmedim**. (NF, s. 130, 190/3)*
- *Halāyiq üküş boldı, siziḡ va'ż u naşihatıḡızını cümle halāyiq (15) eşitü **bilmez** tēp üç tişlig minber qıldılar. (NF, s. 66, 90/15)*
- *Qaçan kim kāfirlarnıḡ ba'zısı öldi, ba'zısı taqı Tāyifqa qaçtılar, ba'zısını (2) tuttılar, yılqı qaralarını, mällarını tawarlarını, oğul qızlarını qaçuru **bilmediler**. (NF, s. 55, 75/2)*
- *Andağ ewler turur kim hēç ādamī anıḡ körkini taqı zīnetini şıfat qılu (12) **bilmegey**. (NF, s. 47, 64/11)*
- *Ol taqı şahābalar birle (12) hişār qapuḡına keldi, üküş harb qıldı, ol taqı feth qılu **bilmedi**. (NF, s. 97, 138-12)*
- *Eger hatun-(15)-lar ara tüzlük qılu **bilmeşe**, bir hatunğa qanā'at qılmaq kerek, neteg kim Tanḡrı te'ālā Kelāmı içinde habar bērü (16) yarlıqar, qt: (NF, s. 132, 192/15)*
- *Eger Haq te'ālā bir kimerseke nuşrat bērse, 'ālām halqı yığılışıp ol kimerseni helāk qılalıḡ tēseler, qılu (17) **bilmegeyler**. (NF, s. 158, 229-16)*
- *Yoq yā Yahyā, men sēni hēç şayd (3) qılu **bilmedim**. (NF, s. 185, 268/3)*
- *Ol kéçe taqı namāzıḡnı qılu **bilmediḡ**, tēdi erse, Yahyā peygāmbar 'as aydı: (NF, s. 185, 268/4)*
- *'Āyişeli menli ara köñül qalḡı bar velīkīn inen sözlegen bühtānnı men aytu **bilmez-men**, (13) men kiçiglikde uluḡlukda 'Ayişedin könilikdin adın nerse körmişim yok. (KE, s. 339, 234v/12)*
- *Men aç boldum yōriyü (7) **bilmes-men**, ta'ām kerek tēp olturdı. (KE, s. 182, 130r/7)*
- *Yūsuf aydı: satdım, bitig aldım bitig bu turur, 'İbrānī tilinge biz okıyu **bilmes-miz** sizniḡ (13) tiliḡız turur okuḡız işiteliḡ. (KE, s. 143, 102v/12)*

- *Āvāz keldi: biz oğul bérduk, sən tileyü **bilmediñ** ey mü'min eger oğul tilesen muṭlaḳ oğul (21) tilemegil, oğul yaḥşı hem bolur yaman hem.* (KE, s. 238, 167r/20)
- *Ol öwünni ağzınğa saldı, çeynedi (7) boğzınğa tikilmişde ol 'ahdni anıdı, içkerü kirkelü ıdmadı tışgaru ma (8) çıkaru **bilmedi**, kirmesün tēp ęlgi birle boğuzın tuttı, ol öwün boğzınğa yanda (9) yumğaq qaldı.* (KE, s. 17, 11v8)
- *Nūḥ yığaç tikdi kırk yılda (20) ol yığaç ulğardı, yığaçnı keşdi kimerse keṭürü **bilmedi** 'Avacnı ündedi- (21) –ler ol yığaçnı süḍreyü keltürdi.* (KE, s. 33, 23v/20)
- *Anda kēḍin (14) Mūsīğa yarlığ boldı; urğıl tēp, Mūsī birle toḳuşu **bilmedi**.* (KE, s. 40, 28v/14)
- *Cevāb: Mevlī ta'ālā yalavaçlar ḥa[tun]- (10) –larınıñ burunḳı erenlerini birer türlüğ illet birle mübtelā kıldı ḥatunlar[ğa] (11) qavuşu **bilmediler** 'Azīz-i Mışır menizlig.* (KE, s. 154, 110v/11)
- *'Arabda er atağlıḳ kimerse qalmadı, kamuğ çıqtılar, (6) siz olarnıñ birle çıkışu **bilmegey-siz**.* (KE, s. 323, 225r/6)
- *Ba'zılar aymışlar: bu du'ānı anıñ üçün (9) kıldı kim özgeler anıñ şükrin öteyü **bilmegeyler**, ol şükrni men öteyin tēdi.* (KE, s. 207, 146r/9)
- *Fir'avn qapuğında uluğ meydānlar bar ęrdi, teğme bir meydān başında Zengīler, Ḥabeşīler, Deylemī- (6) –ler saḳçı ęrdi, ammā ḥāş meydān başında arslanlar, barslar, pīller, itler, toñuzlar (7) [k]ēlmiş ęrdi, kimersege başçı bolmasa kirü **bilmes ęrdiler**.* (KE, s. 155, 111r/7)
- *Resūl ağırlıḳı mund[ağ] bolsa (19) 'Alī neteg kötergey ęrdi, ammā 'Alī hem andağ az ęrdi kim Resūldın özge kimerse anı köte[re] (20) **bilmegey ęrdi**.* (KE, s. 283, 197v/20)
- *Erklig boldı iş-ge, erklendi iş-ge, iyelik kıldı iş-ge / (7) él ḥavāsı yégüsi özinge yaraşmas boldı, yaraşu **bilmedi** élge, yaḳışmadı élge* (ME, s. 62, 153/7)

Bil- yardımcı fiili ile teşkil edilen olumsuz iktidar fonksiyonu kimi zaman {-ma} olumsuzluk eki yerine {-p}, {-pan}, {-a}, {-u} ve {-yu} zarf-fiillerinin olumsuzlarını yapmaya yarayan {-madın} (nadiren {-mayın}) zarf-fiil eki ile de oluşturulabilir:

- *Qoylar birle baru **bilmedin** munda yatur tedi erse, Peygāmbar (6) ‘as aydı:* (NF, s. 16, 22/5)
- *Bu ékkidin biringe sökellik tegdi taqı sökelliki qatıg (9) boldı erse, igingé şabur qılu **bilmedin** oq başaqını aldı taqı barmaqlarınıñ boğunlarıdın kesti taqı ol (10) barmaqlarıdın qanı aqa vefātı boldı.* (NF, s. 226, 326/9)

4. 2. 4. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Harezmi döneminde yeterlilik formlarından birini oluşturan bu kurulumu ait Uyğur döneminde yalnızca bir örnek bulunmasına karşın; Karahanlı döneminde bu kurulumu ait örneklerin *u-* yardımcı fiilinin de kullanımdan çekilmeye yüz tutmasıyla çoğaldığı görülmektedir. Harezmi döneminde ise olumlu ifadelerde bu forma ait örneklerin çok olmadığı; olumsuz ifadelerde bu formun kullanım sıklığının arttığı tespit edilmiştir. Ana fiille öbikleşen {-a/-e} zarf-fiillerini eklendikleri fiil yapıları bakımından ele aldığımızda; bu zarf-fiil ekinin ünsüzle biten ve genellikle tek heceli olan fiillerden sonra geldiğini belirtmek faydalı olacaktır.

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda; olumlu ifadelerdeki kullanım şeklinde olduğu gibi ana fiil ile öbikleşmiş {-a/-e} zarf-fiillerine müteakiben gelen *bil-* yardımcı fiili kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alarak Harezmi döneminin olumsuz ifadelerdeki kullanım formlarından birini oluşturur.

Bu kullanıma yönelik örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Qaçan kim keçe boldı erse, kökke aşalım, tédiler erse, aşa **bilmediler**.* (NF, s. 255, 367/4)

- *Gürke kirsem, üç kün ol gürda yatsam, yüzüm andağ zışt bolğay kim hēç kimerse baqa (16) **bilmegey**, tēdi.* (NF, s. 250, 360/15)
- *Haq te'ālā né kim fermānlasa, men andın çıqa **bilmez**-men tēdi, taqı Tanğrı (14) te'ālā mēni žāyi' qılmağay tēdi erse, tēk qaldı.* (NF, s. 33, 45/13)
- *Bu ħalīfaliq işi inğen ağır iş turur, (2) tēgme kişi bu işninğ 'uhdasından çıqa **bilmegey**, men bu işni kimke teslīm qılayın tēp qağğurdum.* (NF, s. 74, 102/2)
- *Resül seferde inen minip tururda Cebre'īl kēlip vaħy kēltürse Resül (18) terleyür erdi, inen vaħy yükin kötere **bilmey** çöker erdi.* (KE, s. 282, 197v/18)
- *Olar kēneşdiler, (12) yüzük bēse-miz kökke aşı **bilmegen-miz**, kişi öltürmekdin uluğ yazuq yok, (13) ħamr içmek sehlrek tēp ħamr içtiler, eşürdiler ħni me öltürdiler, zinā ma (14) kıldılar.* (KE, s. 30, 21v/12)
- *Men nücüm 'ilminde baқdım maņa ağırlıq (9) kelir teg turur çıqa **bilmez-men** tēdi.* (KE, s. 55, 39v9)
- *Bu yarık birle sançışa **bilmes-men**.* (KE, s. 188, 133v/2)
- *Barğıl melikge ayğıl, men telim yıllar boldı bu zindān ħalkı birle öğrendim, men (17) çıkmışımğa bular yığlaşurlar, men bularnı közi yaşlığ bağrı başlığ koya **bilmen**.* (KE, s. 128, 91v/17)
- *Şeyħ Hasan aytur: İdi 'azze ve celle tağğa ħitāb kıldı: meniñ didāım- (3) –nı köre **bilmes-señ**.* (KE, s. 170, 121v/3)
- *On sekiz yaşadı cemāl ve kemāl, melāħat birle bezendı, (2) 'ālem ħalkı tañladılar hıç kimerse yüzünge utru baқа **bilmes** boldı, kün körklüki revnaķı (3) mezīd.* (KE, s. 265, 186v/2)
- *Siz munı tuta **bilmes-siz**, (6) ammā munuñ bir ħīlesi bar, yawuz bolğan ħatunlarnı keltürgü erenler olarnıñ (7) birle fāħişe kılsalar ançada mancınıķ kopar tēdi.* (KE, s. 57, 41v/5)
- *Anda kēdin cān köğüziñe keldi aşuқdı, kopğalı (18) oğradı, kopa **bilmedi**.* (KE, s. 10, 6v/18)

- *Olar yanmadılar, olar ma bularnı yandura **bilmediler**, Sedüm melikge kelip aydılar.* (KE, s. 79, 57r/12)
- *Ğureyş kâfirları sēni öltürgeli keñeş kılmışlar men [bar] (18) ərken kimerse kaçd kıla **bilmegey**, tēp bu beytni okıyu başladı:* (KE, s. 294, 205v/18)
- *Açlık boldı (2) köymiş süñükni yédiler, itni yédiler, kaçğa bulğanmış yūñni yédiler, yémek üçün bir birini öltürdiler, (3) sançış künleri toķuştı ərse kâfirler aydılar: kerekmes kim biziñ aramızda alalık bolsa çıķa **bilmesemiz** (4) tēp* (KE, s. 323, 225r/3)
- *Tökdi şuv-nı / ayılur tökdi, töker, (7) tökmek / oñğardı dıvit-ni, yaraşturdı dıvit-ni / tuta **bilmez** yarmaķnı (8) ayası cıvānmařdıķ-dın* (ME, s. 41, 53/7)

Harezmi dönemi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyā*'da tespit edilen tek bir örnekte ana fiil ünlü harfle bittiği için {-a/-e} zarf-fiil eki yerine {-y} zarf-fiil ekini almış; bu zarf-fiilden sonra *bil-* yardımcı fiili gelecek zamanın teklik ikinci şahsını alarak kurulumu tamamlamıştır.

- *Yarlığ kēldi: bēlgüsi ol turur (2) kim üç kün tiliñ ağır bolğay kişige sözley **bilmegey-sēn**.* (KE, s. 239, 168r2)

4. 2. 5. Ana fiil + {-a/-y} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde kullanılan formlardan farklı olarak yeterlilik anlamını ifade etmek için ilk defa Harezmi döneminde kullanılan ve zarf-fiille öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *al-* yardımcı fiilinin olumsuz ifadelerdeki kullanımının olumlulara nazaran daha yaygın kullanıldığı ve bu kullanımla ana fiile iktidar olamama/yetmezlik nüansının verildiği eldeki örnekler aracılığıyla tespit edilmiştir. Yuldoşev, *al-* yardımcı fiilinin sadece bir hareketi değil bir durumu da işaret ettiğini dolayısıyla bu yardımcı fiilin şahıs ve olumsuzluk kategorisinin dışında tutulamayacağını

ifade etmiştir²⁹. *Al-* yardımcı fiili ile oluşturulan bu formun Harezmi döneminde ortaya çıkışı bugün çoğu Türk lehçesindeki kullanıma kaynak teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumda esas anlamı üzerinde barındıran ana fiildeki son sesin ünlü ve ünsüz olma özelliğine göre {-a} veya {-y} zarf-fiil ekleri gelmektedir. Bu özelliği ile yeterlilik fiil formlarından biri olan *bil-* ile kullanım şekli açısından benzerlik gösteren *al-*, kendisinden önce {-u/-ü} zarf-fiil eklerini almaması ve yalnızca {-a/-y} zarf-fiil ekleriyle kullanılması açısından bu yardımcı fiilden farklılık taşır. Bu zarf-fiillerden sonra gelen *al-* yardımcı fiili bu dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserlerdeki tespit edilen örneklerde olumsuzluk ekinde sonra görülen geçmiş ve gelecek zaman eklerini kişi ekleriyle birlikte alarak zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiile iktidar olamama/yetmezlik anlamlarını katar.

Al- yardımcı fiilinin Harezmi döneminde olumsuz ifadelerdeki kullanımına yönelik tespit edilen örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Benî İsrâ'ilde biregü k[eldi] (3) ümmetin bu yükni kötere **almağay** yangıl yeñilrek kolğıl, tēdi.* (KE, s. 306, 213v/3)
- *Bu ma yük ermiş maḥabbetdin (17) son firāk, tamām yükni kötergey-miz, ammā firāk yükin kötere **almağay-miz**.* (KE, s. 306, 213r/17)
- *İlāhî barçağa şabr kılğay-biz ammā kaṭ'ıyyetğa şabr kıla **almağay-biz**.* (KE, s. 306, 213r/19)
- *Aymışlar: (13) yılanlar inleridin çıkğalı boldılar, yol tapmadılar, bu éki inge keldiler çıkça (14) **almadılar** erse Ebū Bekr raḫiya'llāhu 'anhu tabanın tiktī, Ebū Bekr ayakın tartmadı.* (KE, s. 315, 220r/13)
- *Ol bendeler körgeyler (21) kamuğı yazuk ma'siyet okuy **almağaylar**, yarlıg kēlgey kim: okuñız.* (KE, s. 143, 102v/21)

²⁹ Krş.: Harezmi Dönemi 4. 1. 3. Ana fiil + {-a/-y} zarf-fiil eki + *al-* + zam/kip + şahıs eki, s. 64

4. 2. 6. Ana fiil + {-se} şart kipi + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Olumlu ifadelerdeki kullanımına yönelik tek bir örnek tespit edilmesi sebebiyle “Diğer Kullanımlar” başlığı altında ele alınan bu formun olumsuz ifadelerde daha yaygın kullanıldığı tespit edilmiş ve eldeki örnekler bu başlık altında değerlendirilmiştir. Karahanlı döneminden itibaren kullanılmakta olan {-se/-sa}+bol- yapısının olumsuz ifadelerde “imkânsızlık” ve “yetersizlik” anlamlarını Harezmi döneminde de sürdürdüğü görülmekle beraber; eldeki örneklerden zaman zaman “{-mek/-mak} olmaz” anlamının da çıkarılabileceği ve bu iki anlamın çok net ayırt edilemediği söylenebilir.

Yukarıdaki formülde de belirtildiği gibi esas fiilin ardından gelen {-se/sa} şart kipi ve bol- yardımcı fiili aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle bu dönemdeki olumsuz yeterlilik fiili formlarından birini oluşturmaktadır. Bu forma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Taķı cevāb: (21) biregū melik sarāyınğa ķelūr melikni ķōreyin tēyūr. Ayturlar: bu kūn melikni ķōrse **bolmas** ammā ađın kūnler ķōrmek [122v] revā bolur.* (KE, s. 171, 122r21)
- *Zū'l-ķarneyn ol yerdin yandı, maşrık tapa (16) oğradı bir ağağğa tēđdi, kimisiz ķirse **bolmas**.* (KE, s. 247, 173v16)
- *Yūsuf ewardin ıķķağaç tişiler aşukup (16) bıçak birle türmek ķeşip Yūsuf ağızğa tikke bēreliñ tēp kese başladılar, ķōzleri Yūsufğa (17) meşğūl boldı, bir ķōz birle ēki işni bitürse **bolmas**.* (KE, s. 119, 85v17)
- *‘Aşşaba aydı: biziñ hem beğimiz bar, mülkini şıfat ķıl**sa bolmas**.* (KE, s. 208, 146v14)
- *Aymışlar: Zū'l-ķarneyn ‘alem içinde ābā-dānlık telim ķıldı, binālar ķopardı, ķonştantiniyyede (11) bir ķal‘a ķopardı yēti yolu öwrūlmegünçe aña ķirse **bolmas**.* (KE, s. 253, 177v11)
- *Hüseyn uru (7) ķirdi, Velīd, Yezidniñ bitigin sözün aytı bērdi, Hüseyn aydı rażiya’llāhu ‘anhu: bu sā‘at tūnle turur, yalğuz (8) cevāb aysa **bolmağay**, yarın yığılıp keleliñ, cevāb ayğay-men,tēdi.* (KE, s. 355, 244v8)

4. 2. 7. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Harezmi dönemine kadar zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen yardımcı fiiller aracılığıyla elde edilen yeterlilik anlamı kurulum açısından bu dönemde de aynı şekilde devam etmiş; kullanılan yardımcı fiillerden *al-* Harezmi dönemini incelenen diğer üç dönemden farklı kılmıştır. Dönemde yeterlilik anlamı böyle kurulumlarla sağlanmakla beraber bu anlamın zaman zaman kalıplaşmış bazı yapılarla da sağlandığı dikkati çekmektedir. Bu kalıplaşmış yapılar incelendiğinde ise *u-* ve *bo-* yardımcı fiillerinin izlerine bir kez daha rastlanır.

Bu başlık altında inceleyebileceğimiz ilk yapı *u-* yardımcı fiilinin {-maz/-mas} fiilden isim yapım ekleriyle isimleşerek “kudretsiz, âciz” anlamındaki kullanımına yöneliktir. {-maz/-mas} ekiyle isimleşmiş bu yardımcı fiil; {-ka/kä, -ğal/-gä} yönelme eklerinin ardından aldığı *teg-* ya da *tegür-* yardımcı fiili ile *umazka teg-/tegür-* yapısını oluşturmuştur. Bu yapı yeterlilik fiilinin arkaik yapısı olarak kabul edilebilecek olan *u-* fiiline işaret etmesi açısından önem arz eder. Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Nūḥ anı kördi sözin işitdi, özindin ümîd keşti **umasğa tegdi**, du'ā kıldı (12) aydı:* (KE, s. 33, 23v11)
- *Sıgıngan Hâk ḥazretiñe yıgladı yaşın saçıp / **Umasğa tegdi** erse ün ketürdi yalwarıp* (KE, s. 40, 29r7)
- *Dervîş aydı: yawlak bî-nevâ-men, şabrım yok tedi. Mûsî **umasğa tegdi** erse (8) aydı: yérde körüngen otlarnı yıggıl, kurutğıl andın soñ bir ança temür ya tuç ya kurğaşun (9) kayusın, bulduñ erse eritgil bu kurutğan otdın azğına anja kemişgil kamuğ kızıl altun (10) bolğay.* (KE, s. 174, 124r7)
- *Ķatıg suwsadılar **umasğa tegdiler**, amân kıldılar, Resûl 'aleyhi's-selâm aydı: amân bérmez-miz.* (KE, s. 331, 229v17)
- *Zelîḥā niçe katlandı, maḳşudı ḥāşıl bolmadı [81v] (1) **umasğa tegdi**.* (KE, s. 112, 81v1)

- *Kölge kıldı bizge kök, üzemizde boldı bulıt / (4) sökel kıldı anı / çığay boldı bay / sürdi, kötürdi (5) yel bulıt- larnı / ardurdı anı, arnuq- latdı anı / yałktur- dı anı, **umazqa teğürdi** anı. (ME, s. 38, 39-5)*
- *Eli ağaqı bağlanmış esır, bukağulanmış esır / oėėa bėrdi ańė nėrseni, oėėa kıvırdı anı nėrsege / (3) tıkel kıldı anı / oışattı anı, řıreť kıldı / zamań bėrdi ańėa / ındırdı anı, azın azın ındırdı anı / (4) qaťtu kınadı anı, yazuq-lu tėdi ańėa / yazuq-ėa nisbet kıldı anı/ yałkturdı anı, **umazqa teğürdi** anı. (ME, s. 47, 87/4)*

Anlamca olumlu olmasına karşın aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle bu başlık altında ele alınan ve *bol-* yardımcı fiiline dayanan *bolmasun kim* kalıplaşmış yapısı olumlu anlamda olasılık/ihtimal anlamları ihtiva etmektedir. Eckmann, *bol-* yardımcı fiilinden oluşan bunun gibi kimi yapıların cümle başına getirilerek çeşitli mânaları ifade eden bir bağ veya zarf olarak kullanıldığına dikkat çeker (Eckmann, 1954: 33). Eckmann, bu çalışmasında *bolmasa* kelimesi üzerinde dururken; bu kelimeyi G. Jarring'in *Uzbek Texts from Afghan Turkestan* (1938) ve *Materials to the Knowledge of Eastern Turki* (1951) adlı çalışmalarda "if not, if not so, in such a case, if so, if possible, by the way" şeklinde tercüme ettiğini ifade eder (Eckmann, 1954: 33). Harezmi dıneri eserlerinden *Nehcú'l-Ferādis* te tarafımızca tespit edilen yapı *bolmasun kim* yapısı olsa da bahsedilen tüm bu yapılar *bol-* yardımcı fiilinin muhtevasında yer alan ihtimal anlamına işaret etmesi açısından ıner arz etmektedir.

Bu kullanıma uygun nitelikteki ınerkler aşağıda yer almaktadır:

- *Ağaqını teşükke qodtı, **bolmasun kim** bu teşükdin yılan ıqıp Peyėambar (5) 'as'qa zağmat tegürmesin tėmiř erdi. (NF, S. 16, 21/4)*
- ***Bolmasun kim** sańėa bir zaėmat tegse, tęp aytur erdi. (NF, s. 200, 289/9)*
- ***Bolmasun kim** arańėızda yamanlıq qılsa, tėdi. (NF, s. 245, 353/10)*
- *Yana aydı kim: Bu uluğ beg turur. **Bolmasun kim** meni ıltırgey, tėdi taqı tavaqquf (16) qılmış erdi. (NF, s. 261, 375/15)*

BEŞİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Kıpçak Türkçesinde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış *Töre Bitigi*, *Armenian Qypchaq Psalter*, *Codex Cumanicus*, *Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye*, *Gülistan Tercümesi*, *İrşâdü'l-Mülûk Ve's Selâtîn*, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk* ve *Munyetu'l- Ġuzât* adlı tarihî metinler taranmıştır. Daha önce incelenen dönemlerde kullanım sıklığı açısından farklı yoğunluklarda karşımıza çıkan ve yeterlilik anlamı ihtiva eden *u-* yardımcı fiili bu dönemde kullanımdan tamamen düşmüş; döneme ait incelenen eserlerde bu yardımcı fiile örnek teşkil eden herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Buna mukabil; tam olarak Karahanlı döneminden itibaren yeterlilik anlamını ifade etmek için kullanılan *bil-*, bu dönemde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılmaya devam etmiştir. Kıpçak döneminde {-a/-e} ve {-u} zarf-fiil eklerine müteakiben gelen *bil-* yardımcı fiilinin kimi örneklerde kendisinden önceki zarf-fiil eklerinin düşmesi neticesinde ekleşerek; kimi örneklerde ise önceki dönemlerde olduğu gibi müstakil olarak kullanımı tespit edilen bir diğer noktadır. Bu yardımcı fiil ve kullanım formu ile ilgili olarak karşılaşılan bu ikilik; yeterlilik fiilinin günümüzde {-abil-} şeklindeki kullanımına kaynaklık etmesi açısından önem arz etmektedir. Kıpçak dönemi metinlerinden tespit edilen örnekleri daha önce incelediğimiz diğer dönemlerle mukayese ettiğimizde *bil-* yardımcı fiilinin olumlu ifadelerdeki kullanım şekillerinden biri olan ana fiil+{-u/-ü} zarf-fiil eki+*bil-*+*zam/kip*+*şahıs* eki formunun bu dönemde yer almaması farklılık arz eden bir diğer husus olarak belirtilmelidir. Bu formun olumsuz ifadelerdeki kullanımına yönelik örnekler ise yalnızca *İrşâdü'l-Mülûk Ve's Selâtîn* adlı eserde tesadüf edilmiştir. Özetle *bil-* yardımcı fiili kullanım formları açısından incelenen önceki dönemlerden birtakım farklılıklar gösterse de Kıpçak döneminde olumlu ve olumsuz ifadelerde kullanılmaya devam etmiştir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun, *Gülistan Tercümesi*'nde yer alan iktidar ifadesinde

hem müspet hem menfi şekillerde umumiyetle *bil-* fiilinin kullanıldığını; Eski Türkçede ve *Kutadgu Bilig*'de rastlanan ve sonradan Cenup şivesinde yalnız menfi ifadelerde eklenerek kullanılan *u-* yardımcı fiiline metinde tesadüf edilmediğini belirtmesi yukarıda söz ettiğimiz hususları bir kez daha destekler niteliktedir (Karamanlıoğlu, 1989: 74).

Bu dönemde olumsuz ifadelerde kullanılan yeterlilik formlarından bir diğeri Harezmi Türkçesinde ilk defa izine rastladığımız *a/-* yardımcı fiildir. Bu yardımcı fiil Kıpçak döneminde yalnızca olumsuz ifadelerde kullanılmıştır. Döneme ait eserlerden elde edilen örnekler incelendiğinde bu yardımcı fiilin *bil-* fiilinde olduğu gibi kendisinden önceki zarf-fiil ekinin düşmesi neticesinde eklenerek ana fiille birleştiği ve bununla beraber bu yardımcı fiilin ana fiil ile öbekleşmiş {-a/-e} zarf-fiil ekinin ardından müstakil kullanımlarının da bu örnekler arasında yer aldığı dikkatleri çekmektedir.

“Kıpçakçada fiillerde iktidar ifade etmek için *a/-* ve *bil-* yardımcı fiilleri kullanılırlar. Codex Cumanicus'da *bil-* hem olumlu hem olumsuz *a/-* ise sadece olumsuz ifadelerde geçer. Diğer eserlerde, gramer kısımlarında buna temas edilmediği gibi, örnekler arasında da gerek olumlu gerek olumsuz iktidar ifadesi tespit edilememiştir. Kıpçakçada (CC'da) yalnız olumsuz ifadelerde kullanılan *a/-* yardımcı fiili bugün Kazan Türkçesinde her iki şekilde de (olumlu-olumsuz) iktidar ifadesi için kullanılmaktadır” (Karamanlıoğlu, 1994: 148).

Kıpçak dönemini incelediğimiz diğer dönemlerden farklı kılan bir diğer özellik de *bol-* yardımcı fiiline yöneliktir. Bu yardımcı fiilin daha önce incelediğimiz dönemlerde ana fiil ile öbekleşmiş {-se/-sa, ğalı/gäli, -p} zarf-fiil eklerinin ardından gelerek yeterlilik anlamı ifade ettiği bilinmektedir. Bu dönemde ise {-me/-ma} fiilden isim yapım eklerinin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ile genellikle ihtimal ve imkân anlamlarının verildiğini belirtmek gerekmektedir. Karahanlı döneminde tespit ettiğimiz {-se/-sa} ve {-p} ekleri ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bol-* ile oluşturulmuş yeterlilik kurulumuna yönelik örnekler bu dönemde de tespit edilmiş; fakat örneklerin

az olması sebebiyle bu formlar “Diğer Kullanımlar” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Bu dönemde incelenen diğer dönemlerde olduğu gibi ana fiil ile öbekleşmiş bir zarf-fiilin ardından gelen yardımcı fiiller vasıtasıyla sağlanan yeterlilik, iktidar, imkân veya ihtimal anlamlarının bu tür kurulumlardan farklı olarak sağlandığı bazı yapılar bulunmakta ve bu yapılar “Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelenmektedir. Bu başlık altında incelenen formlar yukarıda bahsettiğimiz kurulumlar ile birlikte *bol-* yardımcı fiilinden oluşan bazı kalıplaşmış yapılardan ibarettir. {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *kör-* yardımcı fiili ile oluşmuş kurulumlar ise *Munyetu’l- Ġuzāt* adlı eserde iktidarî yardımcı fiil olarak kabul edilse de tarafımızca bu yardımcı fiilin böyle bir fonksiyonunun olmadığı düşünülmekte ve bu kurulumla ait örnekler bu başlık altında verilerek tekrar incelenmektedir.

Dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan eserlerden elde edilen örneklerle Kıpçak Türkçesindeki yeterlilik fiili formları olumlu ve olumsuz ifadelerdeki kullanımlara göre aşağıda ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

5. 1 Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili:

5. 1. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + *bil-* + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı döneminden itibaren yeterlilik fiili olarak kullanılan *bil-* yardımcı fiilinin bu dönemde gerek olumlu gerekse olumsuz ifadelerde kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Dönemi yansıtan eserlerden elde edilen örnekler aracılığıyla bu yardımcı fiilin Harezmi döneminde olumlu ifadelerde olumsuzlara nazaran daha seyrek kullanıldığı; bu dönemde ise bu yardımcı fiil kullanımının olumlu ifadelerde de belirli bir yoğunluğa ulaştığı söylenebilir. *Bil-* yardımcı fiilinin bu dönemde kendisinden önce {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ve genellikle tek heceli ünsüzle biten ana fiillerin ardından geldiği dikkatleri çeker. Karahanlı döneminden itibaren kullanılmaya başlanan bu yardımcı fiilin Kıpçak döneminde kimi örneklerde kendisinden

önceki zarf-fiil ekiyle birleşerek ekleşmiş formu; kimi örneklerde ise müstakil olarak kullanımı bu fiilin günümüzde {-abil-} olarak kullanımına tarihsel kaynaklık etmesi açısından önem arz eder ve Kıpçak dönemini incelenen diğer dönemlerden bu yönüyle farklı kılar.

Yukarıda formüle etmeye çalıştığımız kurulumda birleşik fiillerde asıl fiili yardımcı fiile bağlamak gibi bir vazife üstlenen {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili kendisinden sonra aldığı zaman/kip ve şahıs ekleriyle bu dönemdeki yeterlilik formlarından birini oluşturmaktadır.

Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- (6) *ni yaman-lık kim kıla **bilür*** (7) *bolsanġ düşmeninġe kılmaġıl ni bilür sen kim* (8) *bir kün dost bolġay* (GT, s. 323, 323/6)
- (9) *ol faķır ayttı iy* (10) *müsülmānlar altunum yok kim ġatun alġay-men daġı tākātım* (11) *yok kim şabr ite **bilgey-men*** (GT, s. 153, 307/11)
- *Bu kıaysı kul-(10)-nıġ ilinden ve tilinden kilgey kim anıġ (11) şükri ‘uhde-sinden çıķa **bilgey***. (GT, s. 1, 4/11)
- *Hıķ kim-(7)-irse pārsā-lıķ kuvveti bilen ol ġālden selāmat* (8) *ķutula **bilgey-mi?*** (GT, s. 118, 237/8)
- *Meger kim töresin körġen ġatun kaçan kim bolsa anıġ künleri on künden iksük taķı oġlan tapġan ġatun* (2) *ķırķ künden iksük arınsa eger ol ol ikisi tapsalar kiķeden ol ķadar kim anıġ içinde **yüwünebilür** taķı bir sa‘at* (3) *andan başķa ol ikisine lāzım bolur yatsu namāzı taķı irtesi oruķ tutmaķ* (İM, s. 321, 279b/2)
- *Ve eger ol ġatun sidüġin **tutabilse** anıġ öze mehr vācib bolur taķı diyetniġ üķde biri vācib bolur*. (İM, s. 449, 463b/6)
- *Ve eger sidüġin **tutabilse** (2) diyetniġ üķde biri vācib bolur öz mālından*. (İM, s. 449, 464a/1)
- *Ĥalāyıklarda öķüş kişi kördüm kim anlar meydān-larda* (2) *taķı imin yirlerde kılıķ urarlar irdi taķı kılıķ birle ‘amel kıl**abilirler** irdi* (MG, s. 75, 96a/2)

- *Ayte **bildiŋ** apoŋtolergæ bild'ín* (CC, s. 135, 71^v- 20)

/(m)ıfıkın agulli benigni mentis/
gloria

(İşlerini ayta bilding: İşlerini anlatabildin.)

- *Kĩ anín kəp tanl'ín ayte **bilipfen** barčafín.* (CC, s. 135, 72^r -14)

Cui sicud pluua gracia pluit adeo

(Tangların ayta bilip-sen: Mucizelerini anlatabildin.)

5. 1. 2. Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki + bol- + zam/kip + şahıs eki:

Kıpçak dönemini incelenen diğer dönemlerden farklı kılan ve yeni bir form olarak karşılaşılan bu kurulumda ana fiilin ardından kullanılan ve daha önceki dönemlerde tespit edilen {-galı/-gäli, -se/-sa, -p} eklerinin yerini {-me/-ma} fiilden isim yapım eki almış ve ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ile döneme özgü yeni bir yeterlilik formu oluşturulmuştur. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, {-ma/-me} eki ile genellikle somut anlamlı isimler, tek tük de {-mak/mek} eki ile yapılan soyut anlamlı isimlere (matar) benzer sözler tespit edildiğini belirtse de (Karamanlıoğlu, 1994: 42) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Töre Bitigi* ve *Armenian Qypchaq Psalter* adlı eserlerden elde edilen örneklerde bu ekin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili ile birlikte kullanımı neticesinde böyle bir fonksiyonu da belirlenmiştir.

{-ma/-me} fiilden isim yapım eki ile isimleşmiş ana fiilin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini alarak kurulumu tamamlarken, modern lehçelerde kullanılan bu forma kaynaklık etmesi açısından önem arz eder.

Kıpçak döneminde tespit edilen bu forma örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Alay oχ bu törädir, χaçan χaysı salaçı biyindän kendiniŋ, nemä tiymiyn biyiniŋ, χayda kläsä, bar**ma bolur**.* (TB, s. 84, 64^r/219^r)

- *Egär tanısalar yedinçi küngä dirä ne türlü eksiklik tä bu ayılğanların ol
atta, na ol alıçı anıñkibik atnı ayblı ıaytar**ma bolur** satkanga.* (TB s. 115,
92v/247v)
- *Törä körgüziyir, eränlärgä tiymästir ıatın kişiniñ tonu içinä yürmägä, alay
oı ıatın kişigä tiymästir er kişiniñ tonu içinä yürmä, bu iş Tenrigä utrudur,
anıñ üçün ki munıñkibik oısaşsız kiyiniş, andan köp yamanlıı **bolma
bolur**.* (TB, s. 126, 102V/257V)
- *A egär klämäsä ıııarma, ol ıaıta ol, kimniñ ıatına tusnaıtır, keltirip anar
2 tanıı, anıñkibik tusnaıını **bolur satma**.* (TB, s. 153, 129r/284r)
- *Yänä bilgäysiz, ki här yıl sv'atıy Andriy künündän neçik nemiçläрниñ
Agventi başlanır, anıaı bizim cnuntka dirä ol kündän vılojenıy törä
bolmas bolma, da ne bir övlär üsnä zapis etmä, ol künlär ıııııııııı, leç
ıonaı töräsi ya anıñki potrebnıy, ıaysı kişigä utru, ki emin bolmagay,
anıñkibik törä **bolur bolma**.* (TB, s. 179, 151r/306r)
- *Yänä Ulu oruıka kirip alay oı Provodga dirä vılojenıy törä bolmagay, leç
ol türlü, neçik yoıarı yazıpız, ol türlü **bolur bolma**.* (TB, s.179,
151v/306v)
- *Surp bilä surp bolgay sen, zadasız kişi bilä zadasız bolgaysen, tanı**lama
bolgaysen**, da yamanları sındırgaysen.* (QP, s. 8, 22r)
- *ıoyunuz yüräkiñizni sizniñ üsnä ıuvatınıñ anıñ, üläşiniñ berklıklärin anıñ,
ki ayt**ma bolgaysız** özgä millätkä.* (QP, s. 25, 78v)

Bu forma ait tespit edilen kimi örneklere ise ana fiilin ardından gelen {-
ma/-me} fiilden isim yapım ekinin yönelme hâli ekiyle genişlemiş versiyonu da
bulunmakta; daha sonra gelen *bol-* yardımcı fiili ile kurulum
tamamlanmaktadır.

- *Bilgäysiz, ki yoluıur törä alnına, ki ata oıılun zastupit etmä bolur, ya oııl
atasın, ya er ıatunun, ya ıatun erin, ya ıardaş ıardaşın, egär er, egär
ıatun biri birin, ya ıaysı cıstan yoluısa oıılun, ya ıardaşın, ya ötmäk
yevüçisin, ya dostun, anı törädä oderjat etmägä **bolur**, tek bir reçnik
spravovat etmägä bolmas.* (TB, s. 185, 156r/311r)

- *Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, da voyt bergäy törägä, da ündälgän yan aytkay, ki hadir dügülmen cuvap bermägä, beriñiz birsi törägä, anı oderjat etmäğä **bolur** törägä körä üçünçi törägä dirin.* (TB, s. 174, 147v/302v)

5. 1. 3. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Daha önce incelenen dönemlerde olduğu gibi Kıpçak döneminde de zarf-fiillerin bağlı bulunduğu ana fiillere müteakiben gelen yardımcı fiillerden oluşmuş yeterlilik kurulumları dışında iktidar, imkân ya da ihtimal anlamları barındıran farklı yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar önceki dönemlerde olduğu gibi bu başlık altında değerlendirilecektir.

Kıpçak döneminde kullanılan yeterlilik formunu tespit etmek amacıyla incelenen *Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk* ve *Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye* adlı eserlerin gramer kısımlarında iktidar bildiren fiiller üzerine herhangi bir örnek ya da açıklama mevcut değildir. Fakat bu eserlerde *bol-* yardımcı fiilinin taşıdığı ihtimal anlamı üzerinde durulmuş ve örneklerle bu fonksiyon izah edilmeye çalışılmıştır. Konu ile ilgili bu eserlerde bulunan açıklamalar aşağıda yer almaktadır:

- *Türkçede Arapçanın (لعل) ve (كن) mânâlarını ifade edecek harf mevcut değildir. Bunların mânâları fiil ile ifade edilmektedir. Ms: (bulğay kim Sänçär kälkäy) denir. (Bolğay) –olabilir- mânâsında olup bir fiildir. (Kim) kelimesi ise (bolğay) ın mânâsını te'kit eder ve (kälkäy) de – gelir-mânâsını ifade eden bir fiilden ibarettir. [1] (كن) mânâsı ise –benzer-mânâsına olan (oqşar) fiili ile ifade edilir. Ms: -sanki Sencer arslandır-mukabilinde (Sänçär arslanğa oqşar) denir. Burada (ğ) mef'ul ileyh alâmetidir. Ayrıca (oqşar Sänçär arslanğa) ve (oqşar arslanğa Sänçär) demek de caizdir. Bu misalde (oqşar) kelimesi tehir edilebiliyorsa da evvelki misaldeki (bolğay) kelimesi tehir edilemez, zira (oqşar) kelimesi burada her ne kadar (كن) mânâsında kullanılmışsa da fiiliyeti üzerine ipka edilmiştir ve fiilde câiz olan tasarruf dahi olduğu gibi bâkîdir. (Bolğay*

kim) ise (لعل) *mânâsını tazammün ettiğinden, fiilde câri olan tasarruf, onda câri değildir. (Kİ, s.158, 62)*

- *Arapçadaki “ليت” kelimesinin Türkçede karşılığı “keşke”dir. Bu, Farsçadan gelmiştir; keşke bi munda idi, keşke bi oturmuş idi gibi ki «keşke bey olaydı, keşke bey oturmuş olaydı» demektir. Bu, zamirlerle de bitişebilir; keşke alırdım gibi ki “keşke alaydım” demektir. Öbür zamirler de böyledir. «لعل» ve «كان» kelimeleri için bu dilde karşılık yoktur; lâkin bolay kelimesiyle bunu anlatırlar [Türkmenler bolğay derler: bi keldi bolğay gibi ki «bolakı bey gele idi, bolay bey gele idi» demektir. Bunun gibi bi bolğay denir ki «sanki bey» anlamındadır]. Tanrı daha iyisini bilir. (TH, s. 105, 69b/9-10-11)*

Bol- fiilinin taşıdığı ihtimal anlamına yönelik dönemin edebî eserlerinde de örnekler yer almaktadır. Bu örnekler incelendiğinde {-ğay/-gây} gelecek zaman eki ile öbekleşmiş *bol-* yardımcı fiilinin ardından gelen *kim* bağlama edatı ile oluşturulmuş *bolğay kim* yapısına Harezmi döneminde olduğu gibi bu dönemde de tesadüf edilir. Bu kullanıma örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Eger te’emmül kılmayın öltürse **bolğay kim** (3) bir maşlahat fevt bolmış **bolğay kim** anıñg tedârüki (4) tapılmağay. (GT, s. 168, 338/2-3)*
- *Bir niçe kelime hikmet-ten alarğa sözlegil **bolğay** (9) **kim** māl-nıñ bir azın koyğay-lar. (GT, s. 58, 117/9)*
- *şı’r (10) sen ol zarîf-i cehân-sen eyâ yüzi gülgün (11) bolup cemâlinge ‘aşık küneş kilür her kün(12) bu husn içinde nazîrinğ ni yirde **bolğay kim** (13) yüzi kamer harekât u şemâyili mevzün (GT, s. 114, 229/12)*
- *Seniñg bu cirâhatinğ (9) devâsı fulân hoca katında bar barıp tileseñg (10) **bolğay kim** andan sañga birgey. (GT, s. 84, 170/10)*
- *Maşlahat ol durur kim (13) bu hasta üçün kur’an hatm itkey-sen ya bedeli kurbân (274/1) kılğay-sen **bolğay kim** tenğri tebâreke ve ta’alâ şihhat-i kâmil birgey. (GT, s. 136, 274/1)*

- *Nebi ‘aleyhi’s-şalātu ve’s-selām ḥadişinde kilip turur kim (10) kıyāmet kününde ullu hasret ol **bolğay kim** bir şālih kılını cennet-ke iltkey-ler dağı fāsıķ ḥoca-larnı (12) cehennem-ge.* (GT, s. 147, 295/10)

İlk defa Karahanlı döneminde izine rastlanan; Erdal’a³⁰ göre Uygur döneminde sık kullanılan {-ğalı/gāli} *bol-* yapısının yerini alan ve yeterlilik ifade eden {-sa/-se} *bol-* formuna yönelik *Gülistan Tercümes*’nde bir örnek tespit edilmiş olup bu örnek aşağıda yer almaktadır:

- *Ay qarındaş-lar nitse **bolur** çūn menim andan naşībim (9) yok dağı anıñg sudan kısmeti bar idi* (GT, s. 93, 188/8)

Kıpçak dönemi eserlerinden *Munyetu’l- Ġuzāt*’a yönelik Mustafa Uğurlu tarafından yapılan çalışmanın gramatikal dizininde {-a/-e} ve {-u} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *kör-* fiili iktidarî yardımcı fiil olarak ele alınmıştır (Uğurlu, 1984: 202). Bahsedilen kurulumla ilişkin örnekler tarafımızca dikkatle incelendiğinde *kör-* fiilinin iktidar anlamı içermediği anlaşılmakta; yine de bu örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Eger sen (6) bir tar yirge tüşseñg taķı artıñgça bir fāris kilse (7) taķı bir fāris alıñgdayın çıķsa bes munda ḥīle (8) ol turur kim aķıñg-dın tizçe tüşgey-sen taķı kaysı sañga yakın bolsa yügrüp tizçe anı sança- (63b/1) **körgey-sen** taķı birisine aķıñgnı kalkan (2) kılğay-sen.* (MG, s. 49, 63b/1)
- *Ol kasd kılğan (6) yirni igri-rek turup mecmū’ı kuvveti birle ġarīmi (7) üzere atğay cehd kılıp urakörgey.* (MG, s. 91, 115b/7)
- *Kačan yitişip anı sançsañg aķıñg-nı taķı ö-(5)-ziñg-ni katiğ saklağıl taķı solıñga kesr kılğıl (6) taķı andın kiçekörgil tā sañga anıñg sūñgū-si (7) yitişmesün* (MG, s. 34, 44a/6)

³⁰ Krş.: 3. 1. 4. Ana fiil + {-se} şart kipi + *bol-* + zam/kip + şahıs eki, s. 37

- *Eger ol hāzık bolsa sūnġüsin aṭ başı üzere (4) tizçe naql kılıp senünġ saru ṭarḥ kılsa bes ol çaḡda (5) ol ṭavdulmayın bolmas taḡı naql birle meşġül bolur (6) sen anda anı sanç**akörgil** taḡı saḡlanġıl* (MG, s. 35, 45b/6)
- *Kaḡan kim anı bir ṭarīḡada (4) körse nġ anı ol ṭarīḡadın özge ṭarīka-ġa (5) çıkar**ukörgil** taḡı her yırde kim ḡorḡar-sen ġariminġ (6) seni bir iş birle ozġay tip sen anı ol iş birle oz**akörgil** (7) taḡı fārisler alay buyurup tururlar kim ġarīm-ninġ ilindin sūnġüsin al**akörgil*** (MG, s. 45, 58a/5/6/8)

5. 2 Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili:

5. 2. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı döneminden itibaren izine rastladığımız *bil-* yardımcı fiili, bu dönemde olumlu ifadelerde kullanıldığı gibi olumsuzlarda da kullanılmaya devam etmektedir. Dönemi temsil eden eserlerden elde edilen örnekler incelendiğinde bu yardımcı fiilin olumsuz ifadelerdeki kullanımının olumlulara nazaran daha yaygın olduğu söylenebilir. Bununla beraber; izine ilk defa Harezmi döneminde rastladığımız *al-* yardımcı fiili de Kıpçak döneminde *bil-* ile birlikte yalnızca olumsuz ifadelerde kullanılmakta; böylece yeterlilik fiilinin Kıpçak dönemindeki olumsuz formu bu iki yardımcı fiille yapılmaktadır.

Kıpçak dönemini bu aşamaya kadar incelenen diğer dört dönemden farklı kılan bir diğer husus da *bil-* yardımcı fiiline olumlu ifadelerdeki kullanımında olduğu gibi olumsuz ifadelerde de müstakil ya da ekleşmiş olarak rastlanılmasıdır. Bu yardımcı fiilin tespit edilen örneklerdeki bu ikili görünümü; Kıpçak döneminin, günümüzdeki {-abil-} şekline yönelik bir geçiş evresi olarak yorumlanmasını desteklemektedir.

Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumda {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili {-ma} olumsuzluk ekini alarak ana fiile yetersizlik/başarısızlık anlamları yükler. Bu kurulumla örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Ayttı eger ol ay yüzli-den selâmet (9) kutula bilse müdde'î-ler melâmetinden kutula **bilmegey**.* (GT, s. 118, 237/9)
- *Oğlan (8) ayttı sulţân yaşı uzun bolsun barçanı rāzî kıldım (9) illâ hasûdnı rāzî kıla **bilmedim**.* (GT, s. 14, 30/9)
- *(6) Özge şayyâdlar anġa melâmet kılıp ayttılar anıġ (7) bigin şayd ilinġe tüşti tuta **bilmediġ**.* (GT, s. 93, 188/7)
- *hikâyet bir mu'teber 'âlim birle bir mülhid arasında (10) mübâhase tüşti hucetleşip 'âlim anıġ bilen çıkışa (11) **bilmedi** terk itip kitti bir kim-irse ol 'âlimge ayttı (-11a- munça türli 'ilm fazlı bilen bir dînsiz -11b- mel'un bilen sözleşse **bilmediġ** ol)* (GT, s. 106, 214/11,11b)
- *Bir kün bir şâlih fakîr- (10) –ni taş bilen başına urdı ol fakîr korkup (11) öçün **alabilmedi** ol taş-nı alıp sakladı.* (GT, s. 31, 63/11)
- *hikâyet uluġ-lar-dan bir kim-irse-niġ (13) karnında muhâlif yil hareket kılıp oynadı ol (134/1) kim-irse anı tut**abilmedi*** (GT, s. 66, 134/1)
- *hikâyet bir za'îf şayyâdınġ –(niñ) ağına kavi (2) balık tüşti tuta **bilmedi** balık şayyâd ilinden ağın alıp kitti* (GT, s. 93, 188/2)
- *Kime-den kişi-ler çıktılar kim kimeçi-ni anıġ (5) ilinden almağa ala **bilmediler**.* (GT, s. 99, 200/5)
- *Munġa fulân kim-irse sökti ayttı bu ebleh (10) minġ batman taş-nı kötürür dağı bir sökünç-ni kötüre **bilmes*** (GT, s. 76, 154/11)
- *hikmet şeytân muhlis-ler bilen çıkışa (6) **bilmes** dağı sulţan müflis ler bilen* (GT, s. 171, 343/6)
- *Ayttı ni bolġay bir niçe kün bu menzilde âsâyiş kılsaġız (6) ayttım tura **bilmegey-men** ol hukm bilen kim* (GT, s. 122, 246/6)
- *hikmet kaçan kim düşmen-niġ hîlesi tükense (11) döstluk silsilesin tepretür dağı ol dost-luk (12) bilen eyle işler iter kim hîç düşmen anı kıla **bilmegey*** (GT, s. 164, 329/12)
- *hârûnu'r reşîd ayttı ay oğlum mürüvvet ve kerem (7) ol turur kim andan kiçkey-sen eğer 'afv ite **bilmesenġ** sen dağı anıġ anası-na sök-kül eyle*

kim intikam hadd-den kiçmegey eğer 'kiçer bolsa zulum bizim (10) tarafımızdan bolğay. (GT, s. 43, 87/7)

- Andan sonğra şadağa birgey nerse (3) mālından çıkmazdan burun taķı çıkğandan sonğra dervişlerge, rāstı oşol sebeb bolur yolda salāmatlıkka andan sonğ körüşkey (4) iwine hatunlardan taķı ol kimerse kim 'özri bar taşkaru **çıķabilmes** anıñg birle iw içinde körüşkey taķı ayıtğay anlarğa (5) körüşür vaķtda (İM, s.331, 295a/4)
- Ol kim (167b/1) Qur'en' kökçek **okuyabilmes**, meger kim bir ayāt okur, anğar lāzım bolmas tekrār kılmak Ebū Hanīfe katında. (İM, s. 247, 167b/1)
- Taķı müsteħāza hatun taķı ol kimerse kim sidüğün **tutabilmes** taķı dāyim burnı (7) kanar taķı ol ir kim kanı tıyılmas, āb-dast alğaylar herbir namāz vaķtında namāz kılgaylar ol āb-dast birle (8) ol vaķt içinde ni kim tileseler farz namazlardan taķı nāfile namazlardan. (İM, s. 224, 132a/6)
- Taķı Qāzī Şehīd (2) Muhsin aytur irdi: kökçekregi anıñg içinde kim ayıtğay, eger yürise anıñg tili öze taķı fark **aytabilmese** (3) taķı köñglinde kiçürse kim ol kelimeni ötedi tamām vechi öze tip, namāzı fāsıd bolmas. (İM, s. 276, 211a/2)
- Kārını kiçken kişi taķı yilin **tıyabilmes** kişi dāyim burnı (4) kanağan kişi kibi turur. (İM, s. 225, 132b/3)
- Eger sağ ilinğ art qaşında bolsa havf turur kim at (8) sekrisse **minebilmegey-sen** (MG, s. 9, 11a/8)
- Eger ya okdın (7) uzun bolsa bu kıyās üzere kim sañğa ayıt-tım tamām (8) tartmayın ok kabzadın aşğay bes yaħşı çike-(9)-**bilmegey** çikmegi kabīh körin-gey. (MG, s. 79, 99b/8)
- Neçik kyzi iolfus **barabilmes** kayda tiler. (CC, s. 120, 62r- 27)

(Kişi yolsuz bara-bilmes: Yolsuz hiç kimse varamaz.)

Döneme ait incelenen eserlerden tespit edilen bir örnekte *bil-* yardımcı fiili {-mayın/-meyin} zarf-fiil eklerini alarak olumsuz görünüme bürünmüştür:

- *kābin ‘illeti bilen ol ir anıṅ çirkin (242/1) müşāhede-sinden kutula bilmeyin mücāhede-sin çekip (2) oturur idi. (GT, s. 120, 242/1)*

5. 2. 2. Ana fiil + {-u/-ü} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Kıpçak dönemi eserlerinden yalnızca *İrşâdü'l-Mülûk Ve's Selâtîn* de izine rastladığımız bu formun olumlu ifadelerdeki kullanımına tesadüf edilmemiştir. Olumsuz ifadelerde tespit edilen örnek sayısının sınırlı olması ise {-u/-ü} zarf-fiil ekinin bu dönemde yeterlilik formu oluşturmada yaygın olarak kullanılmadığını kanıtlar niteliktedir. *İrşâdü'l-Mülûk Ve's Selâtîn* adlı eserdeki tüm örneklerde *bil-* yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimde kullanımı, Kıpçak dönemini farklı kılan bir özellik olarak belirtilmesi gereken hususlar arasında yerini almaktadır.

Yukarıdaki kurulumda {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-*; aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle yeterlilik fiilinin olumsuz formlarından birini oluşturur.

Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- (2) *Ve eger ümmî kişi namâz kılsa imâm bolup bir qavmğa kim oqurlar taqı bir qavmğa kim **okuyubilmesler**, anlarınṅ barçası namâzı fâsıd turur Ebū Hanîfe qatında. (İM, s. 257, 182b/2)*
- *Yaḥşırax turur (5) taqı bar turur aṅgar kim hec kılgay taqı anıṅ öze borç bolsa anı **öteyübilme**. (İM, s. 362, 338a/5)*
- *Taqı bir ança rivāyetler içinde qaçan kim bir ḥāl birle bolsa ‘ādeçe **yürüyübilme** anıṅ birle (7) mesh bozulur. (İM, s. 222, 128a/6)*
- *Taqı baş ḥarâcı yok ḥatun öze (6) taqı kiçkez oğlan öze taqı zemin öze taqı közsüz öze taqı derviş öze **işleyübilmes** taqı rāhibleri öze ol rāhibler kim (7) kişilerge qarışmas. (İM, s. 430, 435b/6)*
- *Taqı Ebū Yūsuf Muḥammed ayıttı imāmnıṅ namâzı taqı ol kimerse kim **okuyubilmes** namâzı tamām turur. (İM, s. 257, 182b/3)*

5. 2. 3. Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki + bol- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm dönemlerinde tesadüf edilmemesine rağmen bu dönemde ortaya çıkışıyla modern lehçelerdeki kullanıma da kaynaklık eden bu kurulum; Kıpçak dönemini incelenen diğer dört dönemden bu yönüyle farklı kılar. Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumla yönelik örneklerin yalnızca *Töre Bitigi* ve *Armenian Qypchaq Psalter* adlı eserlerde tespit edilmesi belirtilmesi gereken hususlar arasında yer alır.

Tarihî Türk lehçelerinde kullanılan yeterlilik fiilinin olumsuz formları arasına Kıpçak dönemi ile giren bu yapıda {-ma/-me} fiilden isim yapım eki ile öbeklemiş ana fiilin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili kendisinden sonra aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle ana fiile imkânsızlık anlamı katar.

Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Kapitula. Erksiz xullar üçün, xaysıları ki kendiniñ biyiniñ erkindän başxa babas bolma bolmas.* (TB, s.68, 49r/204r)
- *xaysı ig[i]liklär anıñkibik bolsa, bu ermenilär ni bir türlü yaşıрма bolmagaylar bizim ağır ögütümüz tibiñä.* (TB, s. 82, 62r/217r)
- *Oğlanlar, ki suvda yuvungaylar, da biri birsin boğgay, ol çahta töräçilär munıñkibik işni igi tergämägä keräk, egär ol türlü boğulmaıxı boldı esä gälägdän, ya yüräklänmäxtän, ya yaman yüräkindän, ya övrätkän kläp, ya ol boğulgan kendi kendin satamadan battırdı suvnuñ teräñinä, da alar, ki anıñ bilä yuvundılar, ol boğulganga boluşma bolmadılar.* (TB, s. 86, 66r/221r)
- *Egär ki ol kensi satamadan boğuldı esä, da alar, ki anıñ bilä yuvundılar, anar boluşma bolmadılar, anıñkibik boğulmaıxı üçün tölov bolma bolmastır.* (TB, s. 86, 66r/221r)
- *Egär ata ya oğul xaysı yañılmaıxka körä ölümlü albo yazıxlı yañılğan tapulğan bolgay, atası oğlunuñ yañılğanı üçün cäzasın tartma bolmas,*

alay ox oğul atasının yaşılanı üçün ne bir ögüt bilä borçlu tigüldir, hər biri yaşılanına körä tartmaχ keräk. (TB, s. 95, 74r/229r)

- *Egär bir kimesä kimesädän nemä borçka ya ötünç algay mağat küngä, ol, kim ki borçka alsa ya ötünçkä, da yarlılansa, da yarlılanmaχ üçün belgili küninä tölämä **bolmasa**, na Eski Töräniñ u Yäñi Töräniñ boluşmaχı bilä ol Yarlılanganga anıñkibik şağavat etkändir, ki inangan kişidän bir ağırlıχ ta körmä **bolmastır**, da tüşüngän kişidän aslam alma **bolmastır**.* (TB, s. 108, 85v/240v)
- *A egär çıxarma **bolmasa**, na ol, kim ki (90r/245r) satun alıptır, kelişi bilä tarlovlarnıñ alğanın kensiniñ, törä alaydır, ki kensi vaxtınıñ uçına dirä tutmaχ keräk.* (TB, s. 112, 89v/244v)
- *A ol, kim ki yalga berdi, poşman bolma **bolmastır**, baχmagay anıñ ol aslamı üsnä, yalga tutkan kişiniñ, a ne ol yalga tutkan kişini anıñkibik aslam üçün ziyanga keltirmägäy.* (TB, s. 118, 95v/250v)
- *Ol boyruχundan töräniñ 2 yanda ne oñ yanına, ne soñ yanına çıxma **bolmas**.* (TB, s. 120, 96v/251v)
- *Egär kimesä aytsa kimsägä, ki kişi öldürüçisen, da anı üsdnä yetkirmägä bolmagay, ol kişi kensi ol işniñ içinä xalır, da ulu curum bilä anıñkibik kişini ögütlämäχ keräk törä, ki yetkirmä **bolmagay** aytkan aybını, [anı törä ögütlämäχ keräktir].* (TB, s. 124, 100v/255v)
- *Kimesä kimsä bilä yolga çıxsa ya bargay, alardan xaysına nemä satama yoluχsa: attan yıxılmaχ, albo atı köprüdä tüşkäy, ya arabası balçıχta xalgay da çıxma **bolmagay**, ya anıñkibik araba axtarılgay ya singay,— yoldaşı salıp ketmägäy.* (TB, s. 125, 102r/257r)
- *Egär kimsä kimniñ borlalıχına kirgäy biyiniñ erkindän başxa, bolur bürükün borlanıñ yemä, neçä sövsä, yoχsa borlalıχtan nemä çıxarma **bolmastır**.* (TB, s. 127, 103r/258r)
- *Egär bolgay borçlusu tusnaχsız kimesäniñ vaxt bilä inanıp bergän küngä da tölämä **bolmagay**, törä buyurıyır ol inangan kişigä, algay övindän tusnaχ borçlunuñ küç bilä tölöv etmäχ üçün.* (TB, s. 128, 104v/259v)
- *Anıñkibik tusnaχ keçä xatına xonma **bolmastır**.* (TB, s. 128, 104v/259v)

- *Törä bilä xoyulgandır, ki tul xatunlardan tusna x almagaylar nemä dä, ni ton-opra x, ni özgä nemä, altın kümüş kibik, alma bolmagaylar tusna x ornuna.* (TB, s. 129, 105v/260v)
- *Egär ki ata ya ana anıñki mülklärni satma klägäylär kimesägä, anıñkibik satı x bolma bolmas, tek bilmä xı bilä oğlanlarınıñ, da xardaşlarınıñ, da yovuxlarınıñ, kimlär ki jaranglı x etkiy edilär.* (TB, s. 137, 113v/268v)
- *Egär ol yıxövni burungi yerinä yasama bolmasalar, anıñ üçün ki ol kişilär, yıxövnüñ joğovurtu, ki ol yıxövgä baxarlar edi, ol kişilär özgä yarı bargıy edilär turmaga, äğbät, keräk yıxöv yasalgay ol ayılğan çığışlarından, xaysı ki ol yıxövgä beril(123v / 278v)gändir.* (TB, s. 147, 123r/278r)
- *Egär xaysı biylär tamğa tutsalar, özgä türlü xılı x bilä tamğanı alma bolmaslar, tek alay, neçik xanlıxtan xoyulgandır.* (TB, s. 149, 125r/280r)
- *Könülük bu türlü körgüziyir da belgili törä yanına barçasına bolma x keräk, ki kendi yarğuçı ni bir däviniñ yarğusun etmä bolmastır, bolup kendi yalgız, ale kendiniñ töräsinä ermeniniñ bolgay 12 tañlangan igi xartlar, ki ermeni töräsin igi bilgäylär.* (TB, s. 157, 135r/290r)
- *A bu opravalar barça burungi törädä bolma x keräk, egär yerli bolsun, egär xona x, burungi törädä nemä dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nemä arttırma bolmas.* (TB, s. 180, 152r/307r)
- *Öçäşmä xı ajdahanıñ çağır alarnıñ, yüräklänmä xı ijniñ çaräsiz sağayma bolmaz.* (QP, s. 28, 91v)

Bu forma yönelik kimi örneklerde {-ma/-me} fiilden isim yapım ekleri ve onun {-ğa/-gä} yönelme hâli ekiyle genişlemiş versiyonlarından müteşekkil ana fiillerle *bol-* yardımcı fiilinden oluşmuş yüklem yer değiştirmiştir. Pritsak'ın³¹ Ermeni Kıpçakçası'nın Türkçeden sapan özellikleri hakkında yüklem yerinin serbest oluşuna dair verdiği bilgi bu örnekleri destekler niteliktedir. Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

³¹ AKALIN, Mehmet, Tarihî Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998, s. 128

- *Da anjar xarşı oğulları bolmas bolma, ne ol nemä oğullarga nemä ziyan etmägäy.* (TB, s. 80, 60V/215V)
- *Kimesä kimesäniñ atın üškürtkäy tibinä, kläp alay, ki üsnä olturgan kişini xorxup salgay, da ol olturgan kişi, yıxılıp attan, ölgäy, anıñ kibik iş yargusu özgä türlü bolmas bolma, tek alay, neçik öldürgän kişiniñ başı üçün.* (TB, s. 142, 118r/273r)
- *Anıñkibik borç e[y]äsi antsız bolmas bolma, xayısı ki anıñkibik povodniy yan anjar inanma klämägäy, anıñ üçün keräk ant bilä tügällägäy.* (TB, s. 179, 151r/306r)
- *Bu ant işi özgä türlü bolmas bolmaga.* (TB, s. 173, 146v/301v)
- *Yasaχ, ni tamğa bolmas xoyulmaga özgä kimesädän, tek xanlardan ya keñäşindän.* (TB, s. 149, 125r/280r)

5. 2. 4. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Harezm dönemiyle birlikte tarih sahnesine çıkan ve Kıpçak döneminde kullanım sıklığı açısından belirli bir yoğunluğa ulaşan *al-* yardımcı fiili bu dönemde kullanılan iktidarî fiillerden biri olarak önem arz etmektedir. Dönemi temsil eden eserlerden elde edilen örnekler incelendiğinde bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerde kullanılmadığı; olumsuz ifadelerde ise *bil-* yardımcı fiili ile paralel olarak ilerlediği belirlenmiştir. Harezm Türkçesinde bu yardımcı fiilin olumlu ifadelerdeki kullanımına yönelik iki örneğin tespit edilmiş olması; Kıpçak dönemi olumlu ifadelerde hiçbir örneğe tesadüf edilmemiş olması açısından Harezm döneminden farklı kılar. *Al-* yardımcı fiilinin kimi örneklerde kendisinden önceki zarf-fiil eki ile birleşerek ekleşmesi söz konusu iken; kimi örneklerde bu yardımcı fiilin müstakil olarak kullanımının devam edişi belirtilmesi gereken bir diğer husustur. Bütün bunlarla birlikte Ermeni Kıpçakçasını yansıtan eserlerden *Armenian Qypchaq Psalter* adlı eserde *al-* yardımcı fiilinin yalnızca *kör-* ana fiili ile birlikte kullanımı ve bu yardımcı fiilin Kıpçak dönemi temsil eden ve tarafımızca incelenen bütün eserlerde

kendisinden önce yalnızca {-a/-e} zarf-fiil ekini alması da dikkatleri çekmektedir.

Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumda {-a/-e} zarf-fiil eki ile öbekleşmiş ana fiilin ardından zaman/kip ve şahıs ekleriyle birlikte gelen *a/-*, dönemin olumsuz yeterlilik fiili formlarından birini oluşturmaktadır. Tespit edilen kimi örneklerde ise bu yardımcı fiil, ardından gelen fiilden isim yapım ekleriyle isimleşmiştir.

A/- yardımcı fiilinin yukarıda sözü edilen kullanımlarına yönelik örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *şî'r (3) özinden müdde 'î ğayrın köre **almas** (4) közine kibr çün bağlap-turur yol (5) anıñ kim körmege haq-nı közi bar (6) özi-ni cümle-den 'aciz körer ol* (GT, s. 52, 106/3)
- *yā bir esîrni ħalāş ite **almas** pes bizim ebnā-'i cinsimiz (5) alar mertebe-si bilen kaçan tiñğ bolğay körmes* (GT, s. 152, 305/4)
- *şî'r (3) düşmen seni körüben iygü 'amel içinde (4) da'vî kuşun tuta **almas** kurup bahāne ağın (5) barbať üni niçe kim hoş müstaķīm bolsa (6) muṭrib ilin uzatıp burmas anıñ kulağın* (GT, s. 62, 126/4)
- *Ol ilan boyına iamanlich etfe ğanina ete **almas**.* (CC, s. 122, 63^r-34)

(Ol ilan boyına yamanlıh etse canına ete almaz: Yılan vücuduna zarar verebilir (ama) canına veremez.)

- *Kaçan fāris bu ħāl üzere mağlūb (6) bolsa bes kılıçı birle ħiç 'amel kıla**almas** bel-kim kılıçı (7) ilindin tüşgey* (MG, s. 74, 93b/6)
- *Nekim iolbar koctage chan ıcta bar **almaǵbis** tengeri kattında.* (CC, s. 120, 62^r-28)

(Köktegi hanlıkta baralmaz-biz tengeri kattında: Gökteki hanlıkta Allah önüne çıkamayız.)

- *Kim hrî ftoz tøkvt jøvp kulunî **tıyalman** yaşımnı.* (CC, s. 139, 75^r-1)

(Tıyalman yaşımını: Gözyaşlarımı tutamam.)

- Oğulları könü da xardaşları atanıñ (1) da atasınıñ ornun **tutalmaslar** (2) ol yañılğanına körä ağır. (TB, s. 84, 63v/218v)
- Egär ermeni ermenini ayblasa, aytıp, ki sen dinsizsen da inamsız, da **yetkirälmägäy** anı anar utru, ol çaxta yarguçılar ötläş ögütlänmäx keräk neçik yaman aytuçı olturmax bilä da curum bilä. (TB, s. 124, 100v/255v)
- Biy tergär artarnı da yazıxlını, kim sövär yazıxını, **körälmäz** boyun kensiniñ. (QP, s. 5, 13v)
- Ölümü yazıxlınıñ yamandır, evet kim ki **körälmädi** artarnı, poşuman bolgay. (QP, s. 16, 51v)
- Bañ duşmanlarımni, ki köp boldular, körälmämäx, ki boş **körälmädilär** meni. (QP, s. 12, 37r)
- Körälmägänläriñni **körälmädim** da üsnä duşmanlarıñniñ oprandım. Körälmämäx bilä tügäl körälmädim alarnı, boldular maña duşman. (QP, s.80, 241r)
- egär kimesä otun çapkanda balta bilä, da balta tüşkiy edi sapından da kişi öldürgäy, kim dä bolsa, albo kimesä taş bilä ya ağaç bilä [atsa], dağın egär kimesä yemişli teräk üsnä ağaç bilä atsa ya taş bilä da kişini öldürgäy, ya usta şäğertin öldürgäy körminçä, ya ata oğlun, ya biy xulun, ya biçä xuluçısıñ, ya xardaş xardaşnı, ya bir kimsä özgäni klämiyin öldürsä, ya ne tür[lü] iş bilä ayılğan, ya atlar arabanı alıp xaçkanda **tıyalma** bolmasa da kişini öldürsä, ya kiyikkä çıxkanda kiyikçilär da Oñ atkaylar kiyikkä ormanda ya tüzdä ol sağış bilä, ki kiyikni urgay, da ol oñ, ki kiyikniñ üsnä atıldı, da kişini öldürgäy, anıñkibik öldürmäx kişini klämiyin öldürmäxlärdir. (TB, s. 143, 119v/274v)
- 2-inçi, ki ol biliklikni, ki tarbiyatımızdan bar edi, yamanlıx söndürdü, da tügäl yaratılğan adämini yarımduñ etti, da sövüknü u şağavatnı **körälmäsizlik** xapanel etti. (TB, s. 21, 5v/160v)
- xutxargay meni Biy duşmanlarımdan menim xuvatlılardan da **körälmägänlärimdän** menim, zerä xuvatlı boldular mendän. (QP, s. 8, 21r)

- *Duşmanlarımni sürülgän ettiñ da **körälmägänlärimni** tas ettiñ.* (QP, s. 8, 23r)
- *Tapulgay xoluñ seniñ üstünä duşmanlarıñniñ, da oñuñ tapkay barça **körälmägänläriñni** seniñ.* (QP, s. 10, 30r)
- *Bağ duşmanlarımni, ki köp boldular, **körälmämäx**, ki boş körälmädilär meni.* (QP, s. 12, 37r)
- *Körälmädim men yıyının yamanlarıñ, da dinsizlär bilä men olturmadım.* (QP, s. 13, 37v)
- *Ustatlıx etti alnına anıñ tapma töräsizlikni da **körälmämägä** anı.* (QP, s. 17, 55r)
- *Yoğsa sen xutxarıyrsen bizni duşmanlarımızdan bizim da **körälmägänlärni** bizni uyatlı ettiñ.* (QP, s. 23, 71v)
- *Unutma avazın hörmätlägänläriñ seniñ, öktämliki **körälmägän** kötürülgäy här sahat.* (QP, s. 41, 127v)
- *Tölädilär maña yamanlıx ornuna yağşılıxniñ, **körälmämäx** ornuna sövükümnüñ menim.* (QP, s. 62, 194v)
- ***Körälmägänläriñni** körälmädim da üsnä duşmanlarıñniñ oprandım. **Körälmämäx** bilä tügäl körälmädim alarnı, boldular maña duşman.* (QP, s.80, 241r)

5. 2. 5. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Kıpçak döneminde olumlu ifadelerde olduğu gibi olumsuz ifadelerde de; yardımcı fiillerden müteşekkil yeterlilik formlarından farklı kurulumlara sahip olup imkân, ihtimal ya da iktidar anlamı içeren ve bu başlık altında değerlendirilebilecek olan yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar hakkında bilgi vermeden önce eldeki örneklerin azlığı nedeniyle bu başlık altında değerlendirilen ve daha önce seyrek de olsa gerek Karahanlı³² gerekse Harezm³³ döneminde tesadüf edilen {-p} *bol-* yapısından söz edilecektir. Günümüzde bu formun bazı lehçelerde imkân ya da imkânsızlık anlamlarını ifade edişte kullanımı; döneme ait eserlerden yalnızca *Gülistan*

³² Krş.: Karahanlı Dönemi 3. 1. 4. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar, s. 45

³³ Krş.: Harezm Dönemi 4. 1. 4. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar, s. 66

Tercümesi'nde tespit edilen bu örneklerin önemini arttırmaktadır. Bu kullanıma örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Mununḡ bigin ittifaḡ (2) nādir tüşer daḡı nādir bilen ḡukm itip **bolmas** zinhār (3) bu ṭama´-ge tüşmegil daḡı bu işke ḡariş bolmaḡıl.* (GT, s. 104, 209/2)
- *Şi´r (5) kılip tevbe ḡutulmaḡ-ḡa bolur tenḡri ´azābından (6) velīkin bu ḡalāyık-nıḡ tilinden ḡurtulup **bolmas**.* (GT, s. 61, 124/6)

Bu başlık altında incelenebilecek bir diğer form Harezmi Dönemi eserlerinden *Nehcū'l-Ferādīs*³⁴ te tespit edilen; olumlu manada imkân ve ihtimal anlamları barındırmasına rağmen aldığı {-ma} olumsuzluk ekiyle bu başlık altında değerlendirilen *bolmasun kim* yapısıdır. Tespit edilen örnekler incelendiğinde bu yapının “olabilir mi?”, “muhtemel mi?” anlamlarını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu kullanıma ait örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bu kārvān içinde bir cehān körgeḡ iski (5) kişi bar idi ayttı ay yārān-lar **bolmasun kim** (6) bu bedreḡa ol oḡrı-lardan bolḡay* (GT, s. 101, 204/5)
- *Ḥaḡ ta´ālā ni´metiniḡ (3) şükrin yirine kitürgil daḡı munḡa cefā-nı aḡḡa (4) revā körmegil **bolmasun kim** taḡḡ bile ḡıyāmat maḡşerinde (5) ol sen-den yaḡşı bolḡay daḡı sen uyulḡay-sen* (GT, s. 147, 295/4)

³⁴ Krş.: Harezmi Dönemi 4. 2. 7. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar, s. 82

ALTINCI BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE YETERLİLİK FİİLİ

Çağatay Türkçesinde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla dönemin dil ve şekil hususiyetlerini yansıtan *Bâbü'r Dîvânı*, *Şiban Han Dîvânı* ve *Mecâlisü'n-Nefâyis* adlı eserler taranmıştır. Bu eserlerden elde edilen örneklerde daha önceki dönemlerde karşılaşılan ve yeterlilik anlamı ihtiva eden yardımcı fiillerin tümüne kullanım sıklığı açısından farklı yoğunluklarda tesadüf edilmiştir. Köktürk döneminden itibaren yeterlilik fiili olarak kullanılan ve Karahanlı döneminde *bil-* yardımcı fiilinin ortaya çıkışıyla kullanımdan düşen *u-* fiiline bu dönemde yalnızca iki örnekte rastlanmış olup bu örnekler olumsuz ifadelerde yer almaktadır. Eckmann, Çağataycayı Orta Asya İslâm-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca fonetik ve morfolojik hususiyetleri sıralarken 25. maddede *u-ma-* ile yapılan iktidarsızlık şeklinin (*qıl-u-maz* 'kılamaz') kesin olarak kalkması ve {-a/-e}, {-y} *al-ma-/bil-me-* terkinin umumileşmesi hususundan bahseder (Eckmann, 2003: 144). *U-* fiiline yönelik tespit edilen bu iki örnek yeterlilik fiilinin en arkaik formunun bu dönemde nadir de olsa kullanıldığını ispatlaması açısından önem arz etmektedir.

Karahanlı döneminden itibaren gerek olumlu gerekse olumsuz ifadelerde yeterlilik/yetmezlik fiili olarak ana fiil ile öbekleşmiş {-a/-e}, {-u/-ü} zarf-fiil eklerine müteakiben kullanılan *bil-* yardımcı fiili bu dönemde her iki ifade tarzı için kullanılmaya devam etmiştir. Dönemi temsil eden eserlerden yalnızca *Şiban Han Dîvânı*'nda izine rastlanan *bil-* yardımcı fiiline yönelik elde edilen örnekler incelendiğinde bu fiilin {-a/-e} ve {-y} zarf-fiil eklerinin ardından geldiği; {-u/-ü} zarf-fiil eklerinin ise bu dönemde bu yardımcı fiil ile yapılmış yeterlilik terkiplerinde kullanılmadığı tespit edilmiştir. *Şiban Han Dîvânı*'nda her iki ifade tarzı için bu kullanıma yönelik örnekler yer alsa da Eckmann {-a/-e} zarf-fiili ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiilinin bu dönemde imkânsızlığa işaret etmek için yalnızca olumsuz şekli ile kullanıldığını ifade etmektedir (Eckmann, 2012: 115). Eldeki verilerden yola

çıkarak bu fiilin Çağatay döneminde ekleşmeden müstakil olarak kullanımı belirtilmesi gereken bir diğer husustur.

İlk defa Harezmi döneminde olumsuz ifadelerdeki kullanımıyla izine rastlanan *a/-* yardımcı fiili ve ihtiva ettiği yeterlilik anlamı Çağatay döneminde de kendisini aynı fonksiyonla göstermeye devam etmiştir. Harezmi ve Kıpçak dönemlerinde yalnızca olumsuz ifadelerde kullanılan bu yardımcı fiilin bu dönemde olumlu ifadelerde de kullanımı belirtilmesi gereken ve dönemi diğer dönemlerden farklı kılan önemli bir husustur. Eldeki örneklerden yola çıkarak bu yardımcı fiilin ekleşmemiş müstakil kullanımının tespiti de önem arz eden bir diğer nokta olarak belirtilmelidir.

Uygur döneminden itibaren kendisinden önce yer alan kimi eklerle oluşturduğu terkipler neticesinde yeterlilik fiili olarak kullanılan *bol/-* yardımcı fiilinin izlerine bu dönemde de rastlanmaktadır. Harezmi ve Kıpçak dönemlerinde de tesadüf edilen *bolğay ki*, *bolğay kim*, *bolğay mu kim* gibi kalıplaşmış yapılarla elde edilen ihtimal anlamı bu dönemde de varlığını sürdürmektedir. Eckmann *bol/-* yardımcı fiilinin {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelerek iktidar veya nadiren olabilirlik gösterdiğini; bu fonksiyonun oluşmasında {-p} gerundiumu ile {-se/-sa} şart çekiminin *bol/-* yardımcı fiili ile daha sık kullanıldığını ifade eder (Eckmann, 2012: 115). Tarafımızca incelenen daha önceki dönemlerde de karşılaştığımız {-p} *bol/-* yapısı ve olumsuz ifadelerdeki imkânsızlık anlamına yönelik; incelenen eserlerde tek bir örnek tespit edilmiş olsa da bu yardımcı fiilin gerek {-p} ve gerekse diğer eklerle oluşturduğu terkiplerin Çağatay döneminde iktidar ve imkân anlamları ihtiva eden bir form olarak kullanımı bilinmektedir.

“Harezmi Türkçesinin devamı niteliğindeki Çağatay Türkçesinde ise, *bol/-* yardımcı fiili yine {-A} *bol/-*, {-sA} *bol/-*, {-p} *bol/-* biçiminde olumlu ve olumsuz anlamda iktidar ve imkân ifade eden bir tasvir yardımcı fiili olarak kullanılır. {-A} zarf-fiil eki ile oluşturulan {-A} *bol/-* biçimindeki kullanım Çağataycada iktidar

ifade etmekle birlikte, seyrek olarak olabilirlik de anlatabilir” (Tanç, 2009: 86).

Bu aşamaya kadar yukarıda sözü edilen Çağatay döneminin yeterlilik fiili formları; olumlu ve olumsuz ifadelerdeki kullanımlarına göre kategorize edilerek farklı başlıklar altında aşağıda incelenecektir.

6. 1. Olumlu İfadelerde Yeterlilik Fiili:

6. 1. 1. Ana fiil + {-a/-e} zarf-fiil eki + bil- + zam/kip + şahıs eki:

İncelediğimiz Çağatay dönemi eserlerinden yalnızca *Şiban Han Dîvânı*’nda olumlu ifadelerde iktidarî yardımcı fiil olarak kullanılan *bil-*, Karahanlı döneminden itibaren edinmiş olduğu fonksiyonu bu dönemde de sürdürmektedir. Tespit edilen örnekler incelendiğinde *bil-* yardımcı fiilinin ekleşmeden müstakil olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulum diğer dönemlerdeki formlarla mukayese edildiğinde *bil-* yardımcı fiilinin kendisinden önce yalnızca {-a/-e} zarf-fiil ekini alması ve {-u/-ü} zarf-fiil ekine tesadüf edilmemesi farklılık arz eden bir husus olarak belirtilmelidir. Eckmann, {-a} zarf-fiil eki ile yapılan birleşik fiillerden *bil-*’in olumlu ifadelerde nadir olarak kullanıldığını ve olabilirlik anlamı taşıdığını ifade etmektedir (Eckmann, 2003: 98).

Yukarıdaki formülde de belirtildiği gibi ana fiille öbekleşmiş {-a/-e} zarf-fiil eklerinin ardından gelen *bil-*, kendisinden sonra aldığı zaman/kip ve şahıs ekleriyle dönemin yeterlilik formlarından birini oluşturmaktadır.

Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Her kiçe eşkim töküldi ol moğul-çîñ hecrîde / Katre birle dānelerni kim kıla **bilgey** hisāb* (ŞHD, s. 92, 22b-12)
- *Şüküfte boldı köñgöl süsen açğıl imdi zebān / Ne yañğlığ iş kıla **bilgey** bu hecr tūnini beyān* (ŞHD, s. 211, 120a-2)
- *Şibānî dilberi hüşnin ne yañğlığ vaşf ite **bilgey** / Kızıl yāķūt içindedür muraşşa‘la‘l ara tüzgen* (ŞHD, s. 224, 130a-a)

6. 1. 2. Ana fiil + {-a/-e/-y} zarf-fiil eki + al- + zam/kip + şahıs eki:

İktidarî yardımcı fiil olarak ilk defa Harezmi döneminde olumsuz ifadelerdeki kullanımına tesadüf edilen *al-* yardımcı fiili; Kıpçak döneminde de bu fonksiyonunu devam ettirmiş ve yine yalnızca olumsuz ifadelerde kullanılmıştır. Çağatay dönemine geldiğimizde dönemi temsil eden eserlerden elde edilen örneklerle bu yardımcı fiil ve yeterlilik fonksiyonunun kullanım alanının genişlediği ve olumlu ifadelerde de bu fiilin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kıpçak döneminde bu yardımcı fiilin gerek eklenmiş gerekse müstakil olarak kullanımına yönelik var olan ikilik; bu dönemde olumlu ifadelerde tek şekilli olarak devam etmekte ve *al-* yardımcı fiili eklenmeden müstakil olarak kullanılmaktadır.

Yukarıdaki kurulumda *al-* yardımcı fiili kendisinden önce gelen ana fiildeki son sesin ünlü ya da ünsüz olma özelliğine göre {-a/-e} veya {-y} zarf-fiil eklerine müteakiben gelir. Kendisinden sonra aldığı zaman/kip ve şahıs ekleriyle kurulumu tamamlayan *al-*; dönemin olumlu ifadelerde kullanılan yeterlilik fiili formlarından birini oluşturmaktadır.

Bu kurulumda örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Lebîñg ger birmese būsî niçük cān ilte **algay** min* / Bu yolda kim ‘adem şahrāsığa imdi revān boldum. (BD, s. 126, 15–2)
- *Ma‘lūm imes ki yir tapa **algay min***. (BD, s. 263, 331-2)
- *Pes nazm ‘ilmi kâyilleri ve şî‘r fenni kāmilleri kim dekāyık dürr-i pākiniñg baħr-i ‘ummānı ve me‘ānî la‘l-i āteş-nākiniñg kānı bola **algaylar**, bes ‘azîz-i ħayl ve şerîf-i kavm bolğaylar*. (MN, s. 4, 7)
- *Fi‘l-cümle kitābet hem kıla **alur** irdi*. (MN, s. 55, 22)
- *Barça ħūbluklarda Seyyid Kurāze’niñg ‘adīli / bola **alur**, belki artuğrak*. (MN, s. 86, 23)
- *Kitābetkına hem kıla **alur** ki vech-i ma‘āş ħāşıl kılgay*. (MN, s. 113, 27)
- *Ve şî‘ride vezn ve kâfiye ve redifka muḳayyed imes ise mu‘āf bola **alur***. (MN, s. 139, 18)

- *Bola **alur** kim bu hem aḥvālınınḡ setr ü kitmānı üçün melāmetni ihtiyar kılmiş bolḡay.* (MN, s. 142, 19)
- *Öz favrıda ‘azmeti andın artuḡ bola **alur** irdi kim öksük yoḡ, ammā āṣārı anḡa ḡalmadı.* (MN, s. 172, 18)
- *Kiṣi atası bābıda andaḡ ki her niḡe ta‘rīf ve vaṣf itse, tamām ḡıla almas, anınḡ bābıda ‘aks vāḡi‘dir; / egerḡi burun birev mu‘ammāḡına ayta **alur** irdi, ol daḡı imdi, yoḡḡarıḡı mu‘ammāyī dik, andın hem ‘aridür.* (MN, s. 175, 14)
- *Ve bir ḡarn bola bardı kim istiḡlāl bile emāret ve istiḡrār bile pādīṣāhıḡa niyābet ḡıladur kim hīḡ kiṣi andın bir nā-mülāyim nime kim mūcib-i i‘tirāḡ bola **alḡay**, naḡl ḡılmaydur, bā-vücūd-i bu Big‘ninḡ sipāhılıḡda celādet ve bahādurluḡın her kiṣi kim tanır, müsellemtutar.* (MN, s. 177, 3)
- *Yıl başıda taḡvīm istiḡrāc ḡılıp bir vesīle bile ṣāyed Mīrzā‘nınḡ mubārek didārın köre **alḡay-min**, dip iṣikke ḡılıp ṣudūrnu vāsıta ḡılıp anı ma‘zūr körgüzüp taḡvīmın ‘arḡ ḡılıpturlar.* (MN, s. 192, 27)
- *Mekke ziyāreti ṣerefiḡa müṣerref boldı, ammā be-ḡāyet müstaḡnī kiṣi irdi, bola **alur kim** faḡr istiḡnāsıdın irken bolḡay.* (MN, s. 197, 14)
- *Bil niteḡ kizley **alur-min** ‘iṣḡ sırrın il ara / Ol cevāhir ḡırmenindin anḡa toldı maḡzenim* (ŞHD, s. 196, 107b-13)
- *Ve taḡı sebeb-i maḡṣūd iṣāret-i Ḥudāydın bir bendesige ma‘rifet deryāsıdın tekellüm maḡharı zuḡūr ḡılsa bu za‘īf cisminde neteg saklay **alur** ḡayb ‘āleminden türlüḡ türlüḡ ḡaberler aytur.* (ŞHD, s. 128, 51a-12)
- *Bes faḡīr ‘iṣḡ otıda köyse su suḡa ḡitse havā havāḡa ḡitse toprak toprakḡa ḡilse ‘iṣḡnıḡ ḡalabalıḡ deryāsıḡa tüṣüp ḡav-vāṣlıḡ ḡılsa Ḥaḡ Ta‘ālānıḡ bārān-ı raḡmetidin feyḡ tigse bīkerān deryādın ve bī-nihāyet gencdın yüklegen mürvārid dānelerni la‘l ve cevāhirni öz havṣalasige köre yüklegen faḡīr neteg kizley **alur**.* (ŞHD, s. 274, 167b-13)
- *Neteg tüz alḡay-min ḡaddimni ṣiken bile / Ne tinḡ ola **alḡay-min** baḡrımda tiken bile* (ŞHD, s. 260, 156b-6,7)

6. 1. 3. Olumlu İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Yeterlilik fiilinin tarihî Türk lehçelerindeki formlarına ilişkin yapılan bu çalışmada; yeterlilik oluşumuna yönelik genel temayülün ana fiille öbekleşmiş kimi zarf-fiil eklerinin ardından gelen *u-*, *bil-*, *bol-* ve *al-* yardımcı fiillerinden müteşekkil olduğu söylenebilir. Çağatay dönemine kadar incelenen diğer tüm dönemlerde bu genel temayülün dışında olan yapılar olumlu ve olumsuz ifadelerdeki kullanım alanına göre “Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelenmiştir. Zaman zaman ise yalnızca bir ya da iki örnekle desteklenebilen ve yeterlilik anlamı barındıran farklı formlar da bu başlık altında ele alınmıştır. Çağatay döneminde de bu yapılar bu başlık altında değerlendirilmeye devam edecektir.

Dönemi temsil eden eserlerden elde edilen örnekler aracılığıyla Harezmi ve Kıpçak döneminde de karşılaştığımız *bol-* yardımcı fiilinden oluşan bazı kalıplaşmış yapılar ile bu yapıların taşıdığı ihtimal anlamı üzerinde durulacaktır. Tespit edilen örneklerde *bol-* yardımcı fiilinin {-ğay/-gey} gelecek zaman eki ve *ki/kim* bağlama edatları ile oluşturduğu *bolğay ki*, *bolğay kim* yapıları ve bu yapıların kimi örneklerde {-mu} soru ekiyle genişletilmiş *bolğay mu kim*, *bolğay mu* şeklindeki versiyonları yer almaktadır. Bu yapılara Harezmi ve Kıpçak dönemlerinde de tesadüf edilmiş olmasına rağmen; Çağatay döneminde tek bir örnekte tespit edilen *bola mı ki* yapısı ihtimal anlamı taşıyan farklı bir tür olarak dikkat çekmektedir.

Yukarıda ifade edilen kullanımlara yönelik örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Bu meh-veşlerğa könglünğ birmegil kim asray almaslar / Köngülñi asrağıl **bolğay ki** bir dil-dār tapğay sin* (BD, s. 177, 99-5)
- *Ma’sūḳ iştiyāqıdın ḥayāl kılmış **bolğay kim** anı körgeç fiğānı cāndın burun çıkğay / ve cānı ḥod reşkdin fiğāndın burun çıkğanı ğarīb edā tapıpdur.* (MN, s. 229, 9)
- *Yā Rab ol kün şūm ṭālī’din maṇğa **bolğay mu kim** / ānıma ārām ol ārām-ı cāndın körge min* (BD, s. 133, 25-3)

- *İkki mışrā` arasında rabṭ cihetidin bir lafzī ki kirek irdi, faḫīr aṅḡa didim ki bu nev` yaḥşırak **bolḡay mu kim***: (MN, s. 64, 8)
- *Çıkısa kuyaş felekke sin atқа çıkқанıṅ dik / **Bolḡay mu** ol sininḡ dik ol perr-i tevseninḡ dik* (BD, s. 153, 59-1)
- *Tükenip şarāb-ı şafī tūpide ҡalıp turur lāy / **Bola mı ki** kılsa mecnūn diyelim bolum bola lāy* (ŞHD, s. 270, 164b-7)

Eckmann, geniş zamanın hikâyesinden sonra getirilmiş *bolgay* “olacak” kelimesinin cümleye tahmin ifadeli bir anlam yüklediğini ifade etmektedir (Eckmann, 2012: 133). Dönemi temsil eden eserlerden *bol-* yardımcı fiilinin bu kullanımına uygun nitelikte örnek tespit edilememiştir.

Bu başlık altında incelenebilecek olmasına karşın incelenen dönem eserlerinde örnek tespit edilememesi nedeniyle delillendiremediğimiz; fakat farklı kaynaklarda varlığından söz edilen yapılar da mevcuttur.³⁵ Bu yapılara yönelik bilgi Çağatay döneminde kullanılan yeterlilik fiili formlarına ilişkin ilk olarak verilen genel hikâyede yer almaktadır.³⁶

6. 2. Olumsuz İfadelerde Yeterlilik Fiili:

6. 2. 1. Ana fiil + zarf-fiil ekiyle birleşme neticesinde ekleşmiş {-u-} + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Karahanlı döneminde kendisinden önceki zarf-fiil ekiyle birleşerek ekleşmiş ve {-u-} görünümüne bürünmüş *u-* yardımcı fiili kazandığı yeni görünümüyle bu dönemden itibaren genellikle olumsuz ifadelerde kullanılmaya başlamış ve kullanım sıklığı açısından azalan bir eğri grafiğine sahip olmuştur. Gerek Harezmi gerekse Kıpçak döneminde tek tük tesadüf edilen yeterlilik fiilinin bu formu Çağatay döneminde yalnızca iki örnekte tespit edilmiştir.

³⁵ Tanç, Mustafa, “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi [2009] Güz-2005, S: 19, s. 81-101

³⁶ Krş.: 6. Çağatay Türkçesinde Yeterlilik Fiili, s. 104

Yukarıdaki başlıkta formüle edilmeye çalışılan kurulumu ait tespit edilen örneklerde *u-* yardımcı fiilinin {-ama-} ve {-ıma-} şekillerinde bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Bu durumda {-uma-} yardımcı fiilinin bazı ses merhaleleri geçirdiği sonucuna ulaşmak zor olmayacaktır. Korkmaz, {-uma-} yardımcı fiilinin geçirdiği bu merhaleleri sıralarken; bunların kullanıldığı devirler ve eserler bakımından bir tarih sırasına sokulmasının mümkün olamayacağını ifade eder. Korkmaz'a göre {-uma-} yardımcı fiilinin geçirdiği ses merhaleleri aşağıda yer almaktadır:

- 1- *Kutadgu Bilig*'de görüldüğü gibi, yardımcı fiilin esas fiil ile kaynaşmış ve ekleşmiş olarak kullanılmakta devam ettiği merhale.
- 2- {-u/-ü} zarf-fiil eklerinin, eklendiği fiillerin ünlü benzeşmesi kaidesine uyarak düzleşip {-ı/-i} şekillerine geçmiş olduğu merhale.
- 3- {-ı/-i} zarf-fiil eklerinin genişleyerek {-a/-e} şekline geçiş merhalesi.
(Korkmaz, 1959: 113-114)

Çağatay dönemine ait incelenen eserlerden tespit edilen örneklerde {-uma-} yardımcı fiilinin iki farklı görünümünün bulunması yukarıda sözü edilen merhaleleri desteklemesi açısından önem arz etmektedir.

Menges, yukarıda sözü edilen olumsuz {-ama-} görünümünü; yeterliliği ifade etmede kullanılan bir başka form *al-* ile bağdaştırır ve Osmanlıcada *alma-* yardımcı fiilinin Kazakçada olduğu gibi temel fiildeki ses uyumuna tam olarak uyduğunu; buna ilaveten kökündeki {-l-} konsanantının da kesin bir şekilde düştüğünü ifade eder: gäl-ä-mä-dim, gül-ä-mä-dim < gäl-ä-al-ma-dım, gül-ä-al-ma-dım. Bundan ötürü Osmanlıcanın pek çok gramerinde bu terkinin {-ama}/{-ämä} şeklinde yetersizliğe ad olarak verildiğini belirtir. Menges, bu çalışmanın devamında Orhun ve Eski Uygurcada *al-ma-*1ı fiil teşkillerinin henüz mevcut olmadığını fakat bunun yerine *u-ma-* formunun olduğunu ifade ederken; {-ama}/{-ämä} ekinin aslının *al-ma-* veya *u-ma-* yardımcı fiillerinden hangisine dayandırılacağını açık olmadığını belirtir (Menges'den aktaran Bacanlı, 2002: 622-623).

Yukarıda sözü geçen {-uma-} yapısının farklı görünümlerine ilişkin kullanımlar aşağıda yer almaktadır:

- *Hiç nimesin bulardın **ayamas** irdi.* (MN, s. 38, 1)
- *Şu‘be-bāzın kılmayın kılduğ bu dünyā ‘ayşını / Uşmuṅga kim **aldanımas** bolsa Sulṭān Sencerī*(ŞHD, s. 292, 179a-13)

6. 2. 2. Ana fiil + {-a/-e/-y} zarf-fiil eki + bil- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

Çağatay dönemi eserlerinden yalnızca *Şiban Han Dîvânı*’nda tespit edilen örneklerde *bil-* yardımcı fiili ekleşmemiş ve müstakil olarak kullanılmıştır. Eckmann, {-a} zarf-fiil ekiyle yapılan birleşik fiiller içerisinde *bil-*’in nadiren olabilirlik gösterdiğini ifade ederken; yaygın olan kullanım şeklinin imkânsızlık olduğunu belirtir (Eckmann, 2003: 98).

Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumda *bil-* yardımcı fiili kendisinden önceki ana fiilin ünlü ya da ünsüz harfle bitmiş olma özelliğine göre {-a/-e/-y} zarf-fiil eklerinden birini alır. Kendisinden sonra gelen zaman/kip, olumsuzluk ve şahıs ekleriyle kurulumu tamamlayan *bil-*; dönemin olumsuz ifadelerde kullanılan yeterlilik formlarından birini oluşturur.

Bu kullanıma uygun nitelikteki örnekler aşağıda yer almaktadır:

- *Nîk köre **bilmen** vişālinṅni perişān zūlf ara / Sūdı ne bolḡay bu cāṅga körmese ḡayvān ara* (ŞHD, s. 74, 9a-5)
- *Yaşura **bilmen** bu ‘ışknıṅg sırrını min il ara / Köz yaşım fāş itti ‘ışkıım il ara hem çāk-i ceyb* (ŞHD, s. 88, 19b- 4)
- *Anıṅg ‘anber saçına hiç tünni oḡsata **bilmen** / Yüziniṅg ayı dig şubḡ-ı sa‘ādet bolmaḡay şādık* (ŞHD, s. 162, 80a-5)
- *Her kişi kim hażm iter bolsa uşol içsün şarāb / Hażm ite **bilmes** şūfī andın körer bil ki kuşūr* (ŞHD, s. 112, 38b-13)
- *Şibānḡa eser ‘ışk kıldıysa tura **bilmes** / ‘ışk sırrıdın şūfıḡa sözler tam-ı tam tum* (ŞHD, s. 194, 107a-9)

- *Muṣḥaf-ı ruḥsārınḡı her kim okuy **bilmes** idi / Min ezeldin uṣbu ḥaṭṭ-ı ʿışında kıldım ıṣtırāb* (ŞHD, s. 83, 15b- 6)

6. 2. 3. Ana fiil + {-a/-e/-i/-y} zarf-fiil eki + al- + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki:

İlk defa Harezmi döneminde olumsuz ifadelerdeki kullanımıyla yeterlilik fiili formlarından birini oluşturan *al-* yardımcı fiili; Çağatay döneminde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılarak kullanım alanını genişletmiştir. Dönemi temsil eden eserlerden elde edilen örnekler aracılığıyla bu yardımcı fiilin olumsuz ifadelerde hem müstakil hem de ekleşmiş olarak kullanımı, olumlu ifadelerdeki tek tip kullanımdan fark yaratması açısından önemlidir.

Yukarıda formüle edilmeye çalışılan kurulumda *al-* yardımcı fiili kendisinden önce var olan ana fiilin ünlü ya da ünsüz harfle bitiş özelliğine göre {-a/-e/-y} zarf-fiil eklerinden birini alır. Bu forma örnek teşkil eden cümlelerin yalnızca bir tanesinde ise *al-* fiilinin kendisinden önce {-i} zarf-fiil ekini aldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu örnek diğer örneklerle birlikte aşağıda verilecektir.

Al- yardımcı fiilinin olumsuz ifadelerdeki kullanımına yönelik belirtilmesi gereken bir diğer husus; {-ma} olumsuzluk ekinin dışında kendisine olumsuzluk anlamı katan {-mAy} zarf-fiil eki ile ilgilidir. Ercilasun, {-mAdın} zarf-fiil ekinin Çağatay Türkçesinde {-mAyın} veya {-mAy} şekline büründüğünü belirtirken; Eckmann, {-a} ve {-p} zarf-fiil eklerinin menfisi olarak bu zarf-fiil ekinin kullanıldığını ifade etmektedir (Ercilasun 2005: 431; Eckmann 2003: 97-98). Dönem eserlerinden elde ettiğimiz örneklerde bu zarf-fiil ekinin *al-* yardımcı fiili ile yaygın bir şekilde kullanılarak ana fiile yetmezlik/başarısızlık/imkânsızlık anlamları kattığı söylenebilir.

Al- yardımcı fiilinin olumsuz ifadelerdeki kullanımına yönelik aşağıda verilecek kimi örneklerde ise bu fiilin kimi fiilden isim yapım ekleriyle isimleşerek ana fiile yetmezlik/imkânsızlık/başarısızlık anlamları kattığı tespit edilmiştir.

A/- yardımcı fiilinin yukarıda sözü edilen tüm bu kullanımlarına örnek teşkil eden cümleler aşağıda yer almaktadır:

- *Ve andın sonıgra Hâfız merdūd bolup mülāzemet devletiğa müşerref bola **almadı**.* (MN, s. 8, 8)
- *Çün dānişmend ve ıstılāh bilür kişi irdi, hıç nime şābit kıla **almadılar**.* (MN, s. 10, 19)
- *Ve laḳve maraḳı bar irdi, andaḳ kim aḡzıdın su barur irdi ve ḡabṭ kıla **almas** irdi.* (MN, s. 17, 21)
- *Faḳırdin özge kişi anıñg şıride söz ayta **almas** irdi.* (MN, s. 65, 15)
- *Ve āḡır-i ‘ōmride redif-āfitāb şıri ayttı kim zaman şu‘arāsı barça tetebbu‘ kıldılar, hıç kaysı maṭla‘nı ança ayta **almadılar**.* (MN, s. 67, 27)
- *İl ṭa‘n u teṣnīidin Herīde tura **almadı**, ‘İrāk’ka bardı.* (MN, s. 81, 8)
- *Belā-yı ‘ışḳ ki her dem mañga cefāyīdür / Bu ‘ışḳdın kiçe **alman** ‘aceb belāyīdür.* (BD, s. 124, 11-1)
- *Ḳuyaşım her sarığa ‘azm kılsa zerreiḳalman / Ni üçün kim eger ayrılısam andın kün köre **alman*** (BD, s. 168, 85-1)
- *Siniñ sarı bardı köñgöl istep tapa **alman** / Siniñ sarı bargan ḳanı iy yār ni boldı.* (BD, s. 183, 111- 4)
- *Şı‘r ‘azmini kıldıñ min bara **almay** turup kaldım.* (BD, s. 312, 548-1)
- *Hicr şāmı elemidin ḳutula **almay** sin.* (BD, s. 170, 88-5)
- *Gül birle gül içre fark ite **almas** min.* (BD, s. 255, 298-3)
- *Ḳorāsān’da tura **almay** ‘İrāk’ka bardı, andın Mekke ve Medine ve Beytü’l-maḳdis ve köprek enbiyā ve meşāyih mezārātın yayak barıp ziyāret kıldı.* (MN, s. 85, 12)
- *Bā-vücūd-i ol kim atası bī-naẓīr kāse-gerdür ki ḡīnī yasar ve inisi andaḳ naḳş kıılır kim Ḳīn ve Hıṭāy’da kıla **almaslar**.* (MN, s. 92, 11)
- *Ḳoş-nüvīs yigitdür; bāz-güne ḡaṭnı andaḳ revān ve şāf bitir ki maḡall-i ta‘accübdür ve körmegen kişi inana **almas**.* (MN, s. 100, 4)
- *Özin levendlikḳa ḡabṭ kıla **almay**, yana öz işi kinige bardı.* (MN, s. 107, 16)

- *Şaṭrenḳa andaḳ maḡlūbdur kim bir ḥarīf iligide tüşse, ḥalāş bola **almas**.* (MN, s. 138, 5)
- *Faḳīr ḥod bu nev' güstāḥlıklar kıla **almas-min**, ammā Mīr'niṅ merkebin ol itke oḡşatıp-min kim aṅga bir meymūnnı mindürürler.* (MN, s. 147, 6)
- *Bā-vücūd-i bular, aṅga şehir şeyḥu'l-islāmıdın 'aceb zulm ötti kim hīç kişi gavrıga yite **almadı**.* (MN, s. 149, 20)
- *Öz zamānıda nesh-ta'lık ḥaṭṭın andaḳ bitidi kim hīç kişi taḳlīd kıla **almadı**, belki müşkil hergiz hem taḳlīd kılsa bolḡay.* (MN, s. 153, 20)
- *Özge feżāyili hem, ma'rifet-i taḳvīm dik, naḳḳāşlık dik bar, ammā 'ūd ve ḡıçek ve ḳobuznı 'aşıda ança kişi çala **almas**.* (MN, s. 158, 5)
- *Munda hem tura **almay** yene Semerḳand'ğa bardı.* (MN, s. 179, 15)
- *Ṭab' ehli ḳaşıda maṭ'ūndur muṅga kim ebyātınıṅ ma'nīsın sorsalar, bilmes, bilse hem ayta **almas**, ammā ol munı müsellemler tutmas.* (MN, s. 182, 17)
- *Bu ḥarfda Türk şu'arāsınıṅ melikü'l-kelāmları şī'r aytmaydurlar, belki ayta **almaydurlar**, tā aṅga ni yitkey ki bu muḳabelede kişi anı kitürgey, yā nisbet birgey.* (MN, s. 207, 7)
- *Barça ayttılar, ammā hīç ḳaysı ol Ḥazret'çe ayta **almadılar**.* (MN, s. 222, 19)
- *Çün iḳrār ḳılmadım, mubālağa bile soruldı, ol Ḥazret'ḳa çün rüşen bolup irdi, inkār kıla **almadım**.* (MN, s. 247, 10)
- *Subḥāna'llāh āferīn ol Şānī' şun'ıga kim bir şāḥib-i devletḳa munça ḥüsn-i ḥulḳ ve kemāl-i fażl u bülend-idrāk be ṭab' u zihni-pāk kerāmet ḳılıpdur ki bu efsānelerni yasap birevge bağlasalar, işitken kişi inana **almaḡay**, belki ca'lidür dip aytkuçınıṅ tekellümüga ḳulaḳ salmaḡay.* (MN, s. 248, 19)
- *Köṅḡülde şabrını min kızle **almadım** hergiz / Ki 'ışḳ anda ḳılıptur besi şikāf u meḡāk* (ŞHD, s. 174, 90b-9)
- *Tün ü künge oḡşata **alman** anıṅ zülf ü yüzün / Kim ḳuyaşğa köz ḳamar yüz lem'ası hicrān irür.* (ŞHD, s. 139, 59a-9)

- *Tilbe boldum yol tutuban sorgalı bir bir haber / Niçe sorsam tuya **alman** cennet ehlinin sorak* (ŞHD, s. 158, 77b-4)
- *Her hayālīng sırrını min sakla **alman** her kiçe / Uşbu sırdın asru yandım sırr-ı pinhān kayda-sin* (ŞHD, s. 232, 136a-8)
- *Bu cehl ilin salıp-min bara **alman** şeyhü'l-islāmğa / Naşib olsa ki körgey-biz bahār u būstān birle* (ŞHD, s. 269, 162b-5)
- *'Adl suyındın cihān bāğını gül-şen kılmışam / Her kişi kim gül-şenimni köre **almas** h̄ār irür* (ŞHD, s. 106, 33b-11)
- *Min saklay **alman** il ara cūş u hurūş-ı baḥr-i dil / Esrük kişi bolmas imiş her laḥza ḥum bigin ḥamūş* (ŞHD, s. 155, 74a-7)
- *Bu āh şu'lesini saklay **alması** hiç kim / Ki köydi şa'sa'ası bu cihān-ı berhemğa* (ŞHD, s. 267, 161b-11)
- *Ağzıngğa öper sözün bitiy **almas** min.* (BD, s. 238, 228-2)
- *Tıya alman yığını körgeç ol yaşını veli ol hem / Közüm yaşını körgeç asray **almas** özni külgüdin* (BD, s. 166, 81-4)
- *Müştaklığım şerhini diy **almas** min.* (BD, s. 244, 255-2)
- *Ol didi kim min ḥaylī teşvīş tarttım, yaḥşı bağlay **almadım**.* (MN, s. 247, 4)
- *Bende takrīr ıley **alman** bend bendim derdini / Yüz timür bend olsa andın bu irür düşvārrak* (BD, s. 136, 32-2)
- *Her ki Hüsrev şiriga aytur cevāb ol bi-edeb / Maşhara kılar özini oḥşata'Imay sandırap* (ŞHD, s. 90, 21a-11)
- *Sin perdede nihān-sin min mest-min elestdin / Mestni kişi tıya'Imas perde kılin tüzer-min* (ŞHD, s. 206, 116a-9)
- *Bu şirni bu evkātda ḥükm bolup irdi kim türki-gūy şu'arā tetebbu' kılgaylar, ba'zı ki ayttılar, zaḥmet yidiler, ba'zı ayta **almaslığığa** mu'terif boldılar.* (MN, s. 236, 23)
- *Könglige şabrdın özge çāre'i' işkıda bilip şabr kıla **almağandın** bi-çārelik izhārı kılıptur ve bedī' edā tapıpdur ve ğarib mü'eddā boluptur:* (MN, s. 237, 5)

- *Maṭlūbın istep tapa **almaslığıdın** ve hîç hem-dem anı bu muşîbetde zārlığın sormaslığıdın öz özi bile gile-mendlik ızhârı kılıpdur.* (MN, s. 238, 10)
- *Cennet sebzesi yārınîḡ ḥattı nümūdārıça irmeslikin aytıpdur ve Mesîḥā nuṭkı dil-dārınîḡ la'î-i şeker-bārıça bola **almaslığın** dipdür.* (MN, s. 211, 2)

6. 2. 4. Olumsuz İfadelerde Diğer Kullanımlar:

Olumlu ifadelerde olduğu gibi olumsuz ifadelerde de; ana fiille öbekleşmiş zarf-fiillerin ardından gelen *u-*, *bil-*, *bol-* ve *al-* yardımcı fiillerinden oluşan yapılar yeterlilik anlamı ihtiva eden formlar bulunmaktadır. Gerek farklılık arz eden bu yapılar; gerekse döneme ait incelenen metinlerde varlığı bilinmekle birlikte örnek tespit edilememiş formlar bu başlık altında değerlendirilecektir.

Bu yapılardan ilki Karahanlı döneminden itibaren izine rastladığımız ve bu dönemde yalnızca *Şiban Han Dîvânı*'nda tespit edilen {-p} *bol-* yapısıdır. Bu form diğer dönemlerde olduğu gibi Çağatay döneminde de olumsuz ifadelerde ana fiile imkânsızlık anlamı katar.

“Çağataycada {-p} zarf-fiil eki ile oluşturulan {-p} *bol-* biçimi ise, sadece olumsuz anlamda iktidar ve imkân bildiren bir tasvir yardımcı fiili yapısı olarak karşımıza çıkar. *Bol-* fiili genellikle geniş zamanın olumsuzu teklik üçüncü kişide çekime girer” (Tanç, 2009: 87).

Şiban Han Dîvânı'nda tespit edilen ve aşağıda verilecek olan örnekte de ana fiile bu yapı aracılığıyla imkânsızlık anlamının verildiği ve *bol-* yardımcı fiilinin geniş zamanın olumsuzu teklik üçüncü şahısta çekime girdiği tespit edilmiştir.

- *Gencler bardur yir altında anı bilmes kişi / Sözlemeyin her kişiniḡ sözini **bolmas** sinap* (ŞHD, s. 91, 21b-6)

Bu dönemde olumlu ve olumsuz ifadelerde iktidar ve imkân anlamı ihtiva eden; incelediğimiz dönem eserlerinde örnek tespit edilememiş olmasından ötürü delillendiremediğimiz; ancak Karahanlı döneminden³⁷ itibaren varlığından haberdar olduğumuz {-sa/-se} *bol-* yapısı da bahsedilmesi gereken formlar arasında yer alır. Eckmann, *bol-* yardımcı fiilinin sık sık, imkânı veya imkânsızlığı ifade etmek için şart şimdiki zamanı ile birlikte kullanıldığını; *bol-* fiilinin öznesinin umumiyetle belirsiz olduğunu ifade eder (Eckmann, 2012: 127). Yukarıda da ifade edildiği gibi tarafımızca incelenen dönem eserlerinde bu yapıya ilişkin örnek tespit edilememiştir.

³⁷ Krş: Karahanlı Dönemi 3. 2. 5. Ana fiil + {-se} şart kipi + *bol-* + {-ma} olumsuzluk eki + zam/kip + şahıs eki, s. 53

SONUÇ

Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili isimli çalışmamızda elde edilen sonuçlar incelenen her bir döneme göre genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Köktürk döneminde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla taranan *Orhun Abideleri*'nde tek form olarak gerek olumlu gerekse olumsuz yapılarda *u-* fiilinin yer aldığı görülmektedir. *U-* fiili bu dönemde eklenmemiş müstakil bir yardımcı fiil olarak kullanılmakta; {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiili ile öbeklemiş ana fiile “muktedir olma” anlamını katmaktadır. Tespit edilen tek bir örnekte ise *u-*, “imkân” anlamı taşıyan bir ana fiil olarak kullanılmıştır.

2. Bu dönemde olumlu ifadelerde tespit edilen iki örnekte yer alan *bil-* fiili ise esas anlamını tam anlamıyla henüz kaybetmemiş olsa da; daha sonraki dönemlerde bu fiilin yeterlilik ifade eden yardımcı fiil olarak kullanımına geçişte Köktürk döneminin ilk evrelerden biri olarak kabul edilmesine olanak sağlamaktadır.

3. Yeterlilik fiilinin Uygur dönemindeki kullanım ve formları dönemi temsil eden eserler aracılığıyla incelendiğinde; Köktürk döneminde karşılaşılan *u-* yardımcı fiilinin zarf-fiillerle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelerek taşıdığı yeterlilik fonksiyonunu; {-u/-ü, -ı/-i} zarf-fiil eklerine ilaveten {-a}, {-ğalı/gäli} ekleriyle yaptığı kurulumlarla da hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde devam ettirdiği görülmektedir. Ayrıca, bu yardımcı fiilin kendisinden önce zarf-fiille öbekleşmiş bir ana fiile ihtiyaç duymadan “muktedir olma” anlamında müstakil bir ana fiil olarak kullanımı bu dönem için de geçerliliğini sürdürür.

4. Uygur döneminde *u-* fiili dışında özellikle {ğalı/gäli} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş bir ana fiilin ardından gelen *bol-*, bu dönemde yeterlilik anlamı ihtiva eden kurulumlar arasında belirli bir yaygınlığa sahip olması açısından son derece önemlidir. Ayrıca, bu dönemde tek bir örnekte (*ağır-a bil-*, AY: 371/9) tespit edilen *bil-* ile yapılmış kurulum; bu fiilin kendi anlamından

sıyrılarak yardımcı fiil konumuna geçişini Köktürk dönemindeki örneklerle nazaran daha belirgin olarak hissettirmektedir.

5. Ana fiil+zarf-fiil eki+yardımcı fiil kurulumundan farklı formlarda olup yeterlilik ifade etmede kullanılan yapılar Uygur döneminden başlayarak olumlu ve olumsuz ifadelerde olmak üzere “Diğer Kullanımlar” başlığı altında ele alınmıştır. Uygur döneminde olumlu ifadelerde bu başlık altında incelediğimiz {-daçı}, {-ğu} ve onun genişletilmiş versiyonu olan {-ğuluk} ekleri ile sağlanan yeterlilik anlamları farklılık arz etmesi açısından önemlidir.

6. Olumsuz ifadelerde ise “Diğer Kullanımlar” başlığı altında incelediğimiz {-°nçsız} ekinin; {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş *kan-* fiilinde olduğu gibi diğer fiillere de eklenerek oluşturduğu yetersizlik anlamı dikkatleri çeker. *Teg-* ve *ir-* fiillerine müteakiben gelen {-sAr} ekinin kendisinden önce aldığı olumsuzluk eki ile edildiği başarısızlık/yetersizlik anlamları da bu döneme yönelik edindiğimiz sonuçlar arasında yerini alır.

7. Karahanlı döneminde tespit edilen yeterlilik fiili formlarından ilki Köktürk döneminden itibaren kullanıla gelen *u-* yardımcı fiilidir. Bu dönemde bu fiilin müstakil bir ana fiil olarak kullanımı devam etmekle birlikte; uğradığı şekilsel değişiklik neticesinde {-u-} görünümünde ve özellikle olumsuz ifadelerde kendisinden önceki zarf-fiil eki ile birleşmiş olarak kullanımı tespit edilen hususlar arasındadır.

8. *U-* fiilinin kendisinden önceki zarf-fiil ekiyle birleşmesi ve genelde olumsuz ifadelerde kullanılması; *bil-*’in yeterlilik fonksiyonunda kullanılan bir yardımcı fiil olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu zeminin ilk izleri yukarıdaki maddelerde de belirtildiği gibi Köktürk ve Uygur dönemine dayanmakta ve bu fiil {-a/-e}, {-u/-ü} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelerek Karahanlı döneminde özellikle olumlu ifadelerde yeterlilik fonksiyonuyla kullanılmaktadır.

9. Karahanlı döneminde imkân ve imkânsızlık ifade etmek için kullanılan {-sa} *bol-* yapısı döneme ait dikkat çekici formlardan biridir. *Bol-* fiilinin Uygur

döneminde {-ğalı/gäli} zarf-fiil ekleriyle oluşturduğu yeterlilik kurulumuna bu dönemde rastlanılmamış; {-sa} *bol-* yapısı adeta onun yerini almıştır.

10. Bu dönemde “Diğer Kullanımlar” başlığı altında ele alınabilecek yeterlilik fonksiyonu taşıyan formlardan ilki hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde tespit edilen ve Uygur döneminde de karşılaşılan {-ğu/-gü} isim-fiil ekidir. Yine Uygur döneminde tek bir örnekte tespit edilen {-daçı} ekinin taşıdığı iktidar anlamı, bu dönemde de tek bir örnekte kendisini göstermiştir.

11. {-sa/-se} *bol-* yapısından farklı olarak hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde “Diğer Kullanımlar” başlığı altında ele aldığımız fiil+{-sa/-se} formu ile taşıdığı yeterlilik anlamı; bu formun yer aldığı örneklerde *bol-* yardımcı fiilinin düştüğünü; fiil+{-sa/-se} yapısının ise tek başına kalarak böyle bir fonksiyonda kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Dönemin olumsuz ifadelerinde tespit edilen tek bir örnekte ise {-p} *bol-ma-* yapısı ile sağlanmış imkânsızlık anlamı modern lehçelerdeki aynı fonksiyondaki kullanıma kaynaklık etmesi açısından önem taşımaktadır.

12. Harezmi dönemine gelindiğinde; *u-* fiilinin olumsuz ifadelerde hem ana fiil konumunda hem de ekleşmiş olarak {-u-} görünümünde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kullanımlara yönelik örnekler oldukça az olmakla birlikte yeterlilik fiilinin en arkaik şekli olan *u-*’ın Harezmi döneminde de var olduğunu ispatlaması açısından önem arz etmektedirler. Olumlu ifadelerde yukarıda sözü edilen kullanımlar olmamakla birlikte bu yardımcı fiilin {-mak/-mek} fiilden isim yapım ekiyle isimleşmiş şekli tek bir örnekte geçmektedir.

13. {-u/-ü} ve {-a/-e} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili bu dönemde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılmaya devam etmiş ve dönemin yeterlilik formlarından birini oluşturmuştur.

14. Uygur döneminde tespit edilen {-ğalı/-gäli} *bol-* yapısı ile oluşturulmuş yeterlilik formu bu dönemde tek bir örnekte kendisini göstermiştir. {-sa/-se} *bol-* yapısı ise dönemde, olumsuz ifadelerdeki kullanımıyla dikkat çeker. İzine ilk defa Karahanlı döneminde tek bir örnekte

rastlanan {-p} *bol-* formu bu dönemde de varlığını sürdürmektedir. Bu maddede bahsedilen tüm bu formlar “Diğer Kullanımlar” başlığı altında ele alınmıştır.

15. Harezmi döneminde kullanımına ilk defa rastladığımız *a/-* yardımcı fiili ile yapılan yeterlilik formu bu yönüyle dönemi incelenen diğer üç dönemden farklı kılmaktadır. {-a/-y} zarf-fiilleriyle öbeklemiş ana fiillerin ardından gelen *a/-*; olumlu ve daha çok olumsuz ifadelerdeki kullanımıyla yeterlilik kurulumlarından birini oluşturmaktadır.

16. Harezmi döneminde *bol-* fiilinin {-ğay/-gey} gelecek zaman eki ve *kim* bağlama edatı ile oluşturduğu kalıplaşmış yapılar ihtimal ve imkân anlamlarını taşımaktadır. *Bolğay kim*, *bolğay mu kim*, *bolğay mu* ifadeleri olumlu, *bolmasun kim* ifadesi ise olumsuz ifadelerde yer alan diğer kullanımlardır.

17. Kıpçak Türkçesinde kullanılan yeterlilik fiili formlarını tespit etmek amacıyla taranan eserlerde *u-* fiili ile oluşturulmuş kurulumla ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. {-a/-e} zarf-fiil ekiyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelen *bil-* ile oluşturulan yeterlilik kurulumu bu dönemde hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde varlığını sürdürürken; {-u/-ü} zarf-fiil ekiyle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen *bil-* yardımcı fiilinden müteşekkil yeterlilik kurulumu yalnızca olumsuz ifadelerde bulunmaktadır. Bu kullanımlarda *bil-*, kimi zaman ayrı; kimi zaman kendisinden önceki zarf-fiil ile öbekleşmiş ana fiile bitişik yazılmıştır.

18. İzine ilk defa Harezmi döneminde rastlanan *a/-* yardımcı fiili; Kıpçak döneminde yalnızca olumsuz ifadelerde {-a/-e} zarf-fiil ekine müteakiben gelmektedir. Dönem eserlerinden bu kullanıma yönelik tespit edilen örneklerde bu yardımcı fiilin tıpkı *bil-*'de olduğu gibi kimi zaman ayrı; kimi zaman ise kendisinden önce gelen zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucu ekleşmiş olarak bulunduğu tespit edilmiştir.

19. İlk defa Kıpçak döneminde tespit edilen ve hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde kullanılarak ana fiile ihtimal ve imkân anlamları katan {-

ma/-me} *bol-* yapısı incelediğimiz tarihî lehçelerde farklı bir kullanım olması açısından oldukça önemlidir. Bu forma ilişkin örnekler dönem eserlerinden yalnızca *Töre Bitigi* ve *Armenian Qypchaq Psalter*'da tespit edilmiştir.

20. {-se/-sa} *bol-*, {-p} *bol-*, *bolğay kim*, *bolmasun kim* gibi daha önceki dönemlerde de sözü edilen; Kıpçak döneminde de varlığını sürdüren formlar dönemin diğer kullanımlarıdır. Ayrıca *Münyetü'l- Guzât* adlı eserde iktidarî fiil olarak alınan {-a/-e} *kör-* yapısının böyle bir fonksiyonunun olmadığı “Diğer Kullanımlar” başlığı altında belirtilmiştir.

21. Çağatay Türkçesinde yeterlilik fiilinin en arkaik formu olan *u-*'a yönelik olumsuz ifadelerde yalnızca iki örnek tespit edilmiş ve bu örneklerde *u-*; {-ama-} ve {-ıma-} görünümüleriyle yer almıştır. *U-* fiilinin olumsuz formlarda geçirdiği bu ses merhaleleri Türkiye Türkçesindeki kullanıma kaynaklık etmesi açısından önemlidir.

22. Bu dönemde {-a/-e/-y} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından gelen *bil-* yardımcı fiili olumlu ve olumsuz olmak üzere her iki ifade tarzında da kullanılmaya devam etmiş; bu örneklerde *bil-* yardımcı fiili ana fiile bitişik değil; ayrı yazılmıştır.

23. İlk defa Harezmi döneminde izine rastlanan *a/-* yardımcı fiili ile yapılmış yeterlilik kurulumları Çağatay döneminde {-a/-e/-y} zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerin ardından hem olumlu hem de olumsuz ifadelerde gelerek kullanılmaya devam etmiştir.

24. Çağatay döneminde, Harezmi ve Kıpçak dönemlerindeki “Diğer Kullanımlar” olarak nitelendirilen formlardan farklılık taşıyan formlar bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan; **Her Yönuyle Dil (Ana Çizgileri İle Dilbilim)**, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

ARAT, Reşit Rahmeti; **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

ARAT, Reşit Rahmeti; **Kutadgu Bilig II Çeviri**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

ARAT, Reşit Rahmeti; **Kutadgu Bilig III İndeks**, TKAE Yayınları, İstanbul, 1979.

ARAT, Reşit Rahmeti; **Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki – Atebetü'l-Hakayık**, Ankara, 2006.

ATA, Aysu; **Nehcü'l-Ferâdis Dizin-Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

ATA, Aysu; **Kısasü'l-Enbiyâ I Giriş – Metin- Tıpkıbasım**, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

ATA, Aysu; **Kısasü'l-Enbiyâ II Dizin**, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

ATALAY, Besim; **Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri I**, TDK Yayınları: 521, Ankara, 2006.

ATALAY, Besim; **Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri II**, TDK Yayınları: 522, Ankara, 2006.

ATALAY, Besim; **Divanü Lûgat-it-Türk Çeviri III**, TDK Yayınları: 523, Ankara, 2006.

ATALAY, Besim; **Divanü Lûgat-it-Türk Dizin**, TDK Yayınları: 524, Ankara, 2006.

ATALAY, Besim; **Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye**, TDK Yayınları, İstanbul, 1945.

BACANLI, Eyüp; **Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller**, Asal Yayınları, Ankara, 2009.

BANGUOĞLU, Tahsin; **Türkçenin Grameri**, TDK yayınları, Ankara, 2004.

BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema; **Üç İtigsizler**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

BERTA, Árpád, **Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını**, çev. Emine Yılmaz, TDK Yayınları, Ankara, 2010.

BYBEE, Joan, PERKINS, Revere, PAPLIUCA, William; **The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality In The Languages of The World**, The University Of Chicago Press, 1994.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Dili Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Abû-Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al Atrâk**, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

CEMİLOĞLU, İsmet; "Olumsuz Birleşik Fiiller ve Yeterlilik Fiilinin Anlam Özellikleri", **Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi**, c. 8, Ekim 2000, s. 87-89.

DEMİR, Necati; "Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri", **TDAY-Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 11-12.

DENY, Jean; **Türk Dil Bilgisi**, çev. Ali Ulvi ELÖVE, Yayına Hazırlayan: Ahmet Benzer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

DİLAÇAR, Agop; "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", **TDAY Belleten**, ANKARA, 1971, s. 83-145.

DRIMBA, Vladimir; **Codex Comanicus Édition Diplomatique Avec Fac-similés**, Editura Enciclopedică, Bucarest, 2000.

ECKMANN, János; "Bolmasa Kelimesine Dair", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1954, s. 33-38.

ECKMANN, János; **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, TDK Yayınları, Ankara, 2003.

ECKMANN, János; **Nehcü'l-Ferâdis I - Metin, II Tıpkıbasım**, (Yayımlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar) TDK Yayınları, Ankara, 2004.

ECKMANN, János; **Çağatayca El Kitabı**, çev. Prof. Dr. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

EKER, Süer; **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker yayınları, Ankara, 2005.

ERASLAN, Kemal; **Eski Türkçede İsim-Fiiller**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.

ERASLAN, Kemal; **Alî - Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin); II (Çeviri ve Notlar)**, TDK Yayınları, Ankara, 2001.

ERCİLASUN, Ahmet; **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

ERCİLASUN, Ahmet; **Kutadgu Bilig Grameri: Fiil**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

ERDAL, Marcel; **A Grammar of Old Turkic**, Brill Publications, Boston, 2004.

ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak yayınları, İstanbul, 2004.

ERGİN, Muharrem; **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2005.

FRAWLEY, William; **Linguistic Semantics**, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale, New Jersey, 1992.

GABAIN, Annemarie von; "Türkçede Fiil Birleşmeleri", **TDAY Belleten**, TDK Yayınları, Ankara, 1953, s. 16-28.

GABAIN, Annemarie von; **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Prof. Dr. Mehmet AKALIN, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

GABAIN, Annemarie von; “Codex Cumanicus’un Dili”, **Tarihi Türk Şiveleri**, çev. Mehmet AKALIN, TKAE Yayınları, Ankara, 1998.

GARKAVETS, Aleksandr N., SAPARGALİYEV, Gayrat; **Töre Bitigi**: Kıpçaksko-pol’skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualniy kodeks. L’vov, Kamenets-Podol’skiy 1519-1594, Almatı: Deşt-i-Kıpçak/Baur, 2003.

GARKAVETS, Aleksandr N. / Eduard Khurshudian; **Armenian-Qıpchaq Psalter** written by deacon Lussig from Lviv 1575/1580, Almatı: Desht-i Qıpchaq, 2001.

GÖKÇE, Faruk; **Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2007.

GÜVEN, Mine; “Türkçede –Abil Eki ve Kiplik Belirteçleri Üzerine”, **XV. Dilbilim Kurultayı**, 24-25 Mayıs 2001, s. 79- 86.

GRÖNBECH, K.; **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, çev. Prof. Dr. Kemal AYTAÇ, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin; **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara, 1996.

HAMILTON, James Russell; **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, çev. Vedat Köken, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Harezmi Türkçesi ve Grameri**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997.

KARABAĞ, İmran; “Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu”, **Türk Dili**, sayı 585, Ankara, 2000-2, s. 275-278.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi; **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi; **Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi**, TDK Yayınları, Ankara, 1989.

KARASOY, Yakup; **Şiban Han Dîvânı (İnceleme–Metin–Dizin–Tıpkıbasım)**, TDK Yayınları, Ankara, 1998.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya; “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, **Dil Araştırmaları**, sayı 10, Ankara, Bahar 2012, s. 17-81.

KAYA, Ceval; **Uygurca Altun Yaruk**, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

KORKMAZ, Zeynep; “Türkiye Türkçesinde “İktidar” ve “İmkân” Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, **TDAY Belleten**, Ankara, 1959, s. 107-124.

KORKMAZ, Zeynep; “Türkiye Türkçesindeki *–madan/-meden<-mağın/meğin* Zarf-Fiil (Gerindium) Ekinin Yapısı Üzerine”, **Türkoloji Dergisi**, C. II/1 (Ankara 1969), s. 297-307.

KORKMAZ, Zeynep; **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

KORKMAZ, Zeynep; **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yayınları, Ankara, 2003.

KROEGER, P. R.; **Analyzing Grammar An Introduction**, Cambridge University Pres, New York, 2005.

MANSUROĞLU, Mecdud; “Türkçede *–ĞU* Ekinin Fonksiyonları”, **Türkiyat Mecmuası**, c. X, İstanbul, 1953, s. 341-348.

MANSUROĞLU, Mecdud; “Karahanlıca”, **Tarihi Türk Şiveleri**, TKAE Yayınları, Ankara, 1998.

MEHMET, Gülsün; “Yeterlilik Kategorisi ve Salar Türkçesindeki Görünümü”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 3 (Eylül 2007), s. 80-90.

MENGES, K. H. , “Türk Dillerinde Fiil Terkibi”, çev. Eyüp BACANLI, **Türk Kültürü**, S. 40-2 (474, Ekim 2002), s. 615-626.

MULLER, F. W. K., GABAIN, A. von; **Çaştani Bey Hikâyesi**, çev. S. Himran, Bürhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul, 1945.

MULLER, F. W. K., GABAIN, A. von; **Uygurca Üç Hikâye**, çev. S. Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1946.

PALMER, Frank Robert; **Mood and Modality**, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

TANÇ, Mustafa; “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde *Bol-* Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi** [2009] Güz-2005, S: 19, s. 81-101.

TAYLAN, E. Erguvanlı-ÖZSOY, A. Sumru; “Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine”, **VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri**, (13-14 Mayıs 1993), Ankara, s. 1-9.

TAYLAN, E. Erguvanlı; “Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi”, **XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler**, Ankara, 1997.

TEKİN, Şinasi; “Eski Türkçe”, **Türk Dünyası El Kitabı**, İkinci Cilt Dil-Kültür-San’at, 3. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2002, s. 69-119.

TEKİN, Şinasi; **Kuanşi İm Puser** (Ses İşiten İlah), TDK Yayınları, Ankara, 1993.

TEKİN, Şinasi; **Uygurca Metinler II. Maytrısimit**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

TEKİN, Talat; **Orhun Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2003.

TOPARLI, Recep; **İrşâdü’l-Mülûk Ve’s Selâtîn**, TDK Yayınları, Ankara, 1992.

Türkçe Sözlük; TDK Yayınları, Ankara, 2005.

UĞURLU, Mustafa; **Munyetu’l- Ğuzât**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

YAZICI ERSOY, Habibe; **Başkurt Türkçesinde Kip**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2007.

YULDOŞEV, A. A.; **Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurkskih Yazıkah**, İzdatelsvo “Nauka”, Moskva, 1965.

YÜCE, Nuri; **Mukaddimetü’l-Edeb – Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüşhası** – Giriş-Dil özellikleri- Metin-İndeks, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

YÜCEL, Bilâl; **Bâbü'r Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

ÖZET

AKMAN, Fulya. Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Bir eylemin gerçekleşmesinin mümkün veya muhtemel olup olmadığı konusunda eylemi gerçekleştiren kişinin gücünü ve yeterliliğini ifade etmek için yeterlilik fiili kullanılır. Bu fiil, “tasvir fiilleri” ya da “birleşik fiiller” olarak adlandırılan yapılar içerisinde yer almaktadır. Tarihî Türk yazı dillerine ait eserler aracılığıyla yeterlilik fiilinin bu yazı dillerindeki kullanım ve formları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yeterlilik fiilinin dönemler içerisinde olumlu ve olumsuz yapılarda gösterdiği değişiklikler ile bu değişikliklerin öncelik sonralık sırasının tespiti bu tezde değinilen diğer noktalardır.

Yeterlilik fiili; tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerden yola çıkılarak bu dönemler içerisindeki tüm formlarıyla işlevsel, tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilim yöntemleriyle incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler:

1. Birleşik Fiiller
2. Tasvir Fiilleri
3. Yeterlilik Fiili
4. Karşılaştırmalı Dilbilim
5. Tarihî Türk Lehçeleri

ABSTRACT

AKMAN, Fulya. Potential Verb in Eastern Turkish Written Languages, Master Thesis, Ankara, 2012.

Potential verb is used to express the capacity and capability of the person who performs the action in the matter of realization of the action is possible or impossible. This verb takes place in the structures which are called “description verbs” or “compound verbs”. It has been tried to determine the usage and forms of potential verb in literary languages by means of the works which belong to Historical Turkish literary languages. Another points cited in this thesis are the changes of potential verbs in positive and negative forms during the periods and the identification of the sequence of priority and regency of the changes.

Potential verb has been analyzed in the light of the texts that belong to historical Turkish literary languages with all forms in these periods by means of functional, historical and comparative linguistics methods.

Key Words :

1. Compound verbs
2. Descriptive verbs
3. Potential verb
4. Comparative linguistics
5. Historical Turkish Dialects

